

STEIN TVEITE

NORSK LANDBRUKSHISTORIE

1750 - 1914

Utvalgte emner

Ås-NLH 1975

INNHOLD

Bonden og landbruket for 150 år siden	1
Handel og sjølbergning	19
Krigsåra 1807 - 1814	61
Trange tider for trelasta	68
Framgang i kornavlen	73
Poteter og brennevin	82
Bedre tider	84
Bort fra jordbruket	95
Veger og jernbaner	109
Teknisk framgang	121
Nedgang i kornavlen	131
Omlegging til mjølkeproduksjon	140
Fórproduksjon og handelsjordbruk	153
Tidene for landbruket 1860 - 1914	165
Organisering og samvirke	180

FORORD

Dette er eit opptrykk på omlag 2/3 av boka **Jord og Gjerning**, utgitt 1959 som jubileumskrift for Det Kongelige Selskap for Norges Vel. Boka er ikkje å få i handelen lenger. Desse utvalde kapitla er tenkt som del av pensum i landbruks-historie ved NLH.

Eg takker Selskapet for velvilje synt ved å gå med på nyopptrykket.

Ås-NLH okt. 1975

Stein Tveite

Et Land saa langt oppe i nord, der bestaaer af en eneste, for det meste nøgen og al Muelighed til Cultur trodsende Clippe.

Christen Pram 1804.

Bonden og landbruket før 150 år siden

Ved utgangen av 1700-tallet var Norge ei samling av bygder med spredte små bysamfunn i utkantene. Over 9/10 av folket budde på bygdene. Og det norske folket var et bondefolk; de aller fleste nordmenn levde av landbruket. Av et samla folketall på 883 000 i 1801 var det 4/5, 710 000, som i hovedsaka levde av jord, skog og fiske.

De andre yrkesgruppene blei bare små øyer i et stort bondehav. Og mange av disse hørte bondesamfunnet til. Bygdehandverkerne var oftest bondesønner og levde i samme miljøet; sjøfolka hadde i regelen en jordlapp eller et lite bruk ved sida.

Jamvel bysamfunna hadde tilknytting til jorda. Det mest ekstreme tilfellet er vel bergstaden Røros, der de aller fleste av gruvefolka hadde jordbruk. Men i alle byene var det husdyr og løkkebruk. Og embetsmennene utover landet hadde sine embetsgarder, prest, fut, skriver og kaptein dreiv jordbruk.

På denne måten var det landbruket som storparten av det norske folket direkte levde av. Og *indirekte* var landbruket grunnlaget for det aller meste som fanst av anna næringsliv. Trelasteksporten var livsnerven for alle byene fra Fredrikshald til Mandal, og spilte ei stor rolle for Trondheim og. Fiskeeksporten var grunnlaget for bysamfunna i vest og nord. Bondehandelen ga inntekter til store og små kjøpmenn. Så med full rett kan vi hevde at uten landbruket og bonden hadde Norge vært folketomt på den tid.

Bonden levde av landbruket, og lagnaden for heile folket var knytta til tidene for landbruket. Men hva var det som landbruket produserte, hva var det som ga levemåten?

Det er naturlig å ta til med jordbruket. I stor monn har jordbruk og landbruk vært synonyme omgrep, men i *realiteten* har det ikke vært samsvar. Bøndene levde ikke bare av jordbruk, like lite da som nå.

I Nord-Norge var det *fisket* som hadde ført til den sterke busetnaden der, med unntak av den nye kolonisasjonen i Bardu og Målselvdalen. Skreifisket var hovednæringa for de aller fleste bøndene i Nordland og Troms, og for alle i Finnmark. Herfra hører vi i 1830: «ingen egn kan undvære fiskeriet». Det fanst bare litt korndyrking i Alta, av krøtter hadde de noen få geiter, 80—90 hester, 3000 storfe og 12 000 sauer. I 1789 blir Nordland skildra som «et land, hvor ingen vil bygge eller virke længere fra søstranden, end han kan tage med sin altfor kjære baad.» Mennene brydde seg ikke om jordbruket, slik at kvinnene måtte gjøre det meste av arbeidet. Men «... saa uduelige som mandfolkene ere paa landet, saa kjekke ere de derimod paa søen og til alt, hvad søbruget vedkommer».

I 1811 hevda en embetsmann at fisket var hovednæringa i bygdene på Trøndelagskysten. Her var det også tale om skreifisket. Det samme gjaldt for de ytre bygdene på Møre. Om Smøla hører vi i 1816: «Mængden gjør endnu søbruget til sin hovedsyssel, endeel næsten til sin eneste.» Og samme mannen skriver om kyststrøka lenger sør:

«... saaes intet eller saare ubetydeligt; men paa de fleste dog lidt havre, efter stedets beqvemhed og opsiddernes dristighed; søbruget er her alene hovedsyssel.»

Sør for Statt ble sildefisket grunnlaget for levemåten hos bøndene etter havstranda. En prest i Nordfjord skriver ved 1780 om «almuen ved havkysten, der tager sin meste og daglige næring af fiskeriet». Og samstundes skriver presten i Fana om ytrebygda her: «de fleste indbyggere mere ere hengivne til fiskerie end til jordbrug.» De dro ut til havet til vinterfiske og vårfiske, fra januar til påske, og så dro de heim til fiske etter vårtorsk og sei.

Slik var næringsgrunnlaget for heile kysten ned til Lindesnes. Men det var ikke bare i kystbygdene at folk dreiv fiske. Bøndene i de indre fjordbygdene dro bort til de største sesongfiskeria. I 1829 var det sildefiske ved Fosen om høsten, «... hvor ogsaa Indherrets bønder som fiskere tage deel.» På denne måten blei fisket *sidenæring* for enda fler bønder. Det var t. d. tilfelle med bøndene i de indre fjordbygdene på Vestlandet.

Omkring 1800 hadde fisket likevel ikke så mye å si for de norske bøndene som halvhundre år tidligere. Skreifisket hadde slått feil på Møre, og sildefisket var langt nede. Men derimot var det gode tider for den andre store bondenæringa, skogbruket var så viktig som aldri før. Bare tømmerdrifta for eksport ga bøndene større inntekter enn heile nettoavlinga av korn.

Hovedtyngda av skogbruket lå på Østlandet. Fra svenskegrensa til Langfjella, fra Oslofjorden til Dovre var skogbruket det viktigste næringsgrunnlaget for mange bygder, og sidenæring for alle. I 1784 skriver sokneprest Axel Smith om Trysil: «Tømmerbruget er for nærværende tid vort sogns viktigste og almindeligste næringsvei.» Samme året forteller Hans Strøm fra Eiker at hovednæringa der var «skovhugst, savbrug, tømmerudskibning». Og i 1805 melder Christen Pram til riksstyret om Telemark: «Hovednæringen, og den, som sætter disse egne i stand til at ernære i den her herskende velstand sin folkemængde, er skovdriften.»

Men ellers spilte skogbruket ei stor rolle for storparten av Trøndelag, og for Agder inntil Mandalen. Og som sidenæring dreiv bøndene skogbruk i Ryfylke, Hardanger og i de indre bygdene på Nordmøre og Romsdal. Skogbruket var viktigere enn både fiske og åkerbruk, og kom langt opp mot det jordbruket under ett kunne kaste av seg. Jacob Aall skreiv i 1836, etter at skogbruket hadde hatt trange tider:

«Der findes mangfoldige strækninger af fædrelandet — ja maaskee udgjøre disse den større deel af dets areal — hvor skoven er hovedsagen af landmandens eiendom, og som afgive et langt beqvemmere jordsmon for skovvæxt end for nogensomhelst jorddyrkning.

.... skoven, og den deel af bondens eiendom, som ikke beqvemt lader

sig behandle af ploven, udgjør ofte den langt større og vigtigere indtægtskilde . . . ».

Åkerbruket hadde mindre betydning enn skogbruket på slutten av 1700-tallet. Potetdyrkinga hadde ikke fått skikkelig framgang ennå, den hører til i en seinere periode. Åkeren var lagt ut til korn; havre og bygg var de gamle norske kornslaga. Av samla utsåid var omlag 2/3 havre, 1/4 bygg og bare 1/20 rug og kveite. Bygget var mest utbredt i fjellbygdene, i de indre fjordbygdene på Vestlandet, og i Nord-Norge. Kveite fanst det litt av i bygdene ved Oslofjorden, rug over flatbygdene på Østlandet og i Gudbrandsdalen. «Guldbrandsdalens rug er den beste i hele verden», skreiv dikterpresten Jens Zetlitz i 1793.

Åkerbruket hadde mest å si på Hedmark og Toten. I 1811 skreiv kapellan Hieronymus Heyerdahl: «Hedemarken og Toten, Norges skjønneste og frugtbaraste egn, en egn hvor agerdyrkingen er kilden til beboernes velstand». Og Jacob Aall omtalte i 1844 «de frugtbare jordstrækninger inde i landet, som bære det kornrige sydlands præg, og hvor agerdyrkingen drives under lette betingelser».

De samtidige blei aldri ferdige med å rose åkerbruket her, det var idealet for resten av landet. Christen Pram reiste i «denne Norges mest blomstrende egn» 1804, og skreiv om Hedmark:

«Vindskibelighed hører fra langt tilbage i tiden hjemme i denne egn. Den har fundet en kraftig opmuntring i den frugtbare jordbund og den fordeelagtige beliggenhed, som her lønner særdeles den paa agerdyrkingen, som og paa qvægavlens anvendte møje.»

Alle pekte på at jorda var så god her, «madjorden her er dybere end paa de fleste andre steder i landet». Det blei store avlinger, «den sædvanlige afgrøde» var 4 fold for erter, 6 for bygg, 6—8 for blandkorn, 8 for kveite og 10 for rug. Og ikke nok med dette, «man meget ofte gjør rigere høst». Det var slik at jamvel uten gjødsel blei det gode resultat:

«Jorder, som ved forsømt pleje, eller fordi de ligger for langt afsides, ei oplives tidt nok ved væxlende sæd eller gjødsling, gjengive her alligevel ofte den sæd, som betroes dem, nogenlunde i en rad af heele 14 aar».

Heyerdahl viste til at sommeren var så drivende på Toten. På somme garder sådde de ikke bygget før 20. juni, men likevel var det skjært i slutten av august. Og kornet var ikke «svage drivhuus-væxter, som fremskyndes», nei, «bjergernes plante er, som dens beboere, kraftfuld»!

På Hedmark hadde de et mønster for «rotationen» i åker-vokstrene. Første året var det gjødsla brakk, så fulgte 2. bygg eller litt kveite 3. bygg 4. og 5. blandkorn 6. gråerter, «stubber nedpløjes om høsten» 7. bygg 8. og 9. blandkorn 10. vinterrug, sådd i august «efter gjentagen pløjning» 11. bygg eller lin 12. og 13. blandkorn og 14. året havre.

Nord-Gudbrandsdal hadde også et høgt oppdrevet kornbruk. Grunnlaget for dette var åkervatninga i Lom og Skjåk. Alt i 1750-åra blei det skrevet om dette systemet i danske tidsskrift, og kornbygdene i Gudbrandsdalen blei sett som døme på hva som kunne bli gjort under vanskelige naturtilhøve.

I disse bygdene var det at det største tekniske framsteget kom i denne perioden. Den Lomske radsåmaskin var i vanlig bruk ved århundreskiftet. På flatbygdene brukte de ard og plog. I andre halvparten av 1700-tallet kom det en bedre plogtype med vridd veltefjøl, som blei kalt Falkensten-plogen (etter en storgard i Vestfold). I 1780-åra var denne i bruk i Eiker, og var da «den vanlige norske».

Derimot var det smått stell med maskiner og reiskap over størsteparten av Sørlandet og Vestlandet. Her lå åkeren i små lapper etter som lendet var. Lendet tillot ikke arrondering av arealet, og såleis blei det ikke vilkår for større bruk av heste-reiskap.

Men disse små reitene var i god hevd, de fikk etter måten mye gjødsel, og gjennomarbeidinga av jorda var god. Åker var åker år etter år, med samme kornslaget og uten kvile. Men likevel blei det gode avlinger. Biskop Erich Pontoppidan undra seg særs mye over dette:

«Fremdeles er merkverdigt, at skjønt, den norske korn-ager overalt her i Bergens stift, hvor den, for de mangfoldige fjeldes skyld, er allerrarest, og saavidt jeg veed, paa de fleste andre steder, aldrig hviler, men aar efter aar holdes under ploven, saa giver den dog alle slags afgrøde, fornemmelig

byg og havre, ikke alleene med god rente, nemlig 6, 8 à 10 fold, ja nogle steder undertiiden derover, men det korn, den giver, er, efter alles tilståelse, langt større og meere kjernefuld, end det der indføres fra Danmark eller Tydskland, vigende allene det engelske korn, som nordmanden har best smag paa.»

Den dårligste avkastinga ga kornåkeren i Trøndelag, og særlig over leirbygdene på Sørøstlandet. Her var det havre som var hovedslaget, og de rekna ikke stort mer enn 3—4 fold. Eiker prestegard var en av de største i landet, med utsåd på omlag 50 t. havre. I 1780—90 ga havren mellom 3.3 og 5.9 fold, med 4.4 som middeltall.

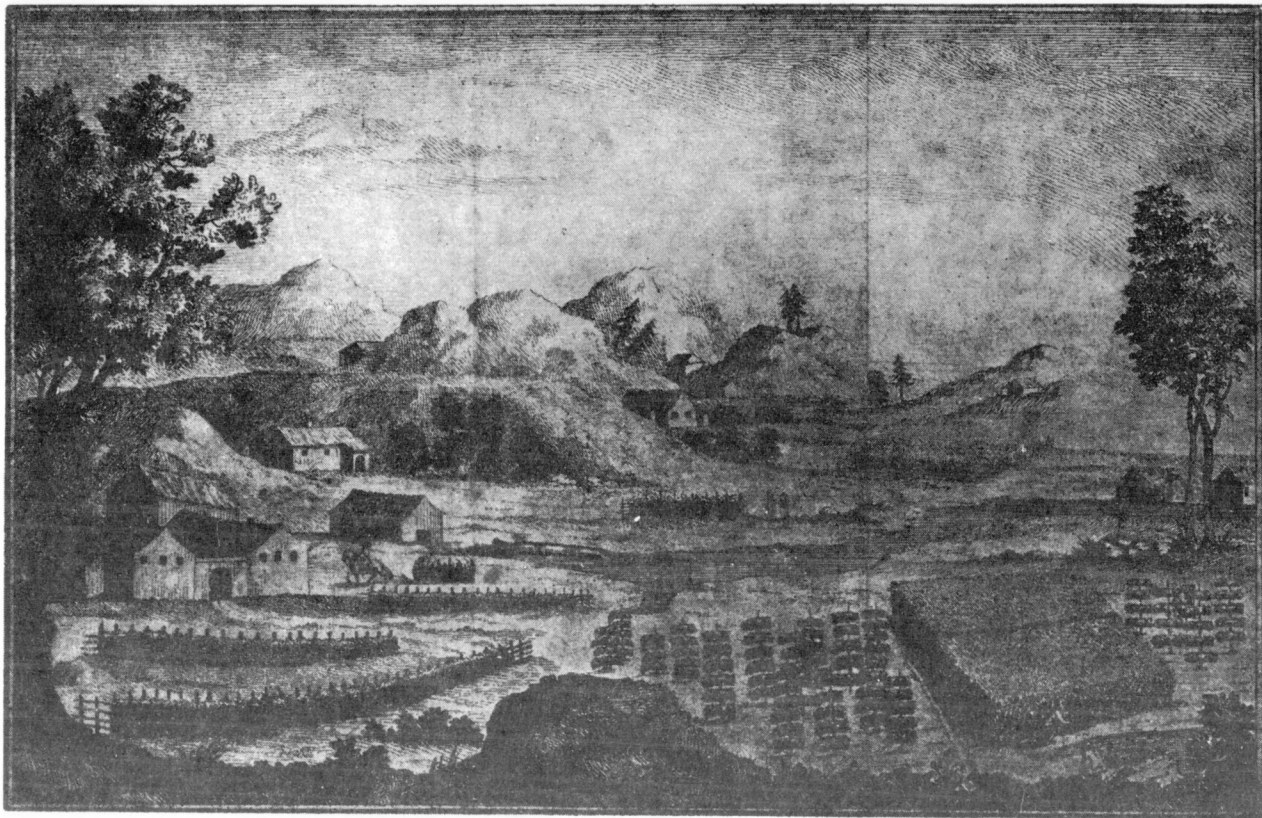
Men her hadde kornavlen ikke så stor betydning som i flatbygdene på Opplanda. Det var andre greiner av landbruket som hadde førsterangen. Aller minst rom hadde kornavlen i de øverste fjellbygdene, i ytre kystbygder, og i Nord-Norge. De klimatiske tilhøva var for dårlige.

Åkerlandet blei ikke bare nytta til korn og erter. Vi har sett at de dyrka *lin* på Hedmark. Gloppen i Nordfjord hadde likeins stor lindyrrking. Ellers hadde de litt humle og hamp her og der.

Om bøndene i de øvste Telemarks-bygdene heiter det at «de fornemmelig lever af fæet». Det samme kunne bli sagt om alle bygdene som grensa opp til Langfjella og Dovre. Det gjaldt for indre Vest-Agder, Ryfylke, indre Vestlandet, øvre Numedal, og dei øvre bygdene i alle dalene på Austlandet. På den ene sida var det best naturvilkår for fedrift i disse strøka, og på den andre sida var det lite eller ingenting bøndene her kunne få ut av fiske, skogbruk eller åkerbruk.

Her må vi holde *hesten* utenom. De aller fleste arbeidde i skogbruket; etter måten var det mye større hestehold i de bygdene der skogbruket spilte hovedrolla. Fra Eiker forteller Hans Strøm at «en gaard, som holder 3 à 4 heste, gemeenlig ikke har meer end 8 à 10 køer». Det var såleis her bare 2—3 kyr på en hest, mot et gjennomsnitt for heile landet i 1835 på nesten 6 kyr. Det andre ytterpunktet var Nord-Norge, i Finnmark gikk det omlag 35 kyr på 1 hest i 1830. Kornbygdene var i ei mellomstilling.

Ellers var strukturen i husdyrholdet en heilt annen enn nå.

«Høe og Korn-Alling». Fra biskop Pontoppidan: Norges Naturlige Historie 1752.

Fjørfe fanst det lite av. Ved Fredrikshald var det vanlig med 2—4 høns og 1 hane på hver gard, som «næsten føder sig selv». Om Nordfjord heter det:

«Nesten hver bonde holder en hane, der i de lange vinternætter tjener dem istedenfor uhrværk; de fleste holde og et par høns, sjældent flere.»

Enda mindre var det tale om ender, «bonden troer ikke det lønner sig umagen at grave damme for disse fjærede sviin!» Og av vanlige svin fanst det også lite, men vi hører at i Nordfjord hadde de fleste bøndene 1—2 griser. Ved Fredrikshald var det 1—3, toppen 4 griser på garden. Men i Eiker var det svinehold i «temmelig mængde». Problemet var her å skaffe fôr, grisene i Idd «fedes meget maadelig af mangel paa det dertil fornødne korn». Og i Eiker var det størst grisehold hos de «som enten bruge brændeviins-brænderie, og dertil betiene sig af den overblevne drank, eller af møllere, som ikke gierne mangle affald i møllen at fede sviin med».

Av geiter fanst det mest ingen i flatbygdene, «de ikke holdes her i nogen mængde», heter det om Eiker. I Østfold: «paa sletbøjden holder ingen dem». Derimot var det fler geiter i de utprega febygdene. I Nordfjord var det «en temmelig mængde». Her var det mer beite, og her gjorde de mindre «ulejlighed og fortræd». Men i skogbygdene kunne det være en merkelig kombinasjon av hestehold og geitehold:

«En saa kaldet staldbuk holdes her gemeenlig vinteren over i heste stalden, i den tanke, at hestene trives vel deraf, ja man paastaaer, at kopper og andre sygdomme hos heste, sætte sig paa saadan en buk og forlade hesten.»

Tallet på sauer var uten tvil mye større, og saueholdet var jevnere fordelt. Men det var ingen distrikter som hadde spesialisert seg på dette. Vi skulle tru at Nordfjord ville ha godt med sauer, men «de trives her i almindelighed kuns slet». I Idd var det vanlig med 8—10 sauer på garden. Saueholdet hadde likevel tatt seg opp fra midten av 1700-tallet. Det var blitt innført utenlandske avlsdyr på noen gods, særlig kan vi nevne Tautra kloster og Utstein kloster. I Nordfjord var det engelske saueraser «hos fornemme folk». Tautra-sauen ga opphavet til

en kjent blandingsrase. Ved 1780 var sauene på Eiker «af en temmelig god art, kaldet halvskrottinger eller halv engelske», de hadde 16—20 stykker på hver gard. «De engelske blandinger . . . i de fleste egne mere og mere blive gjængse», heter det i 1805. Men i Vestfold hadde disse ennå ikke fått innpass på den tid. Der rekna de likevel ullavkastinga til omlag 1.3 kg. pr. år og sau. Derimot var det litt under 1 kg. i Eiker, men hovedvekta lå her på kjøttproduksjonen.

*Storfeavl*en var sjølsagt hovedgrunnlaget for fedrifta i fjell- og fjordbygder. Her var avkastinga størst. I 1865 blei middel-tallet for mjølkemengda rekna ut til 981 kg., men med store avvik både fra gard til gard og fra landsdel til landsdel. Liknende avvik fanst det på slutten av 1700-tallet. Løytnant Ramm skriver fra Troms i 1789:

«Med forundring erfarede jeg, at koen her, der er ligesaa stor og veldannet som vor østerdalske, og ved at gaee i meget overflødig græsgang, dog neppe giver den halve mælk mod hine.»

Ei ku i Setesdal ga omlag 13 liter om dagen i beste tida. Ved Fredrikshald var toppytinga omlag 11 liter, men da var det ei god ku. Det vanlige var bare omlag 7 liter. Men hvor lenge varte mjølkeperioden? Pram forteller fra Vestfold i 1805:

«Den her almindelige qvægrace roser man som trivsom og godt malkende. Man regner af en koe 6 pottes melk i 8 maaneder.»

Dette skulle gi nesten 1450 liter årlig. Det samme var det vanlige hos lensmann Anders Lysgaard på Svenes i Biri, og somme kyr mjølka opptil det doble. I Asker var det vanlig med snaue 1100 liter i 1812. Sokneprest Wilse rekna med bare vel 750 liter årlig for Spydeberg, og attpåtil var ei slik ku «rar hos de fleste». Men i fjellbygdene var det dobbelt så mye. Såleis skulle det veksle fra 3000 liter for de beste kyrne i gode febygder ned til omlag 500 liter i de dårligste distriktene.

I febygdene blei det meste av mjølka foredla til smør og ost. I Trysil rekna de med 18 kg. smør i setertida; bare dette gir over 600 liter mjølk. Det samme hører vi fra Gudbrandsdalen. Derimot var det bare 6 kg. på Hedmark, og her ser vi forskjellen mellom febygd og kornbygd.

Derimot høres det rart ut at det bare blei 12 kg. smør om sommeren i Sunnfjord. Men i alle fall noe av forklaringa finner vi i at her var *kjøttproduksjonen* det viktigste. Bøndene fra Ryfylke og nordover Vestlandet spesialiserte seg i oppføring av slaktefe. De hadde kviger til ut på høsten andre året, og gjelløkser til de blei tre år gamle. Jøltoksene (fra Jølster i Sunnfjord) blei slakta 6—7 år gamle, og kunne da veie opp til 180 kg. Men ellers var den vanlige slaktevekta under 80 kg.

Grunnlaget for den sterke husdyravlen i fjell- og fjordbygdene lå i de rike *beitene*. «Det er en bekjent sandhed, at Norges fjelde udgjøre mere end éen tredjedel af landet, ligesaa at derpaa findes skjønne og feede græsgange», skreiv politimester Andreas Bull i 1793. Og noe tidligere blei det sagt at beitet i Valdres-fjella var «saa overflødig, at man vel kan sige, smørret drypper af stenene». Det var store vidder som lå til disse bygdene, og de høvde best til kjøttproduksjon.

I mai dro buskapen til seters, og blei der til langt ut på høsten. På denne måten blei fjellbeitet nytta ut. Seterbruket var utbredt over storparten av landet, bortsett fra kystbygdene og flatlandet i søraust. I nord gikk grensa for seterbruket i Namdalen, med unntak av noen få setrer i Helgeland.

Der det fanst dårlig med beite var det ikke grunnlag for å gjøre feavlen til hovednæring. Det var i de sørlige skogbygdene og kystbygdene på Agder, og i stor monn gjaldt det samme for kornbygdene. I de siste blei det mye halm, og såleis blei vinterfóringa ikke så mye dårligere enn det kyrne fikk om sommeren. Og i disse bygdene fanst det mer av naturlig eng i tilknytting til åkerlandet.

Ja, det kunne gå så vidt at vinterfóringa blei bedre. I Lyngdal og andre ytre bygder i Agder kunne dette hende. Og det samme hører vi om fra Østfold og Vestfold. Her var det lite med seterbruk, det meste av sommerfóret kom på dårlige skogsbeite. Her blei mjølkeproduksjonen mindre enn i de egentlige febygdene, men på den andre sida så var det ikke så store svingninger fra sommer til vinter. Den aller jamneste fóringa fikk mjølkekyrne i distriktet omkring byene. Her la bøndene vekt på å få godt vinterfór ved å gjødsle enga. Såleis hører vi fra Fana:

«Paa engenes forbedring anvendes den største flid; de blive ogsaa aarlig forsynede med gjødning, hvortil man, foruden den sædvanlige møg, betjener sig af sildegan, og giver en fortræffelig græsvæxt.»

Men for febygdene var det vinterfóringa som var flaskehalsen. Beitene var så store at det var ingen praktisk grense for hvor mange dyr de kunne ha av den grunn. Derfor satte de på så mange de kunne rekne med å fø fram over vinteren. Kalvinga var om våren, slik at den beste beitetida og den beste mjølkeperioden falt sammen.

I febygdene var åkerarealet lite, slik at de hadde lite halm. Videre var det lite med naturlig eng, i forhold til det store tallet på dyr. De fleste steder kom det meste av høyet fra utmarka. Det var slåtter i skogen og på fjellet. «Heimehøy var det smaasamt med; det meste skrapa dei ihop i heidetidi», forteller Johannes Skar fra Setesdal. Setervollene ga godt høy, som blei gjerdet mot buskapen. Dette var særlig vanlig i Gudbrandsdalen, «her faar de deres bedste og fedeste hø». I somme bygder flytta bøndene buskapen til fjells en del av vinteren, for å føre opp seterhøyet. Dette var bygder som la seg mer etter produksjon av smør og ost; der var det viktig å få opp mjølkeproduksjonen. Der var det ikke så hard knappfóring om vinteren. Men i fjordbygdene og fjellbygdene på Vestlandet var kjøttproduksjonen hovedsaka, og her var sveltefóringa sterkest.

Febygdene på Vestlandet hadde «større og græsrigere utmarker, og derfor bedre qvægavling» enn kystbygdene der. Men de hadde ikke mer vinterfór, og det skulle strekke til for en mange ganger så stor buskap. Derfor måtte de skrape sammen fór der det var å finne, attåtfóret blei en viktig faktor i gardsdrifta. En stor part av gardsarbeidet gikk med til å skaffe fòrsubstitutt i hus. Men dette kom i noen monn som ei naturlig sysselsetting i tider av året da det var lite arbeid med jorda ellers.

Nå er det skrevet adskillig om dette før. Men denne sankinga av hjelpefór skiller seg så klart fra husdyrbruket i våre dager at det må være tillatt å komme med noen sitat som syner den lange rada som fanst av fòremne. Fra Nordfjord forteller prost Krogh at bøndene «undertiden» nytta bark av hegg, osp og rogn. Heggebarken «nærer godt». Ospebarken «bruges meget at give

køer til foder, hvilke deraf mælker godt, men mælken faaer en bitter smag». Rognebarken var ikke så nærrende, men satte heller ikke smak på mjølka. Slik skav blei helst nytta i vårknipa, og blanda i stråfóret. Vi hører om dette fra Gudbrandsdal, Trysil og Vestfold. Hans Møller fra Porsgrunn meinte 1793 at skav fra selje, pil, osp, ask, eik og rogn var det viktigste attåtfóret. «Dette er næsten det eeneste middel som almuen griber til i foertrang. Det giver en god føde, men er kun liden forslag deri.»

Beit var et anna viktig attåtfór, det var bjørkekvist som blei kjørt heim på vinterfóret. Det blei nytta som middagsfór for storfe og geiter i Trysil, Gudbrandsdal, øvre Gauldal o. a. steder. Møller forteller fra Øvre Telemark:

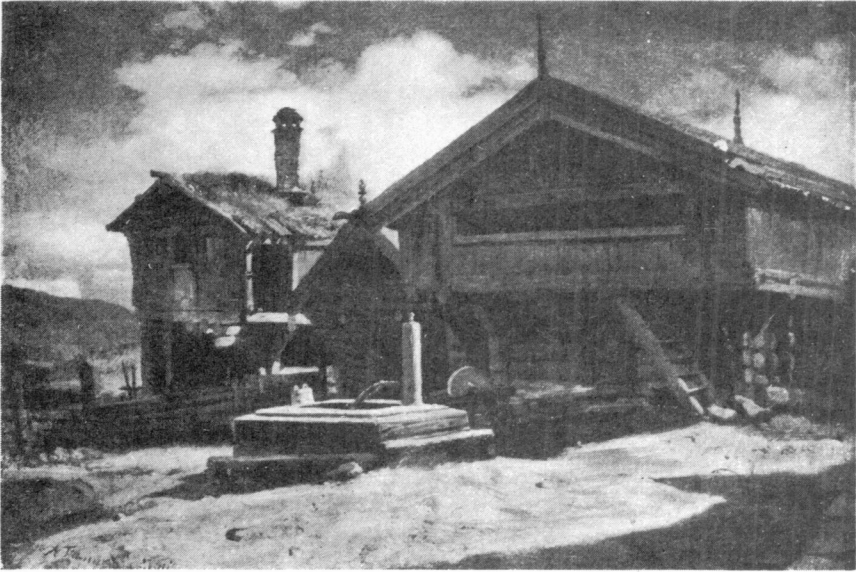
«Topper og grene af birketræer afhugges om vinteren, hjemkjøres, og lægges saaledes ved gaarden, at qvæget kan komme til dem, da kreaturerne indfinder sig som glade gjæster, og kan i det mindste deraf gjøre et maaltid om dagen.»

Seljeris var nytta som fór i Trysil, småfeet i Nordfjord fikk småeiner en gang daglig. Furubar og granbar var vinterfór i Trysil. På Østlandet var det helst småfeet som fikk hjelpefór: «Grene af unge fyrtræer afhugges om vinteren, kastes for faarene, som æder ei alleene barret, men afgang og barken». I Gudbrandsdalen fikk kyrne småhakka granbar med saltlake på. Møller meinte at «Lav fra gamle grantre samles af alle huusholdere som et ypperlig foder for kreaturerne. De æde den uden tilberedning.»

Men sjølve lauvet spilte større rolle. Over Opplanda og ved Oslofjorden lauva de bare i vanskelige fôrår. I Østfold var det bare vanlig at sauene fikk orelov og -kvister. Men i febygdene var lauvet viktigere:

Kvistene på osp, ask og eik «afhugges om høsten med bladene paa, bindes, efter nogen tørkning, i knipper, og gives heste og qvæg om vinteren til føde. De maae afhugges tidlig om høsten, imedens der er saft i bladene.»

I Nordfjord ga de almeblad til grisene, som også fikk rognebær og villepler. Men dessuten var tang vanlig nytta som grisefór, det heter at svinetang «begjærlig ædes af svinene, og almindeligt ved havkysten bruges dermed at fodre svinene». Og

A. Tidemand: «Fra Gulsvig». 1848.

bladtare «bruges almindeligt ved havkysten, især paa Stadtlandet og Vaagsøen, i fodertrang at give qvæget». Tang og tare var det viktigste hjelpeføret langs heile kysten, fra Jæren til Finnmark. Fra Nordmøre forteller sokneprest Bull:

«Havde man ikke paa udøerne og ved havsiden tare til qvæget, vilde foderet snart blive forlidet og utilstrækkeligt; man samler derfor i foregaaende sommer til følgende vinter, tørrer den i sol og vind paa bjergene og gjemmer den siden i sjaaer, — et slags smaae huse af stavverk, med aabning imellem trærømmerne, at vinden kan trænge gjennom. I det tidligere foraar, naar foder-mangelen viser sig, føres ogsaa ei alene til disse steder, men ogsaa til de ei altforlangt afsides beliggende gaarde mange baade fyldte med tare. Man kommer kogende vand paa denne havvæxt, og hælder det af, førend den gives qvæget.»

Dette var likeins hestefór; hesten fikk ikke noe videre stell i kystbygdene, «det hos bonden ved havet er bedre at være koe end hest». I Troms måtte hesten «for det meste gaae ude om vinteren». Det samme skriver Bull fra Nordmøre: «de maae og ofte

gaa ude i frost og gnave den frosne mose i sig». Grunnen til dette var grei nok, hesten var ikke i arbeid om vinteren, «kommer seletøiet aldrig paa dem vinteren igjennem». Av innefór fikk hesten «halm, lyng, tare, marehalm, ja fiskebeen».

Det var vanlig å gi fiskeavfall til buskapen i kystbygdene. På Sunnmøre brukte de fiskeslo, tørka sild og torskehoder. På Hitra blei tang og tare kokt sammen med torskehoder eller mort, og det samme gjorde de på Fosen. I Finnmark fórtes med tørrfisk. Løytnant Ramm skriver fra Troms 1789:

«Kanske giver de koen formeget af den unaturlige føde, *løping*, som er tørrede hoveder af den store torsk, som koges suppe paa, og gives dem med been og alt.»

Fjellbygdene kunne ikke nytte dette, men her fanst det reinmose. Vi hører om slikt attåfór i Trysil, øvre Gauldal, og øvre Telemark, der mosen «sankes og koges til velling, og gives kørne, som deraf bliver feede». Men viktigst var dette i Nord-Gudbrandsdal. Mosevinna var 2—3 veker i oktober, og de kjørte lass på lass heim på vinterføre, noe som krevde stort hestehold. Så seint som i 1865 fikk Lesja en stor part av vinterfóret på denne måten. En gard på 20 naut henta opptil 200 lass 3 mil borte. En annen gard fikk 30 lass 4 mil og 30 lass 2 mil borte.

Ellers hører vi om mange andre slags hjelpefór, som lyng, kvekerøtter, furubark, vassgras og siv. Det siste «skjæres af bonden i Smaalenene, naar det ei er altfor stridt, og gives kørne til vinterfoder.» Det som høres rarest ut for oss er vel bruken av hestemøkk som fór til storféet. Dette var heller vanlig i dalene omkring Dovre. Men det ga gode resultat, som truleg kom av et etter måten stort innhold av vitamin B 12. I Eiker var slikt vanlig i tider med fórnød, men Hans Strøm meinte det var «noget besynderligt», det var ikke kjent på Sunnmøre. Men i skogbygdene var det nok av hestemøkk, og Strøm måtte medgi at det «gaaer dog gandske godt an». Han så forklaringa i at hesten ikke fordøyde fóret så godt som kua kunne klare.

Trass i attåfóret var det skralt stell med buskapen i vårknipa, særlig i kjøttbygdene. Men målet var å sette på så mange dyr at det akkurat greidde seg med fóret. Så snart det blei grønt i

heimejordet måtte buskape ut, og der gikk de og gnog til det blei gras i skogen og på fjellet. Det vanlige var å sleppe buskape alt i april, i febygdene. Den var så på fjellet så lenge det gikk. I de beste febygdene gikk flyttinga i etapper, først til heimesetra, så til sommersetra og endelig til høstsetra. Og når feet kom tilbake til garden var det å gå i håa så lenge det var grønt. Vinterfóret måtte bli spart så lenge som råd var.

Gjennom heile 1800-tallet var de «opplyste», stort sett embetsmenn, sterkt mot sveltefóringa. Men amtmann G. P. Blom var på reise i Sogn og Fjordane 1823 og kom på andre tanker:

«Om vinteren fødes kreaturene meget slet, men saasart de komme i for det meste fortræffelige sæterhavne, fedes de utrolig hastig, og give da ogsaa skjøn melk, dog ei i den mængde, som de vilde give, hvis man holdt færre og fodrede dem bedre om vinteren. Men da tillige lægges an paa at sælge slagteqvæg, saa er det vanskeligt at sige, om ikke den brugelige maade her er den fordeelagtigste, da kvantiteten her er en betydelig sag.»

Kornbygder og skogbygder hadde ikke så stor skilnad mellom sommerfóring og vinterfóring. I kornbygdene var halmen et viktig vinterfór, i Østfold ga de like mengder av halm og høy, på Toten var det aller meste halm, men på Vestlandet var det i alle fall ikke mer enn en tredjepart halm. I Gausdal ga de halm en gang daglig.

Men dessuten blei noe av kornet nytta til fór, særlig til hestene i skogbygdene. Strøm skriver om havreforbruket i Eiker: «alt det som fortæres af heste, sviin og andre kreature, som i dette kald beløper sig til noget anseeligt». I Spydeberg fikk gjøksene en havrekjerv daglig, foruten mjøldrikke. Det gikk da 1½ tønne havre vinteren over. Men sterk fóring av storfeet var ikke vanlig i de øvre skogbygdene, det var hesten som hadde forrangen. Fra Solør hører vi at buskape «næsten udelukkende fodredes med halm, da den ringe mængde naturligt hø, som avledes, for det meste brugtes til hestenes fodring.» Dette var naturlig nok, siden skogbruket var hovednæringa.

Med skogbruk og åkerbruk som hovednæring blei det ikke så store krav til vinterfóringa. Og dessuten svarte det seg ikke da å sette så mye inn på å skaffe hjelpefór. H. Møller klaga i 1793 over at bøndene på Østlandet nytta for lite attåtfór. Kaptein

Hoff skreiv om ospa i Idd året etter: «Dette træes løv, saa tjenlig for kreaturer, baade i og uden foertrang, bruges dog meget mindre end det burde.» Han gjekk sterkt inn for å raske fór, og refsa bøndene fordi de ikke var flittige nok: «... ene og alene med den mængde osp- og oreløv, som her hvert aar kan samles, vilde den vindskibelige og huusraadige landmand føde den halve deel flere køer og andre kreaturer, end nu skeer.» Men dette var særs arbeidskrevende, det blei dyrt fór så lenge det fans andre alternativer for arbeid høst og vinter. I disse årstidene kom skogsarbeidet; og skogbruket var hovednæringa i disse bygdene. Og i kornbygdene var det halm nok, slik at det ikke blei bruk for raskefóret.

Gjødsla var grunnlaget for god avkastning av åkeren. Men gjødselmengder og utnyttinga av gjødsla skifta sterkt fra distrikt til distrikt. Her er det på ny den ulike næringsstrukturen som gir forklaringa.

Embetsmennene klaga svært over gjødselstellet hos bøndene. De tok ikke vare på gjødsla og hadde ikke syn for de store verdiene som gikk til spille. Verst skulle det være i Nord-Norge, løytnant Ramm forteller fra Trondenes 1789:

«Det er ikke længe siden, at nordlænderne lærte eller vilde benytte sine creatures møg som gjødning for deres jord. For let at blive af med denne byrde, byggede de deres fæhuse enten saa nær søen, eller ved rindende vand, at møgen derved kunde bortskylles, eller og, som jeg endnu saae i brug . . . , naar anledning, som sidstnævnte, manglede, opdyngedes møgen saalænge paa alle husets fire sider, indtil det ei mere blev mueligt at bringe qvæget derind, og da maatte de bygge et nyt.»

Og stort likere var det ikke i fiskedistrikta på Vestlandet. Sokneprest Bull forteller fra Smøla (1816) at «man undertiden har kastet gjødselen» i fiskeværa. Både herfra og fra «skyldsatte gaarde» på Smøla solgte fiskerne gjødsla til Kristiansund. «Her ved man bedre at sætte priis paa den, endskjøndt man for det meste ikkun har nøgne bjerge, som bedækkes med myrjord og dyrkes.» Presten meinte at dette var borti veggene galt, det blei alt for lite gjødsel:

«Den gjødning man samler af creaturerne, er altfor liden og utilstrækkelig

til agerlandet, endsige til engen; de fleste forøge den ikke betydelig med myrjord, hvor den haves, eller med andre ting, saasom tang.»

Nå var åkerlandet særs lite, både i Nord-Norge og i fiskerbygdene vestpå. Derfor var det ikke så mye bruk for gjødsla. Husdyrholdet var også lite. Fisket var hovednæringa, gjødselarbeidet kasta mye mindre av seg enn å dra på fiske i stedet. Derimot kunne det være god økonomi å selge gjødsla til byen. Transporten blei billig, og byfolk kunne betale godt. For her gikk gjødsla til hager og hobbyjordbruk, det var ikke tale om det økonomiske resultatet.

De samme klagene kom fra skogbygder og trelastbygder på Østlandet. Her hadde likeeins jordbruket mindre betydning, det var lite press på bøndene til å nytte gjødsla bedre. Jordbruket tjente til utfylling av skogbruket, bøndene arbeidde på jorda bare i den tid de ikke kunne arbeide i skogen. Mot denne bakgrunnen må vi se kaptein Hoff's skildring fra Idd 1794:

«Tag eller dække over heste- og koemøg-hobe, forat hindre solskin og regn fra ikke vexelviis derfra at udtrække de fedende og frugtbareste particler, sees her ingensteds. Anvendelsen af den liden gjødsel der haves, hvilken neppe er halvdeelen af hvad der kunde samles, skeer og, saavel i hensigt til tid, som især med hensyn på jordarternes forskjellighed, paa de fleste steder meget upasselig.»

I febygdene var det heller ikke særs sterkt press til å ta vare på gjødsla godt. Her var det et veldig husdyrhold i forhold til innmarka, og særlig i forhold til åkervidda. På denne måten blei det gjødsel nok, uten å være så nøye med oppsamlinga. Dette var grunnlaget for den store avkastninga i åkerbruket her. De små åkrene fikk sterk gjødsling hvert eneste år, og ga ypperlige avlinger i mannsalder etter mannsalder.

I kornbygdene var det heilt motsatt. Her var det få husdyr i forhold til åkervidda, og derfor blei det stor skort på gjødsel. På Hedmark og Toten tok bøndene godt vare på gjødsla, her var det best gjødselstell. På Jæren var likeeins åkerbruket hovednæringa, og her sa bøndene på midten av 1700-tallet: «Møgga du inkje aageren, saa værte han tonne.» Men på Opplanda blei det trass i alt for lite gjødsel til at de kunne få så store avlinger som i febygdene, og derfor måtte de legge åkeren brakk. Litt

hjulpane blei de ved å føre inn erter i omløpet, slik at kvelstofftapet ikke blei så stort. På Jæren var bonden bedre stilt, med tilgang på hjelpegjødsel. Amtmann de Fine forteller 1745 at bøndene «samle tare og tang af de viger, hvor den af havet opslaaes, for at forfriske og formere gjødningen til deres agre». I jordbruksdistrikta omkring byene på Vestlandet nytta de fiskeavfall, f. eks. var sildegan i bruk som gjødsel i Fana.

Vi har nå fått et lite og ufullstendig utsyn over hva bøndene levde av her i landet på slutten av 1700-tallet. Det aller viktigste er den store skilnaden i næringsgrunnlag mellom landsdelene, og mellom ulike distrikt i samme landsdel. Fedrift, åkerbruk, skogbruk eller fiske var i stor monn spesialisert. De andre greinene av landbruket tjente til utfylling i den tida det ikke var arbeid med hovednæringa. Vi har sett hvorledes dette ga vansker med produksjonen. Men hvor blei det av de produserte varene?

*Den i forskjellige af Norges egne
saa overhaandtagende Handelsaand
iblandt Bondestanden*

Sokneprest Bull 1816.

*.... her ti Lands, hvor Bonden har
langt større Tilbøyelighed til Skov-
hugst, Fiskerie og deslige, end til
sine Sædegrunde at udvide, rense og
forbedre.*

Biskop Pontoppidan 1751.

Handel og sjølbergning

Det er vanlig å tenke seg de norske bøndene før 1814 som sjølbergende. De produserte den maten de trengte, og sjøl laga de klær, reiskap og alt anna som de hadde bruk for. Hver gard var en økonomisk enhet som hadde lite eller ingenting av hopehav med andre gardar, med andre bygder eller med byen og utlandet. Og sjølberginga var målet for bonden, det var bare nødt og tvungent at han måtte handle. Dette synet har vært herskende hos historikerne òg, fram til og med Sverre Steen's bok «Det gamle samfunn» (1957). Et godt uttrykk for dette synet gir Simen Skappel (1903):

«Det gamle landbrug var grundet paa naturaløkonomi; man søgte mest mulig at hjælpe sig med egne frembringelser og saavidt mulig uden penges mellemkomst.»

Her skal vi se på bondeøkonomien, på landbruket, fra den motsatte synsvinkelen. Det forrige kapitlet viste hvor spesialisert landbruket var i de forskjellige landsdeler. Bare det skulle være nok til å peke på at sjølvberginga ikke kunne være målet for bøndene. Om så var, ville de ha dyrka korn og samla hjelpefør framfor å drive skogbruk. Sammenhengen blir nok heller denne: *Målet for bonden var å produsere det som svarte seg best.* Gardsdrifta og arbeidet blei innretta på de produksjonsgreiner som ga størst utbytte, på de varer som hadde lettest avsetning.

Et anna spørsmål er det om hvor stor part av produksjonen

blei forbrukt av bonden og huslyden hans. Dette er særs vanskelig å avgjøre; tilhøva var ulike fra landsdel til landsdel, og det fins så godt som ingen utsagn om dette i samtida. Vi kan først se på de *utlegga* bøndene hadde.

Alle bøndene *måtte* selge noe av produksjonen, slik at de kunne få betalt skatter og offentlige avgifter. I 1804 var det 23 800 mennesker på Hedmark, med stort og smått. Disse måtte ut med 46 700 daler til offentlige pålegg. Det kunne være omlag 10 000 tønner bygg, omlag 2 tønner på hver huslyd til dekking av skatt og avgift.

På Vestlandet og i Nord-Norge var leilendingene ennå i flertall, ja, i Troms fans det så godt som ingen sjøleigende bønder. I alt var kanhende omlag 1/3 av de norske bøndene leilendinger under proprietærer og kirkelige institusjoner. Disse hadde landskyld å svare til eieren, foruten andre mindre avgifter. På kirkegods i Nordfjord rekna de at leilendingen måtte ut med 5—6 rd. årlig til dette, foruten 7½ daler til offentlige pålegg. Det var over 3 naut, eller 1½ gjellokse på 5—6 år. Det var såleis ingen liten part av produksjonen som gikk med til dette. I Rogaland hadde de dette ordtaket (1745):

«Sub suba, la smørre staa,
smørre gjenge i landskyllaa,
suba gjerre inkje saa.»

Leilendingen måtte ut med 20—30 daler når han tok over bruket. På samme måte trengte odelsbonden, åsetesmannen, penger til å løyse ut søskena når *han* tok over ved skifte etter foreldra. Ved uår kunne det bli særlige vansker med å greie auken i utlegga, slik at bonden måtte ta opp lån. Alt dette var rentebærende, og renter på gjeld var utlegg bonden måtte ha inntekter for å kunne betale. De aller fleste av bøndene satt med gjeld, som ofte kunne være arva etter foreldra. Det heter om Jacob Schnell på Nes Verk (1790-åra):

«Desuden aabnede han villigen sin casse for vederhæftige bønder, naar de tiltrængte capitaler til en eller anden hensigt. Især understøttede han odelsmænd til at udløse deres medarvinger, og det var ikke sjeldent at en bonde skyldte 500 til 1000 rd.»

Det fanst lite med arbeidssparende reiskap og maskiner i landbruket på denne tid, og derfor krevde drifta stor tilgang på arbeidskraft. Lønn til arbeidsfolk blei en viktig post på utgiftsida for bonden. Nå var en stor part av arbeidshjelpa husmenn, som gikk for lita daglønn. Men tjenestefolka og de lause arbeidsfolka var langt flere. De siste fikk enten all lønn i penger, eller de fikk penger og kosten. Tjenerne hadde kosten, og dessuten kunne det hende de fikk noe mer av lønna i naturalier, som klær. Da kunne de velge, som vi hører om fra Setesdal 1776 og Rakkestad 1792. Men det var bare pengelønn i kystbygdene på Agder i 1790-åra og i Eiker i 1780-åra. I Eiker var lønna 16—20 daler for en dreng og 7—8 daler for ei jente. Topplønna for drengen var lik 80 kg. smør. I 1801 var det omlag 3 tjenestefolk på 2 bønder, og i tillegg kom så pengeutlegg til den andre arbeidskrafta. Sokneprest Rejer Gjellebøl i Valle (Setesdal) reker opp det som bonden måtte ut med til lønner og til offentlige avgifter, og forstår ikke hvorledes han klarer det (1777):

«Naar man nu betænker, foruden disse nødvendige afgifter, hvor mange besynderlige og uformodentlige udgifter, der kan treffe en mand, især denne, at de fleste i mangel af tilstrækkeligt jordbrug og agerland (uden at tale om at en slet høst kan indfalde) nødes til at kjøbe en anselig hoben korn, som de med stor omkostning maa bringe lange veje, saa maa man undres over, at disse bønder kan bestride udgifterne.»

Disse utlegga krevde såleis et produksjonsoverskott, og dette gjaldt for bøndene i alle landsdeler. Men dette var ikke alt, for bøndene måtte dessuten kjøpe inn noen varer, og andre varer ville de kjøpe, om de så seg råd til det.

Ingen kunne være foruten *salt*, og salt blei ikke produsert på garden. Husstellet på den tid krevde dessuten mye større saltmengder enn nå til konservering av maten. De kunne rekne $\frac{1}{4}$ tønne salt på hver voksen, og salttønna og byggtønna stod i samme pris. Det samme gjaldt for *jern*, dette måtte bøndene kjøpe inn.

Salt og jern kunne vi kalle nødvendige varer, som bøndene ikke kunne produsere. Men dessuten kjøpte de andre varer som de heller ikke kunne produsere, som embetsmennene kalte «luxearter». Først og fremst var det *tobakk*. «Tobakkens brug er

aldeles uundværlig for nordmanden», heter det i en kongelig resolusjon 1811. Politimester Bull meinte (1794) at tobakken var «en nødvendighed for skibsfolk og fiskere». Og sokneprest Bull skreiv om fiskerne på Nordmøre (1816): «Tobak elske de meget, som søfolk gjerne gjøre.» *Kaffe* hadde kommet i vanlig bruk i andre halvparten av 1700-tallet. Vi hører om dette fra Oppland 1795, Ørlandet og Nordmøre 1804, og Nord-Norge 1789. Samstundes blei både *te* og *sukker* rekna opp mellom de varene som «den nordlandske bonde nu veed at forbruge».

Kornbygdene på Opplanda produserte *brennevin*, men ellers i landet måtte bøndene kjøpe dette. På Agder kjøpte de både dansk og fransk brennevin, i Nordland (1789) «brændeviin og fiine aqvavitte». I Østfold (Idd 1794) hadde bøndene brennevin til maten en eller to ganger daglig. Kaptein Hoff kommenterer dette slik: «Med drikkevarer, undtagen brændeviin, er man her særdeles nøjsom . . .». Det var særlig utbredt i skogbygdene:

«De mange tømmerdragere, tømmer- og bordførere, magazin-kiørere, og saa videre, som den største deel af dagen maae være hiemme fra, uden at faae deres ordentlige maaltider, ansee det som en fornødenhed, at bruge brændeviin isteden for mad og drikke, og da brændeviin for en kort tid synes at styrke mere end øl, er dette mod hint kun ringe agtet.»

Brennevinet var daglig drikk over heile landet, vi hører om det fra f. eks. Ørlandet (1804), Nordmøre (1804), Romsdal (1799), Eiker (1784) og skogbygdene i Oppland (1795).

Det er helst vanlig meining at før 1814 var klærne tilvirka på garden av ull fra egne sauer og lin fra egen åker. Men dette er en sannhet med særs sterke modifikasjoner. Først og fremst var helgeklærne kjøpevarer. Sokneprest Strøm klager over dette på Eiker:

«... maae mandfolkene have klædes-klæder med støbte sølv-knapper i, endog sorte klædes-klæder til liig begiængelse og communion, sorte manchesters buxer maa ikke heller mangle, naar en mandsperson skal være ret pyntet. Qvindekjønnet gaær endnu videre, da pigerne klæde sig til hæders i silke-trøier og skiørte, brocades huer, endog floers forklæder og tørklæder med kniplinger om, desuden 2 a 3 silke-tørklæder af ulige coleurer, 2 om halsen og 1 i haanden; konerne ligeledes i damaskes eller grosdetours kaaber, sorte fløiels hætter, ja man veed den, der har havt en brocades trøie til 60, en hue til 12 rdlr.»

I dette så han noe av forklaringa til den store stigninga i lønnene:

«En tjeneste-dreng f. ex. som gaaer med klædes-klæder og manchesters buxer, eller en tjeneste-pige med silke trøier, kaabe og tørklæder, kan vel ikke være hiulpen med samme løn, som de tienere der gaae i vadmél.»

Disse klagene går igjen overalt, men særlig i skogbygdene. Amtmann Christian Sommerfeldt skriver om Oppland (1795): «Enhver bøjd har fordum haft sin klædedragt, som det skulde været en skam at vige fra.» I Trysil kjøpte bøndene likeins de fleste klesvarene. Og det samme gjaldt for kornbygdene. Christen Pram skriver fra Hedmark 1804:

«Klædesluxen fordrer ganske vist her som vel overalt . . . , dog her noget mere end almindeligen. Qvindekjønnet bærer noge silketøi, i huer og hele dragte, baand, tørklæder etc. Det bruges en heel deel fiint linned . . . , ogsaa noget musselin, kammerdug, kniplinger og deslige.»

I Rogaland var det langt på veg de samme forholda som amtmann de Fine gikk sterkt i rette med (1745). Fjellbøndene i Ryfylke og alle bøndene i Dalane gikk i vadmelsklær, «som deres kvinder forarbeide af egne faars uld og siden farve». Men ellers i amtet var det ille:

«Ellers findes mange iblandt endel sognes bønder, der bruge baade blaa og røde klædes undertrøjer, med sølvknapper udi, og brune klædesbuxer og overtrøjer, især de, der kan have gjort udenlandsreiser, ja og endel klædeskjoler, og saaledes tid efter anden ganske og aldeles forandre deres gamle forfædres simple og gangbare bondedragt, som da bestod alene i vadmels-trøjer og buxer.

Bønderkvindernes fornemste klæder ere sorte fløjels-, damaskes- og silkehuer paa hovedet med silkesnorer i sømmene, snørliv af fløjel eller blommet plys med snorer paa, sølvmaljer og kjeder udi at snøre sig med, og røde, blaa eller sorte klædes eller sartses skjorter, ja og endel til deres fornemste bryllupsragt sorte damaskes trøjer og skjorter etc., havende store gull- eller sølvforgylte ringe paa fingrene.

Omkring Stavanger by ere især de unge kvindemennesker meget foranderlige i deres dragter, og gaa med affarvede silke-, røde sartses eller kartuns trøjer etc., men endel fattige bruge fornuftelig affarvede stoffer eller fint vadmél til trøjer og skjorter, som de selv forarbeide.»

Nordlendingen kjøpte «klædevarer» (1789), men ellers var det kanskje mindre slike innkjøp i fiskebygdene. Men i alle fall

kjøpte de inn de «accessoires» som skulle til. Fra Romsdal (1795) hører vi om kramvarer, fra Ørlandet (1804) om «noget til stads», og fra Nordmøre (1804) om «kramvarer til klæddragter». Det var luksus med utenlandske tøy, og her var det mindre velstand. Likeins hører vi fra Idd (1794) at kjøpet innskrenka seg til «en ulden hue af forskjellige farver» eller «runde hatte» for tjenestefolka. Men det var straks annleis der det fanst økonomisk grunnlag for stasklær:

«Den mere formuende deel af qvindekjønnen bruger tildeels ogsaa silketrøjer med uldne damaskes eller bomulstøjs skjorter, samt paa hovedet fiint linn af kammerdug, med kniplinger, og en hue af silketøj, fløjl eller demet, udover hvilket en kyse. Disse have og ved højtideligheder stedse silketørklæder om halsen.»

Men opplysningene fra Oppland og Trysil tyder på at det ikke bare var stasklær som blei kjøpt. Og i 1804 hører vi at «de mindre vindskibelige indbyggere» i heile Drammensvassdraget kjøpte vanlige hverdagstøyer av ull og lin, i stedet for å lage det sjøl. Mange steder dyrka ikke bøndene lin, men kjøpte det for å gjøre resten av arbeidet. Bøndene i Vestfold fikk lin fra Østersjølanda og Holland, og både i Nordland og i fiskebygdene på Vestlandet kjøpte fiskerbonden lin.

Endelig kan vi nemne at jamvel om tøyet var laga på garden, så måtte bonden kjøpe tjenester for å få ferdige klær. «Her ere skræddere som sye de brugelige grove klæder for deres ligemænd», heter det på Nordmøre 1816. Det samme gjaldt for sko, skreddere og skomakere «ansees for ganske nødvendige kunstnere» skriver kaptein Hoff om Idd 1794. På Grip måtte de kjøpe lær, men bøndene ved Molde sendte skinn til byen for å få det garva. I Nordland kjøpte bøndene blåfarge, mens bøndene i Nordfjord «hellere lade farve deres klæder i Bergen, hvor de faae een smukkere farve paa dem.»

Klærne var verdifulle, så det var ikke små summer som skulle til for disse innkjøpa. Det var de utenlandske (engelske) tekstilene som var viktigst her. Amtmann de Fine ville derfor at bøndene i Rogaland skulle bli «hindrede og ei tilladte at elske og bruge fremmede rigers kostbare klædevarer, for hvilke mange

flere penge aarlig, end forestilles kan, unyttig og hemmelig gaar ud af amtet til fremmede rigers fordel.»

Vi ser såleis at kjøp av varer som tobakk, brennevin, finere tøyer og andre «luxearter» var alminnelig mellom bøndene på slutten av 1700-tallet. Bare dette skulle tyde på at drifta ikke hadde sjølberginga som mål. I alle fall måtte den ha som grunnlag tålig jamn velstand, med et heller stort overskott for salg. Dessuten kan vi merke oss at med tekstilene kom vi inn på vareslag som bøndene *kunne* lage sjøl. Men de må ha funnet at det svarte seg bedre å kjøpe. Og dette var ikke de eneste landbruksprodukt som blei solgt ut over bygdene.

I størsteparten av fiskebygdene fra Lindesnes til Vardø var det snautt for skog. Såleis heter det om bonden på Jæren (1745) at han «ikke kan bygge eller forbædre sine huuse, uden med megen bekostning; thi alle slags bygnings-materialier maae tilhændtes og føres langt ifra». Og fra Årstad ved Bergen (1779): «Skov mangler saavel til tømmer, som paa de fleste steder til ildebrændsel.» Nå sparte de så langt råd var ved å nytte torv til brensel og mye stein og torv i husa. Men likevel måtte det innkjøp til. I Sunnhordland kjøpte bøndene trelast, i Fana kjøpte de tekkenever, og det samme gjorde folk på Sunnmøre. Dessuten kjøpte sunnmøringene garnkavler, bjørkebark og bastetau. Og i Sunnfjord kjøpte fiskerbøndene bjørkeved og bastetau av lind. På Ørlandet måtte de kjøpe «træ til bygningstømmer». I alle kystbygdene måtte de kjøpe hustømmer, og det var bare få garder som hadde skog til båtbygging på eien grunn. Fra Trondenes hører vi 1789: «Bondehusene ere smaa formedelst mangel paa byggematerialier, som for størstedelen maa tilføres fra Throndhjem og Helgeland.»

Kystbygdene kunne vanskelig greie seg uten innkjøp av tømmer og skogsprodukter. Derimot kunne nok innlandet greie seg uten innkjøp av fiskevarer. Bøndene her kunne fiske i elv og sjø, eller de kunne greie seg uten fisk i det heile. Men det ville de ikke, var det likt til. I Idd åt folk spekesild og velling en eller to ganger om dagen. På Agder kjøpte bøndene både spekesild og salt makrell. Over heile Opplanda var spekesild og tørrfisk daglig

køst. Christen Pram trudde at de snaue 24 000 innbyggerne på Hedmark kjøpte omlag 6 000 tønner sild årlig.

Men bøndene i dalene og de indre fjordbygdene på Vestlandet kjøpte også fisk. På Nordmøre hører vi om dette i 1816. «Almuen længst inde i fjordene og dalene» i Nordfjord kjøpte store mengder sei (1780).

Kornet spilte en mye større rolle i kostholdet da enn nå. Derfor var det en særs viktig faktor at så mange av bøndene kjøpte en større eller mindre part av det som gikk med år om anna. I noen monn var det strøk som måtte kjøpe korn, fordi naturgrunnet ikke gjorde det mulig med årvisse korndyrking. Dette var tilfelle med Finnmark, store deler av Nord-Norge, og fjellbygdene. Men så enkel er ikke sammenhengen. I mange av fjellbygdene la de seg særlig sterkt etter korndyrking, jamvel om det ikke var lyse utsikter. Det blir skildra slik (1793):

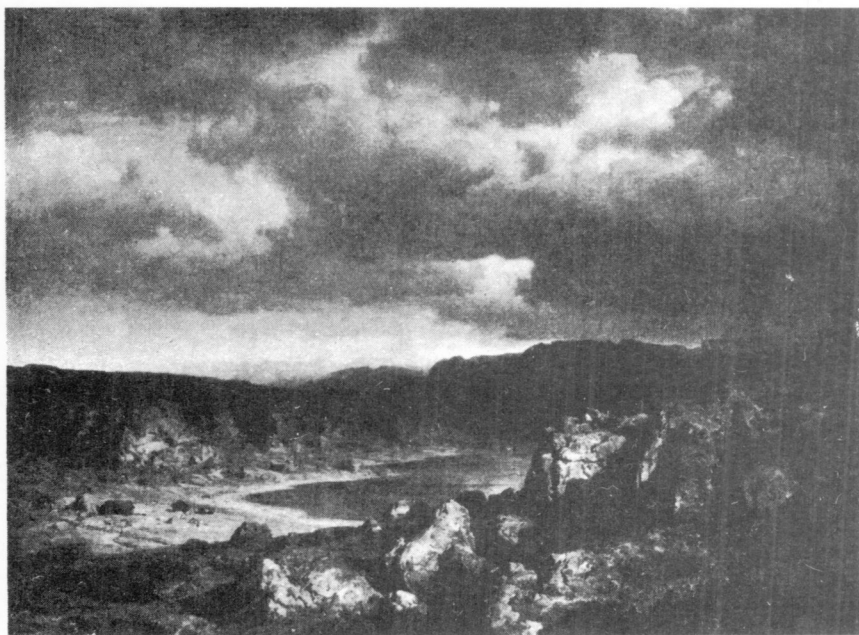
«Korn, der neppe hvert tredje aar bliver modent og tjenlig til føde; kun nøden gjør det spiseligt, blandet med bark af træerne, hvorefter gemeenlig følge sygdom, armod og fattigdom. Naar tvende saadanne uaar formedelst en tidlig frost indtreffe, er ingen redning; den mavre sult driver da disse syge og ulykkelige familier fra deres boepæl ned i de omliggende dale for at søge om arbejde for føden, og naar dette ikke kan bekommes, er betleriet deres eneste redning.»

Grunnen til dette var at i fjellbygdene falt det innkjøpte kornet særs dyrt, på grunn av de høge transportkostnadene. Dessuten hadde de store tilganger på gjødsel, slik at når ikke frosten kom kunne det bli gode avlinger. De fjellbygdene som var årvisse dreiv derfor et sterkt kornbruk.

Derimot kunne det svare seg å kjøpe korn i bygder som hadde bedre naturgrunnlag. Amtmann F. Wedel-Jarlsberg skreiv fra Telemark (1835):

«De trakter, hvilke mest ere skikkede til jordbrugsdrift, ere beliggende nær kysten, og saaledes stadigen udsatte for en handelsconcurrance, der medfører, at landmandens productions-fordeel gjøres deels usikker og deels bliver ringe.»

Det innførte kornet kunne falle billigere, og det kunne være bedre inntektsvilkår i fiske eller skogbruk. Såleis kunne økonomiske faktorer ligge til grunn for lita kornavling.

H. F. Gude: «Høifjeldsbillede». 1851.

De aller fleste av bøndene i Nörd-Norge måtte kjøpe storparten av kornet de trengte. Korn og mjøl var de viktigste av «alle de nordlandske uopregnelige nødvendighedsvarer». Ikke nok med dette, både kringler og kavringer blei ført opp fra Bergen, Trondheim og Mørebyene. Her var ikke naturgrunlaget den eneste årsaken til innkjøpet. Kornet blei modent heilt nord i Alta, over store strøk av Nordland og Troms var vilkåra gode for korndyrking. Men fisket kasta mer av seg, og fikk første rang, jordbruket blei arbeid for kvinnene.

Noe liknende ser vi for alle fiskebygdene fra Namdalen til Jæren. De trengte til kjøpekorn, og avla ikke på langt nær nok sjøl. Korn var det viktigste bøndene på Ørlandet kjøpte, og det samme ser vi for «søebygderne» på Nordmøre. Her var det mange som i det heile tatt ikke dyrka korn på garden. Øyene i Romsdal måtte også kjøpe korn, mens de indre bygdene «avler

det nødvendigste af de almindelige kornsorter, saasom byg og havre.»

Lenger sør hører vi at bøndene i Fana må kjøpe «en betydelig mængde» korn og malt (1799). I 1840 avla bøndene i Sunnhordland og Hardanger nok poteter, og dette hadde ført med seg mindre kornforbruk. Men likevel måtte de kjøpe over 1/3 av det kornet de trengte.

Størsteparten av de tre sørligste fylka måtte kjøpe korn. Det gjaldt for Aust-Agder, i Vest-Agder var Vanse den eneste bygda som hadde nok, og i Dalane var kornkjøpet likeins det vanlige. I Ryfylke strakk avlinga bare til for vinterføde. Det samme forteller Johannes Skar fra Setesdal:

«Aakrarne var smaa, og «maten» troten paa jamnen, fyrst haaballen kom. Sumarsføda kaupte dei, . . . tri tunnor til eit heilt hus paa jamnen, og fem var haugen.»

I 1770-åra trudde sokneprest Gjellebøl at det gikk 7000 tønner korn og malt i Setesdal, men avlinga var under det halve. I Telemark kjøpte bøndene alt maltet de trengte, og en stor part av kornet. «Der avles intet aar hvad folkemængden behøver.»

Dette er strøk som fra naturens side ikke høver så godt til kornavl. Men jamvel i flatbygdene på Sørøstlandet var det mange bygder som måtte kjøpe korn. Nå er det Vestfold som har etter måten mest korndyrking. Men i 1804 var det annleis, vi hører at Jarlsberg grevskap «ikke engang avler fuldt det korn der udenfor byerne fortæris». Det samme hører vi om flatbygdene i Buskerud, Christen Pram skriver 1804 at «. . . man, jordens frugtbarhed uagtet, ei paa Eger avler alt det korn man forbruger». Om våren var de «i forlegenhed for korn, ogsaa til føde, som især til sæd». I 1784 rekna Hans Strøm ut at vel 1/5 av forbruket på Eiker var innkjøpt korn. I Østfold hører vi at bøndene i Idd måtte kjøpe korn.

I disse bygdene var det ikke naturgrunnet som svikta. Kaptein Hoff meinte at «de gode landmænd med mere flid kunne høste selv» det kornet de kjøpte. Og Pram hevda at kornkjøpet på Eiker kom av «slet huusholdning». Derimot pekte Strøm på sammenhengen med trelastdrifta og skogbruket. Dette førte på

den ene sida til større forbruk, og på den andre sida til mindre gjødsel og mindre tid og interesse for åkerbruket.

På Nedre Romerike, i skogbygdene i Buskerud og Oppland kjøpte bøndene mye eller det meste av kornet de brukte. Det samme gjorde febygdene i Gudbrandsdalen, særlig i sør-dalen. Men Solør, Odal og Østerdalen var de distrikt som kjøpte mest korn. Sokneprest Axel Smith skriver om Trysil:

«Kornet kjøbes for tiden af alle. Den dueligste agerdyrker maa dog tilhandle sig, i det mindste, 1/8 deel, mange 1/4 deel, ikke faa over det halve, og nogle alt hvad de behøve.»

Avlinga var her omlag 900 tønner, mot et innkjøp på 1000—1500 tønner. Dette var typisk for skogbygdene på Agder, på Østlandet og i Trøndelag. Biskop Pontoppidan skreiv 1751, før det store oppsvinget i skogsdrifta:

«... er mangesteds ikke den tredie eller fierde deel af indbyggerne i stand til at avle det de behøve, skjønt den adgang oprettes dem ved andre midler.»

Dette skulle vise at i storparten av landet måtte bøndene kjøpe korn. Bare det var en viktig faktor i å drive fram handel og varebytte, og peker på at det ikke var noe sjølbergings-system som rådde. Det siste blir enda klarere når vi ser kornkjøpet i distrikt der bøndene uten særlige vansker kunne ha avla nok korn til eie bruk.

Ved husdyrprodukta blir dette heilt klart. Det måtte «store slagtedrifter» til utenfra for å dekke forbruket på Eiker. Bøndene måtte kjøpe slaktefé, smør og talg, «de fleste bønder maae kiøbe et par slagte-nød». Det samme hører vi fra andre flatbygder på Sørøstlandet. I Nedre Borgesyssel kjøpte bøndene slaktefé. I mange bygder kjøpte de smør, talg og gamalost. I Vestfold var det liknende forhold, bøndene i Borre kjøpte ost, og ellers var det vanlig at det blei kjøpt inn alleslags husdyrprodukt.

Det samme ser vi i mange av de egentlige skogbygdene. Foruten innkjøp av fevarer på Nedre Romerike hører vi om kjøp av smør, ost og kjøtt i heile skogstrøket fra Odal til Nord-Østerdal. Jamvel så langt nord som i Tolga, der det var store fjellbeiter, var det vanlig å kjøpe smør og kjøtt. I Trysil var det

et utstrakt seterbruk, men likevel heter det om produksjonen av fevarer: «Mange gaarde behøve nu heller at kjøbe, end at sælge saadanne sager».

Men i kornbygdene var det ikke stort bedre. De var jamnt over ikke sjølberga med husdyrprodukt, dersom de skulle bygge på egne beiter. Det hører vi både fra Toten og fra Hedmarksbygdene. Og omkring 1750 var det mange garder som kjøpte smør. Såleis blei det en stor marknad for husdyrprodukt over flatbygder og skogbygder på Østlandet. Denne kom i tillegg til de vilkår for avsetning som fanst i byene.

En mindre marknad fanst i de ytre bygdene på Vestlandet. Her var det også underskott på fevarer, særlig der fisket spilte størst rolle. T. d. trengte kystbygdene i Romsdal tilførsler av smør og ost. Kystbygdene på Sunnmøre kjøpte alleslags fevarer, t. o. m. mysost og syre (1762). Men først og fremst var det trelastbygdene som hadde etterspørsel etter disse varene. Denne etterspørselen er et utslag av spesialiseringa i landbruket ut gjennom 1700-tallet.

De varene vi har nemnt har stort sett gått til det personlige forbruket. Sjelve gardsdrifta bygde for det meste på egne tilganger, det var først i 1890-åra at det store omskiftet kom på dette feltet. Før, gjødsel, reiskap blei produsert på garden. Men likevel, det fanst innkjøp her òg. Disse innkjøpa ga grunnlag for større produksjon.

Vi har alt sett at leid arbeidskraft var hovedbasisen for landbruket. I 1801 var det omlag 83 000 bønder, mot heile 203 000 tenestfolk, husmenn og dagleiere, og av disse var 107 000 drenger og tenestegjenter. De var det som dyrka jorda, og var hovedmassen av folk i skogen og på sjøen. Dessuten måtte bygdehandverkerne til når bonden skulle reise nye driftsbygninger, og ved andre spesialarbeid. Det var langt fra flertallet av gardene som hadde smie og kvern.

I de skoglause landsdelene måtte bøndene kjøpe tømmer til uthusa. Jernet som skulle til, var likeins innkjøp. Kvernsteinene kom fra Selbu, på Hedmark taler Christen Pram (1804) om at de «er ved den skrækkelige landtransport af circa 50 mile hidbragt fra Selbo». Fra Idd hører vi at der var «mange steder ikke

alene selve vaaningshuuset, men endog udhusene tækkede med tagsteene.» Det var ikke torvtak på Nedre Eiker heller, «udhuse og lader ere enten teglhængte som resten eller med huun bedækkede». Og teglstein måtte bøndene kjøpe, som bønder vestpå måtte kjøpe never.

Reiskapa kunne bonden nok arbeide sjøl. Men alt jern til plog, ard, grev, ljå, sigd, og til øks, naver og andre verktøy måtte han kjøpe. Særlig var dette viktig i *fisket*. Der kunne det bli store inntekter for de bøndene som hadde «formue at anskaffe sig fiske-redskaber og holde tjenere». De kjøpte seglduk og hamp. Prost Krogh taler om «den anseelig mængde hamp» som Nordfjord trengte til fisket, og det aller meste kom fra utlandet. Vi hører om dette t. d. fra Nordland og fra Ørlandet. Sjølve båten måtte bøndene oftest kjøpe, eller i alle fall måtte de kjøpe materialer til båtbygginga.

Men skogbruket var ikke heller seg sjøl nok i produksjonen. Trekkrafta, hesten, var oftest innkjøpt, på samme måten som traktoren er innkjøpt i dag. I Vestfold kjøpte de hester i Danmark, mens bøndene i Idd fikk hester fra Sverige. I Eiker var hestetallet særs stort, og herfra hører vi:

«Dog holder man sielden hopper for at faae tillæg deraf, men køber heller sine heste paa heste-markederne i Christiania, Bragnæs og Kongsberg, eller og af heste-prangere, som reise om i bygderne . . .».

Over hele Østlandet kjøpte folk hester. Men hesten blei nytta i jordbruket og, og hestene på Hedmark og Toten var ikke oppalt der. Dette var jamvel tilfelle i de beste jordbruksbygdene på Vestlandet, i Fana «maae hver mand kjøbe heste».

Men i husdyrbruket kunne det også være vanlig å kjøpe livdyr. Det var tilfelle i de indre husdyrbygdene på Vestlandet, som indre Nordfjord. Det samme hører vi om Øvre Telemark, og de ytre bygdene på Agder. Og på Eiker kjøpte bøndene inn både mjølkekyr og kalver.

I febygdene var heimeavla fór grunnlaget for gardsdrifta. Men i både fiskebygder, skogbygder og åkerbygder var det unntak fra denne regelen. På noen av Nordmørs-øyene kjøpte de høy (1816). Både på Hedmark og Toten kjøpte de inn sommerfór, ved å leie

beite. De frakta kyrne opp til 20 mil. I skogbygdene var det innkjøp av havre til hestene, og dessuten innkjøp av høy i vårknipa. I dårlige forår kunne et skippund høy bli verd like mye som et slaktenaut ellers kosta. Det hendte da at det blei henta høy med skip fra England! Noe som peker framover hører vi fra Eiker, der oljekaker «meget bruges til foder for kreaturene».

Dette skulle syne at produksjonen var ikke utelukkende bygd på eget grunnlag hos den enkelte bonden. Det blir såleis ei lang liste med utlegg, for dessuten hadde vi de innkjøpte forbruksvarene og utlegg til gjeld og avgifter. Gjelda var ofte et uttrykk for at sjølve garden tok bonden ikke over uten ved kjøp.

Det er mange faktorer som tilsammen gjør opp utgiftssida her. Men den viktigste er nok at bøndene sjøl valgte å drive slik. De gikk til disse utlegga fordi det svarte seg, og fordi vilkåra var laglige. Amtmann de Fine skriver (1745):

«Ellers havde de fleste i almindelighed nok lyst at optænke og iføre sig alle de nykommende noder og moder, havde de ikkun vilkaar, som de har vilje.»

For å dekke disse utlegga måtte de ha store inntekter. Men hvor kom pengene fra?

Vi skulle ikke tru at jordbruket kunne gi særlig stort overskott til å betale for innkjøpa, når vi tenker på at så store parter av landet var underskottsområde. En engelskmann i samtida kommenterte det norske jordbruket slik:*)

«The agriculture of Norway, though one of the chief resources of the peasantry, is but in an indifferent state; nor is it much to be wondered at, if we consider the obstacles which nature and man present to agricultural pursuits.»

Men likevel, det var noen distrikt der kornbruket var lagt an på salg, og mange flere som bygde på inntektene av fedrifta. *Kornet* var det viktigste salgsproduktet for Hedmark, Toten og til dels for Øvre Romerike. Fra Romerike gikk kornet til Solør,

*) Sjøl om det norske jordbruket er en av de viktigste næringskilder for bondestanden, er det forholdsvís lite utviklet. Dette er ikke å undres over, dersom vi tar i betraktning de hindringer som naturen og mennesket legger i vegen for jordbrukssysler.

og det var skogbygdene i Solør og Østerdalen som var marknaden for Hedmarks-kornet og. Hertil kom folket ved bergverka, først og fremst Røros, men dessuten Follidal og Kvikne. Fra Toten gikk kornet til skogbygdene i Vestoppland, og til Sør-Gudbrandsdal.

I begge distrikt var brenninga utbredt, trass i forbudet. Og mye av kornet blei solgt i foredla form. I 1780-åra gikk det brennevin i lassevis fra Hedmark til Røros. På denne måten blei transportkostnadene mye mindre.

Men Røros og Nord-Østerdal fikk dessuten korn fra vatningsbygdene i Nord-Gudbrandsdal. Disse bygdene kunne godt tevla med Hedmark, og det var kortere transport herfra til marknaden. Strøket fra Odalen til fjellbygdene i Sør-Trøndelag, og skogbygdene i Oppland var en sikker marknad for det innenlandske kornet. Transporten fra byene falt for dyr til at det utenlandske kornet kunne tevla her. Men i de andre underskottsområda var det stort sett utenlandsk korn som folk brukte. D. v. s. dansk rug, bygg og malt.

I det siste tiåret før krigen viste tollbøkene ei korninnførsle på i gjennomsnitt over 680 000 tønner årlig. Dette var kanhende 2/5 av det samla forbruket i landet, og det viser på ny hvor viktig kornkjøpet var for bøndene. For i tillegg kom salget fra kornstrøka på Østlandet, og andre overskottsområde. Jæren og øyene i Ryfylke hadde mye korn å selge i vanlige år. Fjellbygdene blei forsynt herfra, og det gikk korn fra Jæren til Stavanger, til Hardanger og Vest-Agder, og enda videre, til Bergen og Trondheim og til byene på Østlandet.

Handelen over mindre avstander var et resultat av ulike økonomiske og klimatiske vilkår innafor samme amt eller futedøme. Fjordbygdene i Ryfylke forsynte fjellbygdene med korn, og sjøbygdene på Nordmøre kjøpte korn i de indre bygdene der. Og ikke minst: Det var handel med korn innafor bygda, på Vestlandet kunne de indre gardene i et prestegjeld ha korn å selge, mens de ytre bruka på øyene måtte kjøpe det aller meste. I tillegg kommer salget til folk med små bruk i bygda, som levde av fiske, skogbruk, transport, handverk e. l. Fra Kvernes på Nordmøre hører vi:

«Men her gives tillige mange strandsiddere, huusmænd og inderster, som maae kjøbe deres føde for den største deel af aaret, og om de end, ved at tuske med fiskevarer, kunne faae overladt noget hos en eller anden gaardmand, behøve de dog meget fra kjøbstædene.»

Men for landet under ett var inntektene fra *fedritta* viktigere til å betale faste utlegg og til å skaffe bøndene bedre levemåte. Og marknad for varene fanst det i trelastbygdene og i byene. Og dessuten kunne det bli salg både til kornbygder og fiskebygder. Endelig var det stort forbruk hos bergverksfolket, ved jernverka i Sør-Norge, på Kongsberg, Røros og kopperverka i Trøndelag.

De ytre febygdene på Vestlandet hadde minst problem med vinterfóret. Derfor la de i stor monn an på salg av livdyr til febygdene på begge sider av Langfjella. I Rogaland solgte de stuter, kyr og kviger om sommeren, som blei ført østover mot «Kongsberg og andre steder». Det samme gjaldt for alle de midtre bygdene på Vestlandet nordetter til Trøndelag. Dette gikk til fjellbygdene, særlig de øvre dalene på Østlandet. Ved hundreårskiftet var ikke fjerdeparten av slaktefeet i Hallingdal av egen avl, meinte en samtidig.

Kornbygdene hadde det på samme måten. Både fra Toten og fra Hedmark hører vi om salg av livdyr til bøndene i fjellstrøka fra Gudbrandsdal til Hallingdal. Dette blir ei anna løysing på skilnaden i fórtilgangene, den første var at de leide fjellbeite her.

Vestlands-bygdene solgte andre fevarer òg. Men da blei marknadene bare byene her, først og fremst Bergen og Stavanger, så de andre Vestlands-byene. Men fevarene blei også ført videre sjøvegen til Trondheim i nord, og Agder-byene i sør.

Slaktefe blei frakta levende til Bergen i båt. Det hører vi om fra Rogaland. Men de beste kom fra Jølster i Sunnfjord, G. P. Blom forteller:

«Paa Jølster i Søndfjord, hvor bondens industrie i det heele staaer bedst, bruges den maade at fede stude og sælge levende til Bergen, hvortil de føres i jægter fra Førde.»

I Nordfjord var det likeeins salg av gjellstuter til Bergen. Ellers var det salg av «levende slagteqvæg» fra de nærmeste bygdene, som Fana. Bare fra Os prestegjeld gikk det 8—900 slaktefe årlig

til Bergen omkring 1780. Mange av disse dyra var kjøpt i kystbygdene, og feita opp på fjellbeita her. I kystbygdene kunne feet gå lenge ute, og leveringa var ikke så tidsbundet. Jøltoksene blei solgt om våren. Og ytst i Sunnfjord solgte de «øyokser» til Bergen. Noe liknende hører vi fra øyene i Rogaland:

«Bønderne ved søkanten, som eje til deres gaarde gode øer og holmer, have og gaaende derpaa baade vinter og sommer endel kreaturer, som de til slagterfæ selge i Stavanger om høsten, og ere samme øbæster de største, bedste og fedeste slagterfæ, som i amtet falde.»

De ferdige fevarene blei først og fremst marknadsførte om høsten, etter slaktinga, og ført til byene med båt eller landevegen. Men i Rogaland solgte bøndene sauene om våren etter klippinga. Derimot slakta de bukkene i midten av august, nytta kjøttet sjøl, men solgte skinn og talg i Stavanger. På Sunnmøre blei bukkene slakta først i august, «da de ere fedeste inden brunsttiden begynde». De solgte kjøtt, talg og skinn til Trondheim og Bergen, «forsaavidt det ej forbruges hjemme». I Nordfjord solgte de talg og skinnvarer til Bergen, smør og kjøtt til Trondheim. I Sunnhordland gikk alt til Bergen landevegen, men i Hardanger frakta de varene sjøvegen til Bergen, eller videre til byene i sør, fra Stavanger til Arendal.

Til Molde kom fevarene fra distriktet innafor, det blir nemnt smør, gamalost, øksekjøtt, ferskt og røykt fleusk, og talg. Ellers var det lite fleusk som gikk i handelen, «mesten intet flæusk herfra sælges» heter det fra Nordfjord. Derimot: «Æg føres aarlig endeel til Bergen.» De solgte også geiteskinn, og fra Fana gikk det skinn av sau, geit og bukk til Bergen. Fra Smøla solgte bøndene ull til folk i de indre bygdene på Nordmøre, for på øyene var det best vilkår for saueavl. Derimot var det omvendt med andre fevarer for fiskebygdene. Fra de indre bygdene på Sunnmøre gikk det t. o. m. mysost og syre, foruten smør, kjøtt o. a. til de ytre bygdene. Disse trengte varene for utrustning til fisket. Ellers var Trondheim hovedmarknaden for Sunnmøre, for smør, øst, kjøtt, skinn og talg.

Febygdene på Vestlandet solgte såleis slaktefe og ferdige varer til byene der, og til de beste fiskedistrikta. Videre gikk det

husdyrprodukt sjøvegen både nord til Trøndelag og sør til Agder. Austetter til fjellbygdene var derimot livdyra det store handelsgrunnlaget. På samme måten blei hestene solgt den vegen, de gikk til skogbygdene på Østlandet. I Nordfjord heter det: «drives her nogen handel med heste, som over Langfjellene føres til Oplandene». I Rogaland blei det salg austetter, «saasart en eller anden er bleven ejende et smukt hesteføl, og den er 2 a 3 aar gammel».

Fra fjellbygdene på Vestlandet, fra de bygdene som hadde kortest veg til de østlandske marknadene, gikk det fevarer austover òg. Fra Sunnmøre solgte de husdyrprodukt over Romsdal til bergverka: Lesja, Folldal og Røros. I sør gikk det fevarer (og hester) fra Voss til Kongsberg (1714). Frakter med kjøtt og smør kom til Kongsberg og videre fra Hardanger (1781).

Men her var salget av slaktefe det viktigste, fra alle fjellbygdene på Vestlandet opp mot Langfjella gikk det store krøtterdrifter ned over Østlandet om høsten. Fra Hardanger solgte de slaktefe til Drammen og Kongsberg. Det samme gjaldt i enda sterkere grad de store febygdene på østsida av fjellet, fra Telemark til Gudbrandsdal. Bare fra ei bygd i Gudbrandsdal kunne de drive 2000 slaktefe til Kristiania, Drammen og bygdene på Sørøstlandet. Her var det likeeins oppal av gjellokser som de solgte 3 år gamle. Fra Valdres og Hallingdal gikk slaktefeet samme vegen, men dessuten til bygdene i Vestfold. Fra Numedal blei Kongsberg forsynt, og likeins skogbygdene sørover, og Vestfoldbygdene.

Endel av feet gikk som livdyr. I Eiker kjøpte bøndene kalver om hausten av fedriftene. Særlig gjaldt dette de bygdene som var kjent for gode dyr. Seljord solgte 400 ungnaut i året, og fra Setesdal gikk det livdyr til kystbygdene i Aust-Agder. Men de indre bygdene i Vest-Agder solgte slaktefe til Kristiansand og videre østover.

Grunnlaget for dette store salget var de store fjellbeita, som blei nytta ut ved oppkjøp av livdyr fra Vestlandet. Derfor stod t. d. bøndene i Hallingdal ofte i gjeld til vestlendingene. Det var kreditt, til inntektene kom om høsten og vinteren. Dersom det var vanskelig med kapital eller kreditt så kunne fjellbøndene

velge å leie ut beite. Det blei gjort på samme måte som vi hører om fra de øvre bygdene på Bergens-halvøya:

«hvor en stor deel slagteqvæg antages imod en vis betaling, gemeenlig for 12 til 16 sk. stykket, hvilket om sommeren græsser paa disse gaarders vidløftige fjeldmarker, og sælges derefter om høsten . . .».

Vi har alt nemnt at fjellbygdene leide ut beite til buskaper fra kornbygdene. I Trysil leide de til folk fra Løten, Romedal og Stange. I Valdres, Land og Gudbrandsdal leide de til Toten, og de vestre bygdene i Hedmark. Men den viktigste utleia skjedde for de dyra som kom fra fjordbygdene på Vestlandet. I Rauland hadde bøndene 650 fremmede kyr på beite i 1780-åra.

Fra febygdene på austsida av Langfjella falt ikke transporten så dyr til marknadene. Derfor blei det herfra et stort salg av fevarer til byene og underskottsbygdene. Fra Gudbrandsdal blei det solgt smør og andre fevarer mot nord til fiskebygdene på Nordvestlandet, mot aust til bergverka og skogbygdene i Østerdalen, og mot sør til bygder og byer ved Oslofjorden. Hans Strøm taler om «det meget smør og tælle» som kom fra dalene til Eiker. Om Opdal og Nore i Numedal heter det i 1723:

«Smør og ost er det eneste, som de ved en forsynlig menage kan have noget at afhænde af baade til brød og deres skatters betaling.»

Fra Seljord blei det solgt 13½ tonn smør årlig, og i Valle var det vanlig at en bonde solgte 100—120 kg. om året, foruten livdyr, kjøtt og talg (og trelast). Det svarte seg å legge større vekt på smør og ost i de beitebygdene som lå nærmest marknaden, som t. d. de øvste Numedals-bygdene i forhold til Kongsberg og skogbygdene i Numedal (Sandsvær). Fra Sigdal og Eggedal var fevarene det viktigste, slaktefeet hadde mindre betydning.

Men jo lenger mot nord og vest, jo mer hadde slaktefeet å si. Og i de andre febygdene var kjøttproduksjonen likeeins en viktig part av det heile. Derfor gjaldt det å nytte ut beita så godt råd var. De måtte berge så mange dyr som mulig over vinteren, for å slippe innkjøp fra Vestlandet eller kornbygdene. Og utleie av beite ga ikke så store inntekter. Her var grunnen til sveltefóringa, som blir særst tydelig i febygdene på vestsida av Langfjella. I Sogn var produksjonen lagt an på salg av slaktefe til

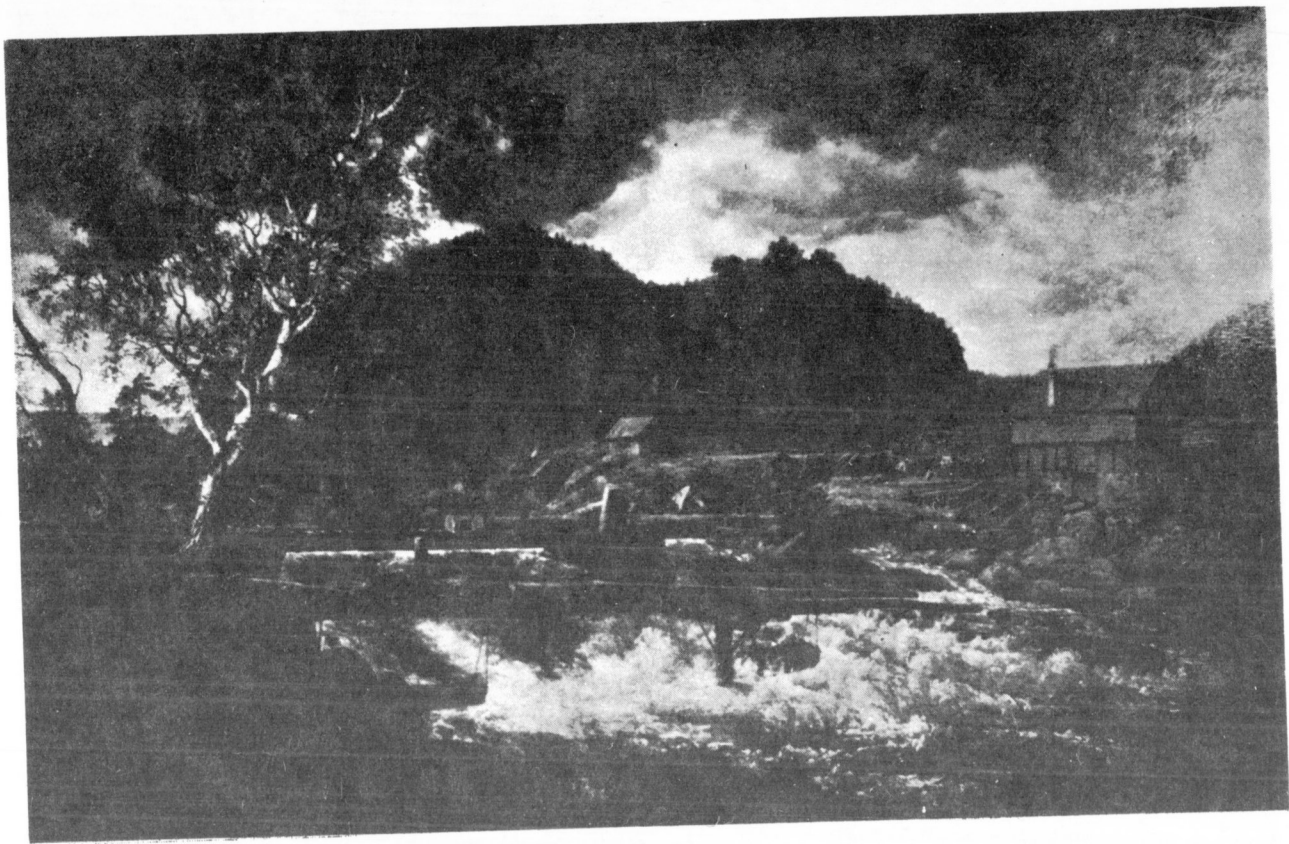
Østlandet, med knappføring som grunnlag. Vi så amtmann Blom forstod sammenhengen her, trass i propagandaen mot svelteføringa. Og Johannes Skar forteller fra Setesdal: «Det var kvik og skinn dei hadde aa yte. So sette dei paa seg om hausten det meste dei torde vaaga, og svelte buskapen fram.»

Over flatbygdene og skogbygdene på Østlandet hadde husdyrbruket mindre betydning. Men likevel fanst det produksjon for salg, her òg, trass i at de kjøpte slaktefe og fevarer fra fjellbygdene. For de siste tilførslene var sterkt sesongbundet. Slaktefeet kom i september—oktober, og fevarene kom på vinterføre. Derfor kunne flatbygdene finne at det svarte seg å levere fevarer og slakt til byene om våren og sommeren. Og dette salget bygde på innkjøp av livdyr fra fjellbygdene. Fra Eiker hører vi:

«Slagter man end noget af sine egne kreature, kjøbes dog af slagtedrifterne liv-kreature i steden, lige indtil kalve, da man finder bedre regning ved at giøde sine egne kalve, og sælge dem i kjøbstæderne.»

I Østfold var det vanlig at bøndene kjøpte inn slaktefe og fevarer høst og vinter, det var tilførsler fra fjellbygdene. Skogbruk eller korndyrking var hovednæringa i Østfold-bygdene. Men særlig i kornbygdene var det vilkår for å nytte ut den korte transporten til Kristiania og byene ved Oslo-fjorden. I Rakkestad sorenskriveri la de an på salg av slaktefe sommer og vinter, da det ikke kom tilførsler fra fjellbygdene. I Spydeberg gjødde de okser på høy og havre om vintrene, for salg til byene da. Det var 1779 og 1792, og i 1743 var det likeins salg av slaktefe om vinteren i Heggen og Frøland fogderi. Dette skjedde såleis på samme tid som de kjøpte slakt og fevarer, noe som skulle ligge langt borte fra sjølbergingsidealet. Noe liknende var tilfelle i Akershus og Vestfold, og vi har nemnt at de ytre Buskerud-bygdene hadde dette systemet.

I Trøndelag ser vi de samme grunndrag som vi fant for Sør-Norge. I bygdene ved Trondheimsfjorden var det oppdrett og salg av livdyr, t. d. i Buvika og Børsa. Dessuten solgte de her slaktefe og fevarer til Trondheim om vinteren. Derimot hadde de øvre dalbygdene det samme preget som bygdene på begge sider av Langfjella. Her var det salg av slaktefe om høsten, og fe-

I. C. Dahl: «Hougslossen ved Hougsund».

varer om vinteren, et salg som var basert på utnytting av fjellbeita. Fra Oppdal gikk det store drifter slaktefe til Trondheim, på samme måte som fra Gudbrandsdal til Kristiania. Trondheim fikk også tilførsler av smør fra Nordland. Fra Nord-Norge blei det ellers solgt andre fevarer, som røykt kjøtt og tørrkjøtt, gamalost, skinn og talg. I 1792 blei salget kalkulert til 10 000 daler. Men det var ikke salg av slaktefe, av transportmessige grunner. Og salget var lite, jamført med fisket. Fra Nordland og Troms gikk det 1789 tørrfisk for 1.5 mill. daler, blei det rekna ut.

Nå er det salget av konsummjølk som gir den største fortjenesta ved mjølkeproduksjonen, og slik var det for 150 år siden òg. Men dette salget hadde mye mindre å si på den tid. Transportvanskene satte trange grenser for slik produksjon. Det var bare bygdene som grensa opp til byene som kunne basere drifta på mjølkesalg.

Vi kjenner best til denne driftsforma fra Bergens omland. I Fana prestegjeld var mjølkesalget den viktigste inntektskjelda. De nærmeste gardene leverte søt mjølk, men for resten var det surmjølk som var salgsproduktet. Heile strilelandet leverte surmjølk til Bergen.

Årstad sokn lå like inn til bygrensa, her «... bliver indbyggernes næringsvei fornemmelig af den søde mælk og fløde, som daglig bæres til byen». Birkeland sokn lå litt lenger borte, og her falt det litt vanskeligere med den daglige transporten: «... mange gaarde kunne daglig eller hver anden dag indbringe deres færske mælk og fløde». De gardene som lå lenger borte transporterte ikke mjølka inn så tidt. Det svarte seg bedre å føre mjølk i større kvanta, flere dagers produksjon som surmjølk og sur fløte. Derfor heter det fra hovedsokna:

«Indbyggernes fornemste næringsvei bestaaer af den mælk, som sælges i Bergen, og bringes til den ende ugentlig 1 eller 2 gange derhen paa kløv føres en halvtønde suur mælk med noget tyk fløde eller smør paa en hest. — De gaarde derimod, som ligge byen nærmest, og derfor daglig eller hveranden dag kunne selge den færske mælk, udbringer samme til langt høiere priis.»

Fra Trondheim hører vi at bøndene frakta mjølk til byen fra gardar opp til 2 mil borte. Salget av mjølk og fløte til Kristiania

var hovedinntekta på Snarøya i Bærum (1792), vel 1 mil fra byen. I Moss hører vi om leveranse med $\frac{1}{2}$ mils transport.

De gardene som lå innafor «søtmjølksgrensa» hadde gode inntekter, men strøket innafor «surmjølksgrensa» lå likevel mye bedre an enn de bygdene som var henvist til produksjon av fevarer eller slaktefe. Foruten at fóret blei bragt ut i høyere pris ved salg av mjølk, så var det lett avsetning heile året. Mjølkebygdene unngikk såleis den overfylte marknaden som fjellbygdene måtte rekne med for salget av slaktefe. Mjølketilførslene var lite elastiske, derfor blei det høge priser om vinteren da mjølkemengda tok av. Mjølka var ofte ikke til å få for penger, heter det fra Trondheim (1798).

Den gode avsetninga førte til at jordprisen steig sterkt i de område som produserte konsummjølk for salg, særlig gardene innafor søtmjølksgrensa. Fra Fana hører vi (1779) at mjølkesalget var «aarsag til at jordegodset er steget til en ansælig priis». En laupsgard her kosta 5—700 daler, mot bare omlag 100 daler i Nordfjord.

Inntektene var gode. I Fana rekna de med en månedsinntekt på brutto 1 daler pr. ku. Såleis blei kua betalt med 5 måneders produksjon. Kristiania-kjøpmannen Even Stenersen blei en grunnrik mann i åra like etter 1814 ved mjølkesalg fra garden Tveten i Aker. Levemåten for bøndene her blei god, om Fana heter det: «Overalt holdes levemaaden her i kaldet meget bedre end lenger ude ved havet»

I bygdene utafor kunne bøndene finne at det svarte seg å basere jordbruket på salg av høy til mjølkebygdene, og til byene. I byene var det jo en god del husdyrhold, med sommerfóring på løkker og bymarker. Og dessuten fanst det et sterkt hestehold i byene, til transport av mange slag. Ved høysalg var det et avgjørende spørsmål om det fanst alternative næringer. Dette kunne likeins gi grunn for høysalg i distriktet like ved byene. Det hører vi om ved Stavanger (1793):

«Hr. Gabriel Schanche Kielland har paa alle sine løkker ingen ager, uden den som bliver til for at skaffe eng — han paastaaer at saa nær byen er høeavl fordeelagtigere end kornavl.»

Såleis hører vi at bøndene i Lier solgte høy til Drammen, og

i Vestfold var det høysalg til byene der. Til Kristiania kom det høy fra Eidsvoll i 1806 og heilt fra Ringerike og Valdres i 1810. De øvre bygdene i Akershus så det «... fordeelagtigst at afsette saa meget hø som muligt i Kristiania og ladestederne, hvor samme almindeligviis betaales temmelig dyrt». Dette skulle ikke heller høre inn under et sjølbergingsideal.

Det blir ikke sagt hvor mye av høyet som disse bygdene solgte. Men her var det ikke tale om et tilfeldig overskott, i sjølve systemet, salg av høy og kjøp av husdyrprodukt, var det en prinsipiell motsetning til sjølbergingssystemet. Og i mjølkebygdene ser det ut til at *det aller meste* av mjølka gikk til salg. Dette førte med seg ei omlegging i levemåten, til større bruk av innkjøpte kornvarer. Det svarte seg bedre, og dessuten blei det attpåtil penger tilovers for innkjøp av andre slag varer. Fra Fana hører vi (1779):

«Levemaaden er noget forskjellig fra andre districter; thi eftersom mælken bliver solgt, saa falder de fordeele bort, som deraf pleie at flyde i huusholdningen, hvorfor her ogsaa forbruges mere korn og malt, end ellers er sædvanligt.»

Det aller meste av kjøttproduksjonen i febygdene på Vestlandet ser ut til å ha gått til salg. Talget gikk til byene og til de bygdene som hadde tatt kakkelomnen i bruk, mens febygdene hadde skorsteinsvarme eller nytta tranlamper. Fra Rogaland hører vi at bøndene solgte sauekjøttet og bukkeskinna (og talget), men holdt tilbake ulla og bukkekjøttet. Og slaktefeet gikk bare til salg.

Det aller meste av mjølkeproduksjonen gikk til smørlaging, for smøret var det mest verdifulle produktet, og hadde lågest transportkostnad og holdt seg lenge. Og av smøret gikk storparten til salg. Fra Gudbrandsdalen hører vi at de solgte det som blei produsert i setertida. Her stod seterbruket høgest, og det aller meste av husdyrproduksjonen falt i setertida. Og fra Rogaland forteller de Fine: «smøret den største del afhænde de». Hans Strøm skriver om husdyrbruket i fjellbygdene: «Bonden selv lever mest af melken og osten, men sælger smøret». Det samme forteller den regla fra Dalane vi siterte (s.). Husdyrbruket i febygdene var såleis fullt og heilt basert på salg.

Bonden satt tilbake med skummamjølka. Og jamvel om han

hadde nytta heile denne på garden, så hadde det ikke vært mer sjølberging enn retursendingene fra meieriene i dette hundreåret. Men også en del av denne gikk til salg. De laga knøst eller gamalost av den sure skummamjølka. Og en stor del av osten blei solgt, i Gudbrandsdal gjaldt dette alt som blei ysta i setertida. Gamalosten blei ført ut over heile Sørøstlandet og til byene. Vi hører til og med om salg av gamalost fra Nordland.

Men det aller meste av vallen blei nytta på garden. Nå var vallen det minst verdifulle ved mjølka, så denne faktoren spilte mindre rolle. Den blei nytta til drikke (syre), til suppe, eller til mysost og prim. Men jamvel dette gikk for en del til salg. Vi har sett at de indre bygdene på Sunnmøre solgte mysost og valle til fiskebygdene, der de trengte det til vinterutrustinga. Slikt salg kunne bare skje over mindre avstander, fordi vallen hadde så låg egenverdi.

Det norske husdyrbruket var konsentrert til visse deler av landet. Det var basert på salg, og bygde på et komplisert system av handelstransaksjoner. Husdyrbruket hadde hovedtyngda i de vareslag og i de årstidene som høvde best med produksjonsgrunnlaget og marknadssituasjonen. En hovedfaktor for at husdyrbruket spilte den rolla som det gjorde for febygdene lå i den avsetninga som fanst til de andre bygdene. Grunnlaget for dette var at disse bygdene hadde andre alternativ de gikk inn for, andre næringsgreiner som ga bedre utbytte. Det samme gjaldt for åkerbruket. Bøndene gikk bare inn for jordbruket der dette var eneste alternativet, eller der naturgrunnlag og markeds-tilhøve var særlig gunstige. Derfor kunne en engelskmann skrive om bøndene på denne tida:

«But in spite of the necessity for the production of grain in Norway herself, and in spite of the difficulties attending its importation in case of a maritime war, the inhabitants have never appeared to be fully impressed with the expediency of cultivating every spot at all susceptible of tillage. The Norwegian entertains but little veneration for the plough, and does not aspire to the honour of becoming, in the words of Swift, «so far a creator, by making two blades of grass grow where only one grew before». Agriculture . . . is undervalued or altogether neglected by a people who, in common with other mountaineers, may possess their share of indolence and improvidence. Ancient custom, the contracted views of the peasant, and selfish interference on the

part of others, may also operate to the disregard of an occupation which forms the basis of human happiness.»*)

På Vestlandet og i Nord-Norge var det *fisket* som bøndene gikk inn for. Vi har sett at de kjøpte inn allslag landbruksvarer, istedet for å produsere det sjøl. Det svarte seg bedre å drive fiske enn å arbeide i jordbruket. En prest i Trøndelag skreiv 1811:

«Jordbruget er ellers her, som overalt paa søekysten, i sin spædste barn-dom . . . , thi bonden finder det altid lettere at fiske, end at pløie, lettere at ombytte tran og fisk imod havre og byg, end at saae og høste og tærskes.»

Jordbruket tjente til å fylle ut tida mellom fiskesesongene, og til å gi arbeid for kvinner, barn og gamle som ikke dro på fiske. Det svarte seg ikke for bøndene å legge ned mer arbeid og penger i jordbruket, som blei kvinnfolkarbeid i fiskedistrikta. Dette hører vi både fra Nordland og Nordmøre:

«Gaardenes drift er for det meste qvindenes sag, da mandfolkene ikke gjerne befatte sig med andet end baaden og hvad der ved den skal udføres»

«Qvindekjønnen gjør tidt mændenes arbeide; de føre ei alene liaaen i høslætten, men skjære idelig kornet om høsten.»

Det var fisket som ga de største inntektene, og derfor var det naturlig at bøndene var «mere hengivne» (Fana 1779) til fisket enn til jordbruket. Det samme hører vi fra Rogaland, bøndene *valgte* å drive fiske, istedet for å dyrke jorda:

«... de bønder, som bo ved eller nær søkanten, har en stor del mere lyst til at sejle og fiske, end at bruge og dyrke jorden, hvorover de og tidt forsømme deres gaardsbrug. Andre tilfjelds eller ind i fjordene boende bønder derimod lægge mest vinn paa at forbedre deres gaarde med ager og eng»

*) Det ser aldri ut til at innbyggerne har vært heilt klar over nytten av å dyrke opp hver eneste dyrkbar flekk, trass i nødvendigheten av å produsere korn i Norge, og trass i de vansker som melder seg for importen i tilfelle av en sjøkrig. Nordmannen viser liten ærbødighet for pløgen, og har ingen ærgjerrighet i retning av å bli, med Swift's ord, «en skaper, som får to grasstrå til å vokse hvor det før bare grodde ett». Jordbruket er undervurdert, eller heilt neglisjert av et folk som har sin del av latskap og uforutseenhet, på samme måte som andre fjellfolk. Gammel skikk, bondens trangsyn, og andres inngrep til egen fordel, kan også føre til vanvyring av et yrke som danner grunnlaget for menneskelig lykke.

Nå var det en del av fisken som gikk til heimeforbruk. Men dette var for det meste de fiskeslag som ikke var eksportvarer, og den fisk de tok opp utenom sesongen. Det var «kokfisk» som blei fiska nær heimen. Fra Nordfjord hører vi om at de nytta småmakrellen i «den daglige huusholdning», men den store blei salta og solgt. Det samme gjaldt for «flække-flynder», uer, og kveite:

«Fangsten af dem er ellers ikke her af nogen betydning, hvorfor de heller ikke anvendes til handel, men forbruges daglig i huusholdningen.»

Derimot gikk det aller meste av torsk og sild til salg, og dette var de virkelig store fiskeria. Når vi tenker på alle de utlegg som fiskerbøndene hadde, og alle de varer de kjøpte, så er det heilt klart at det aller meste av fisken gikk til salg. I Nordland og Troms var tørrfisken det viktigste, 1789 blei det rekna ut at det gikk rundfisk for 1.5 mill. daler årlig til Bergen. Så fulgte tran for 450 000 daler. Ellers solgte de salta torskerogn, rekling, kveite, tørrsei, og salt laks. Fra Nordfjord solgte bøndene tørrfisk (titling), spekesild, salt sei, brisling og makrell.

En god del av salget gikk til den innalandske marknaden. Kystbygdene i Nordfjord solgte salt sei til de indre bygdene. Spekesild og tørrfisk gikk fra Vestlandet til Trøndelag, Østlandet og Agder. Her var det en liknende handel mellom landsdelene som vi så for husdyrbruket. Videre blei byene forsynt med fiskevarer heile året gjennom fra de nærmeste bygdene.

Likevel, dette kunne ikke ha gitt grunnlag for det sterke fisket, for de store inntektene og for den gode levemåten hos bøndene i fiskedistrikta. Og heller ikke var den innalandske marknaden vilkår for at bøndene skulle gå inn for fisket mer enn for jordbruket. Dette førte til at auken i folketallet kunne bli tatt opp uten nedgang i levemåten for de strøk der det var vanskelig å auke det dyrka arealet. I fiskedistrikta kunne bøndene klare seg med mindre bruk, med mindre inntekter fra jordbruket:

«... almuen ved havkysten, der tager sin meste og daglige næring af fiskeriet, kan være hjulpen med mindre gaarde. Hvorover skeer, at den jordskyld, der inde i fjordene bruges af een mand, er ofte ved havkysten tilstrekkelig for 2, 4, ja undertiden flere opsidere.»

Fisket var basert på *eksport*, og her lå grunnlaget for at bonde-samfunnet kunne få så store inntekter av denne næringsgreina. Både av sild og torsk blei det aller meste sendt ut av landet, uten fare for avsetningskriser. Derfor kunne biskop Pontoppidan skrive:

«Her i Norge, særdeles i Bergens stift og Nordlands amt, nære sig ogsaa fornemmelig af silde- og torske-fiskerie mange tusinde familier, og af silden alleene indkomme aarlig nogle tønder guld»

En god del av *trevirket* blei nytta på garden, særlig når vi ser på kubikkmassen. Så seint som i 1930-åra var det nesten $\frac{1}{4}$ av den samla avvirkinga som gikk til brensel, gjerdefang og hustømmer på gardar med eien skog. For 150 år siden var det i alle fall ikke en mindre part som blei nytta på denne måten. Men etter verdien var det lite, for ved og gjerdefang hadde låg egenverdi og tålte ikke lang transport. Det aller meste av inntekta fra skogen kom til bøndene gjennom salg.

Vi har sett at de bygder på Vestlandet, i Trøndelag og Nord-Norge som hadde skog, solgte ved, hustømmer, båtbord og ymse skogsprodukt til de skoglause bygdene. Dette kunne gi bra inntekter, for prisene på trelasta har alltid ligget høgere her enn i de egentlige skogsdistrikta. Såleis blei det bedre levemåte i Hardanger enn i Sunnhordland. Bøndene i Ryfylke solgte så mye år om anna at de betalte skatter og avgifter, og de «luksusvarene» som de brukte.

På samme måten var det salg av brensel og hustømmer til byene. Fra Nordfjord gikk det bjørkeved til Bergen, og dessuten noen jektelaster med furubord. Salget av bjørkeved fra Idd til Halden «indbringer sin eier endel penge».

Men det fanst andre innalandske marknader for trelasta. Til fiskeria gikk det tjære og stav, særlig til sildefisket. Viktigere var forbruket i bergverka. Til sjølv brytinga av malmen nytta de setteved, og til foredlinga gikk det store mengder med trekol. Såleis heter det 1793:

«At brænde kul, saavel til de store bjergværker, som og til mange andre jernværker, er en iblandt den norske almues sædvanlige næringsveje.»

Ellers kan vi nemne at på Agder og ved Osiofjorden gikk det

med mye høyverdig trelast til skipsbygging, noe som hadde tatt sterkt oppsving fram mot 1800. Men det aller viktigste var den trelasta som gikk til eksport. Det blei utført mange slag trelast, til og med fra de skogfattige distrikta. De Fine klager over «de engelske og især hollandske hummerskibe, der har formeget hyppig herfra utført birkebrenneveden», slik at vedprisen i Stavanger hadde blitt 4-dobla. Men hovedtyngda i utførsla kom fra Østlandet, Trøndelag og Agder. Og det var bord og bjelker av furu og gran som dannet over 4/5 av eksportverdien.

Det var bøndene som eide det aller meste av skogen, eller de hadde bruksretten til den. På denne måten fikk de både kapitalinntekta og arbeidsfortjenesta ved drifta. Det var god avsetning utenlands, og dette skapte stor etterspørsel fra kjøpmennene. Tømmerprisene var drevet høyt i været, og dette «fremlokkede skovproducter fra fjerne og afsides skovegne, som ikke kunde benyttes, naar ikke antagelige priser dækkede færdsels-omkostningerne». (Jacob Aall.) Bergverka måtte følge med i denne kvasse tevlinga, de fikk vansker med «at skaffe de fornødne materialer af kul under trælastens høie priis». Bøndene i Trysil solgte tømmer for 40—80 daler eller mer (1784).

Denne sterke skogsdrifta med stor fortjeneste var grunnlag for den store folkeauken i skogbygdene, og for den velstand som fanst der. Dette kunne ikke ha gått dersom bare jordbruket skulle ha gitt levemåten, da ville det ha blitt smalhans. Pontoppidan skriver:

«.... saa gjør dog indbyggernes tilvæxt og bønder-gaardernes deeling iblandt mange sønner, at den norske bonde fornemmelig holder sig til skoven.»

Og jamvel om jordbruket ville ha gitt levebrød til folket i trelastbygdene, så blei det ikke den fortjenesta av arbeidet som når dette blei satt inn i skogen. Jordbruket blei sidenæring, på samme måte som fisket var det. Oppgava for jordbruket var å skaffe trekkraft til skogbruket, og arbeid i den tid av året da det ikke fanst noe å gjøre i skogen. Derfor kjøpte bøndene i trelastbygdene korn og fevarer, det svarte seg bedre enn å produsere det sjøl. Jacob Aall skriver i 1844 om situasjonen i disse bygdene ved hundreårskiftet:

«Vist er det, at agerdyrkningen da ikke stod paa noget høit trin i skovrigge egne, hvor den fandt liden opmuntring til rationelle fremskridt. Saa høit bleve skovproducterne betalte, saa let var det for skoveierne at skaffe sig de nødvendige levnetsmidler paa det vel forsynede kornmarked, at han følte sig lidet opmuntret til at henvende sin fortrinlige opmærksomhed paa en syssel, som i Norge er omgiven med særegne vanskeligheder og naturlige hindringer.»

I trelastbygdene blei det såleis langt fra tale om noe natural-system, med sjølberging som målet. Bøndene valgte å drive i skogen, for på den måten fikk de best utbytte både av kapital og arbeid. Målet var å få best mulig levemåte, jamvel om det ikke var idealet for embetsmennene. Derimot var det i fullt sam-svar med kjøpmannsinteressene. En engelskmann kommenterte dette slik, heller negativt:*)

«In fact, the forest is but generally the chief good of the Norwegian peasant; it bounds all his desires, and supplies all his wants. In this view of his condition he is moreover fully confirmed by the trading inhabitants. They quicken his industry in destroying, supply him with all the necessaries, conveniences, and even luxuries of life, and dissipate any anxiety he might feel for the real welfare of himself and family, by the cheering and sure hope, that forty years hence a new forest will be ready for the axe. Reasoning like this is in some measure cogent, and may be given and received with equal pleasure by those who would avoid the necessity of earning their bread in the sweat of their brow.»

En stor del av inntekta fra skogsdrifta var kjørelønn. Bonden og tjenestefolka hans kjørte tømmeret fram til vassdrag, der det blei levert. Men dessuten var det store inntekter av kjøring og føring for andre, for kjøpmennene. Vi kan minne om den store transporten av bord og planker fra sagene på Lillestrøm til

*) Skogen er vanligvis det viktigste gode for den norske bonden. Skogen setter grenser for hva han kan ønske seg, og skogen dekker alle hans behov. I dette synet på sin stilling blir han heilt og fullt støttet av kjøpmennene. De oppmuntrer ham i ødeleggelse av skogen, de skaffer ham alle nødvendige, behagelige, og jamvel luksuriøse varer. Trelasthandlerne fjerner all bekymring bonden måtte føle for seg og sin families velgående, ved å gi ham det oppmuntrende og sikre håp, at etter 40 år vil en ny skog være klar for øksa. Slik en tankegang er til en viss grad overbevisende, og kan bli framsatt og mottatt med like stor glede av dem som vil unngå nødvendigheten av å tjene sitt brød i sitt ansikts sved.

Th. Fearnley: «Gallerne i Lærdal». 1839.

Kristiania. Inntektene var så viktige for bøndene her at kjørsel og førsel ble sett som hovednæringsveg for Nedre Romerike. Og om Eiker heter det 1784: «de fleste paa dette sted gjøre førsel og kjørsel til deres fornemste næringsvei». Bøndene i Idd dreiv med kjøring «især med saugtømmer, bord og planker». Dessuten kunne bøndene ta arbeid med fløting av tømmer og bord, arbeid på og ved sagene.

Videre hadde bøndene omkring bergverka inntekter av kjøring til og fra disse, særlig om vinteren. Trekol og ved blei frakta til gruvene, og dessuten alle slags matvarer, dersom verka lå i innlandet. Om kjøringa til Kongsberg heter det at mann og hest «kan nogenledes vel ernære sig derved».

Men det fanst også bønder som hadde handel som sideyrke, som transporterte oppkjøpte varer for videresalg. Salget av trelast og fisk gikk direkte fra produsent til kjøpmann, uten mellommann på landsbygda. Borgerne slutta kontrakt med bøndene

om tømmerlevering ved vassdrag. Og på Vestlandet solgte bøndene råfisk til kjøpmennene, som tilvirka fisken for eksport. Bøndene sjøl drog til byen med fisk og trelast som skulle bli nytta der, heile året gjennom. Det samme gjaldt med jordbruksvarene fra det nærmeste omlandet, det var salg på torget eller i hus, til kjøpmann eller beint til forbrukeren.

Likeeins var det vanlig at bonden sjøl tok med seg fra byen de varer han trengte, de få gangene han var i byen. Det var vanlig så langt oppe som i Solør og Østerdalen. Men dessuten var det en utstrakt kramhandel med byvarer som blei ført ut over bygdene. På Vestlandet hører vi (1799) om dette:

«Den smughandel, som de ideligen tildragende Bergens bomsegljagtskipperere drive langs kysten med tobak, brændeviin og kramvarer, (almuen) tilbringes derved deels ufornøde, deels utjenlige varer, til tab i flere henseender.»

Slike meldinger går igjen utigjennom åra. Finansdepartementet skriver 1829:

«.... flere personer paa forskjellige steder i Riget flakke om paa landet og falholde forskjellige slags kramvarer til almuen. Da saadan handel formeentlig ikke alene maa ansees skadelig for almuen, men ogsaa strider mod Loven».

Fra Eiker hører vi (1784) om flere grupper av handelsfolk som drog omkring. Det kom tyskere fra Schweitz og Bielefeldt med lerret. Andre «priviligerede Nürnbergere» solgte «Nürnbergerkram», ved folk som de sendte ut på bygdene, «som sielden forlade en gaard uden at faae noget afsat, hvorofte de end besøge den». Videre drog «galanteriekræmmersker» rundt med pyntesaker. De ga litt bedre kjøp enn i byen, men «friste og mange, helst gemene folk, at kjøbe det de kunde og burde undvære». Endelig kom vestgøtene, med svenske husflidsvarer, som «dreiler, baand, saxe, knive». Disse svenskene drog over heile Østlandet, i 1826 blei to «svenske reisende handelskarle» myrdet i Østerdalen, de hadde med seg varer og 400 daler kontant.

Ingen av disse gruppene hørte heime i det norske bondesamfunnet, men det gjorde derimot «handelskarane». Disse hadde sin funksjon i langveishandelen mellom fjellbygder og bygder

og byer på Østlandet, mellom sjøbygder og innlandsbygder. Det var ofte unge og ugifte bondesønner i fjellbygdene som spesialiserte seg i denne handelen. De kjøpte opp sild og tørrfisk på Vestlandet, og førte varene fram til kjøperne over Opplanda. I fjellbygdene på Vestlandet og Østlandet kjøpte de opp smør, kjøtt, ost, talg, skinn og ull. Dette frakta de på vinterføre fram til de strøk som hadde underskott.

Den aller viktigste oppgava hadde handelskarene i handelen med slaktefe. De kjøpte opp livdyr i de midtre bygdene på Vestlandet, leide beite i fjellbygdene, og om høsten dreiv de buskapen nedover Østlandet. Det samme hendte ved tilførselene til byene på Vestlandet, de leide fjellbeite i Fana for slaktefeet, og førte dette inn til Bergen om høsten. Vi hører fra Gausdal at «bygdens handelkarle» kjøpte opp slaktefe, smør og ost der, og førte alt til Kristiania. De dreiv hester til skogbygdene i Østerdalen og heilt til Sverige. Om Gudbrandsdal heter det 1811: «den handelsaand, som udmærker indvaanerne i dette district».

I fjellbygdene kunne dette være en viktig del av økonomien. 1848 skreiv sokneprest Steen i Lesja et «Nødraab fra en ved misvæxt haardt betrængt fjeldegn». En grunn til dette var det mislykka sildefisket. Handelskarene i Lesja fikk ingen inntekter fra handelen med fisk mellom Romsdal og Opplanda.

Denne innalands handelen hadde fått et så stort volum at det var vilkår for ei yrkesspesialisering. Istedet for at hver bonde reiste til byen med sine varer, tok handelskaren overskottet fra flere bønder. Dette svarte seg for bøndene, og tevinga mellom handelskarene dreiv ned omsetningsavansen. Uten handelskarene kunne ikke handelen ha fått det omfanget han hadde ved hundreårskiftet og like etter.

En stor del av omsetnaden var konsentrert på marknadene. Røldals marknad og Lærdals marknad hadde sin funksjon i handelen mellom Vestlandet og fjellbygdene. Her blei det solgt livdyr og hester. Handelskarer og hestekremmere møtte opp og kjøpte av vestlendingene. Romsdal marknad var den største på Nordvestlandet. Her blei fisken til Opplanda omsatt, og fevarer fra Gudbrandsdalen. Noe slaktefe kom det også. Her var hovedhandelen det byttet som gikk mellom fjellbygder og flat-

bygder på Østlandet på den ene sida, og fjordbygder og kystbygder på Vestlandet på andre sida. Men det var også handel her mellom Vestlandsbygdene. Levanger marknad var den største i Trøndelag, her var det varebytte mellom fjellbygder, flatbygder og fjordbygder i denne landsdelen. Men det kom også tilførsler av fisk og fevarer fra Møre og Romsdal.

Grundset marknad sytte for varebyttet mellom skogbygdene i Østerdal, kornbygdene på Hedmark og fjellbygdene i Vest-Oppland, og dessuten grensebygdene i Sverige. Men her var det likevel først og fremst salg av korn og fevarer, slaktefe og hester til skogbygdene. Det var lite med varer den andre vegen, med unntak av svenske varer og de kramvarer som kom fra byene.

I Østfold var Momarknaden den viktigste, «det sted, som i disse tider gjør Edsberg sogn meest bekjendt» (1793). Her var det først og fremst tale om livdyr og slaktefe, storfe og hester, men dessuten allslag kramvarer. Der fanst det 60 permanente krambuer, foruten alle de som blei satt opp for de 3—6 dagene i slutten av september som var marknadstid.

Dessuten fanst det faste marknadstider i byene òg. I Stavanger var marknaden om høsten, da blei slaktefeet ført til byen. I Kristiania var det marknad både høst og vinter. I februar avslutta de tømmerkontrakter, og bøndene kjøpte byvarer. Men dessuten kom det store tilførsler med fevarer fra fjellbygdene, både til byen og til underskottsbygdene. Her var varebyttet mellom fjellbygdene og flatbygdene i søraust. Fra Østfold kom bøndene med korn. Marknaden om høsten var den store tida for salg av slaktefe, driftene hadde kommet til byen noe før, og gikk på løkkene. Her møtte bøndene i bygdene ved Oslofjorden opp og kjøpte slakt, og det samme gjorde folk fra skogbygdene, foruten byfolk i byene. Det var store folkemengder som møtte opp, futen i Solør og Odal skreiv i februar 1829 at da var «en stor deel af almuen fraværende ved Christiania marked».

Varetransporten innalands falt særs kostbar på denne tida. Vegene var dårlige, eller de manglet heilt. Mange steder var vegene bare kløvveger eller rideveger. I mange landsdeler var

det så godt som tomt for kjøreveger. Det fanst noen faste hovedveger i slutten av 1700-tallet, og ved hundreårskiftet blei det satt i verk et stort byggeprogram.

Men disse offentlige vegene var *administrative*, de skulle tjene statsformål. Postføringa var en viktig grunn til vegbygginga, på Agder heter hovedvegen fra 1802 ennå «postvegen» i dagligtale. Denne vegbygginga førte til kostnader for bøndene, og skyssinga var noe de kjente som et inngrep i den personlige fridommen. Heilt fra 1600-tallet hadde veger og større bærer for bøndene gått hand i hand.

Denne uviljen mot vegene blei aksentuert ved at bøndene sjøl hadde lite nytte av vegene. De var ikke bygd med økonomiske mål for øye, det var derfor bare et tilfelle om hovedvegen fulgte den vegen som bondehandelen tok. Det siste blir særs tydelig på Agder. Der gikk hovedvegen parallelt med kysten, ikke langt inne. Men varetransporten gikk vinkelrett på denne, ned gjennom dalene. De varene som skulle aust-vest var det bedre lønt å transportere med båt. På denne tid var det derfor et særsyn med hjulreiskap hos Agder-bøndene. Stiftamtmann Schouboe skildra situasjonen i 1827 slik:

«... fandtes ingen i amtet med hjulredskab farbar vei, undtagen en deel af hoved- eller postveien fra Toftedals-elven til Lyngdal (10½ mil), hvorimod den øvrige deel af denne vei indtil Sire-elven ikkun var farbar til hest eller med kløv; og den da saaledes med hjulredskaber farbare vei var ikkun høist maadelig ved dens magfoldige klever, dens smalhede, dens mangel paa tilstrækkelig opfylding og paa broer og rækværk Var den egentlige postveis forfatning kun maadelig, saa kan man let tænke sig bygdeveienes stilling. Det gamle system for veianlæg viste sig her paa det høieste. Enhver myr var undgaaet som uskikket, enhver dyrkbar jordsmon som efter formeening gavnligere til andet brug; broer fandtes sjelden eller aldrig, da man enten vadede gennem elve og bække, eller nøiedes med en elendig saakaldet klop. Derimod havde man tilsyneladende med al omhyggelighed bestræbt sig for, at lade veien løbe over de høieste fjelde og igjennem de laveste dale, hvorved passagen uendeligen besværliggjordes, og veilengden forøgedes.»

På Østlandet var det litt bedre, særlig fordi handelsvegen og den administrative vegen mellom Kristiania og Mjøsbygdene falt sammen. Men likevel var det slik i 1835:

«... er vel districtet overalt forsynet med gode og for enhver slags transport farbare hovedveie; men disse gaae tildeels over høiderne og gjøre færdselen baade besværlig og tidsspildende.»

Det var mye billigere med sjøtransport, og på Østlandet kunne de nytte ut de store sjøene som lå med lengderetninga etter handelsvegene. Det var «baadførsel paa Randsfjorden med forskjellige varer fra og til kjøbstæderne Drammen og Christiania». Den viktigste transporten gikk over Mjøsa, mellom Gudbrandsdalen og Mjøsbygdene og til Eidsvoll og Kristiania. I 1840 var det over 100 store føringsbåter, bare på vestsida av Mjøsa. Fem år før blir fraktfarten karakterisert slik:

«Den besørger i Mjøsen indsøe almindeligviis fra Faaberg, og foregaar med temmelig store aabne baade, hvorpaa gudbrandsdølerne, især i høstmaanederne, overbringe til Minde i Eidsvold og derfra landværts til Christiania deres fedeverar, og tilbagebringe korn, salt og andre nødvendigheds-articler. Disse baade have kun een mast og et lidet raaseil; masten holdes opreist ved vant af træstænger istedet for tougverk, saaledes udstyrede ere baadene daarlige seilere.»

Sjøtransporten var sjølsagt viktigere for kystbygdene. Ved Oslofjorden kunne bøndene frakte varene inn til Kristiania, eller til småbyene. Det aller meste av veden kom til Kristiania med båt. Men for jordbruksvarene var dette et tveegga sverd, for danske og andre utenlandske varer kom også med billig transport sjøvegen.

På Agder var det lite med transport etter kysten. Landsdeler hadde underskott på de fleste jordbruksvarene, og trelasta gikk beint til utlandet. Derimot var det annleis fra Jæren og nordetter. Her var det ikke lang veg til sjøen for de fleste bygdene. Fra Hordaland hører vi : «Transporten av landmandens producter og fornødenheder lettes meget derved, at den for største delen kan foregaae tilvands.»

Transportvilkåra hadde mye å si for innretninga av jordbruksproduksjonen. De utenlandske massevarene var billige i kystbygdene, der det ikke kom landtransport i tillegg. Derfor kunne det svare seg for disse bygdene å kjøpe utenlandsk korn. Og på den andre sida blei det billig transport for fisken, jamført med om det skulle bli eksport av husdyrprodukt fra innlandet.

Men transporten av fevarer og slaktefe til kystbyene blei også billig, derfor ser vi at husdyrprodukt fra Hardanger blei frakta til Agder, og overskottet fra Sunnmøre gikk til Trondheim.

Den innalands transporten var det verre med. For trelasta var det greitt nok. Fløtinga var billig, ennå i dag tar elvene 7/10 av den samla tømmertransporten. Ved kunne bare tåle kort landtransport, derfor ser vi at hovedstaden fikk veden sjøvegen.

For jordbruksprodukta var transporten en særstærk minusfaktor. Nå slo dette to veger, for det hindra importvarene å tevla i innlandet. I alle fall laga dette gode vilkår for produksjonen i kornbygdene, det blei gode marknadstilhøve for Toten og Hedmark. Men for underskottsbygdene, for kornkjøperne blant bøndene, var det verre. De måtte prøve å drive opp kornavlens så langt råd var, for å spare på det dyre kornet. Men dersom de hadde gode vilkår for skogbruk eller fedrift, da kunne det svare seg å konsentrere gardsdrifta om dette. Skogsdrifta hadde etter måten gode transportvilkår. Men for fedrifta var det vanskeligere.

Transporten av fevarene måtte skje om vinteren, dersom det gjaldt lengre avstander. Fra Gudbrandsdalen kunne det svare seg med sommertransport, fordi Mjøsa og landevegen Eidsvoll—Kristiania trass i alt var bedre enn transporten de andre steder i innlandet. Men for dalene fra Valdres til Telemark var det vinterføret som måtte holde for.

Unntaket var her kjøttproduksjonen. Slaktefeet transporterte seg sjøl, det blei bare tale om utlegg til beite, og oppsyn. Her ligger grunnen til at bygdene lengst unna marknadene måtte konsentrere seg om slaktefe. Og på den andre sida blei det mjølkesalg bare nærmest byen.

Vi ser såleis at transporttilhøva var en særstærk positiv faktor for kornbygdene i innlandet, og de var ikke særleg negative for skogbruk og fiske. Derimot var de en stærk bremse på fedrifta.

Ser vi på avsetnaden, blir det enda tydeligere skille mellom de ulike driftsvalg for bøndene. Transporten førte til at både slaktefe og fevarer blei ført fram til visse tider. På denne

måten blei det sterke svinginger i prisen. I Kristiania var kjøttprisen i oktober bare omlag det halve av prisen om våren. På denne måten kunne det svare seg for bygdene som ikke lå langt borte fra marknaden å selge slakt og fevarer vår og sommer, og kjøpe inn samme slags varer høst og vinter.

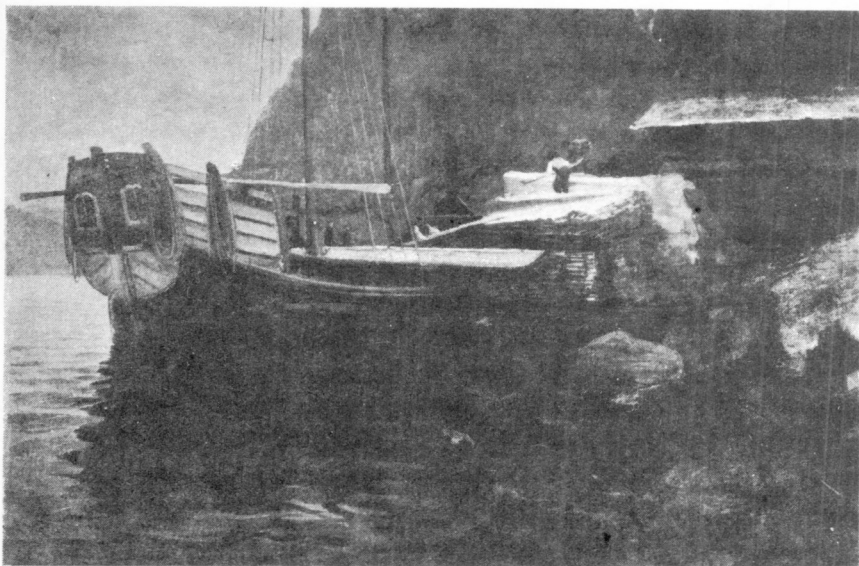
Kornbygdene på Opplanda måtte også føre fram produkta på vinterføre. Men de hadde en tryggere marknad, fordi det var vanskeligere med tilførsler. Naturgrunlaget gjorde at det var ikke mange bygder som kunne bli konkurrenter. Mjølkebygdene omkring byene hadde også trygg avsetnad heile året. Her var det ikke fare for tevling, hverken fra utlandet eller fra andre norske bygder.

Vi har sett at bøndene tok til fiske, skogbruk eller føring så langt det var råd. Dette ga bedre inntekter. Her er transportvilkåra et moment, men hovedforklaringa ligger på et anna plan. Jordbruksproduksjonen hadde bare avsetnad på den innlandske marknaden. Byene var små, det var bare 1/5 av folket som ikke hørte til i landbruket. Skulle alle bøndene ha produsert samme varer for de få og små gruppene utafør bonde-samfunnet, da ville det ikke ha blitt mer enn til skatten, og snautt nok det.

Men fiske og skogbruk produserte for verdensmarknaden. Avsetnaden var uten grense. Gode år i fisket førte ikke til sterke prisfall i utlandet. Auke i den norske trelastutførsla var ikke nok i seg sjøl til å skape prisfall ute i Europa. Men sterk auke i jordbruksproduksjonen ville ikke ha ført til stort større bruttoinntekter for bøndene. Marknaden i byene var overfylt fra før, og her var det tevling med utenlandske varer. Derfor var det med full grunn at bøndene gikk inn for fiske og skogbruk, uten dette ville levemåten ha blitt mye dårligere. Biskop Pontoppidan skreiv 1751:

«... hvis ikke den norske bonde, mod søe-kysten af sit rige fiskerie, og i oplandet af sin tømmerlast, kuldrift til bergverkerne, fædrift og skytterie, fik stor hielp, da var det ey venteligt, at landet kunde føde meer end halvparten af sine indbyggere.»

Det var ikke bare tale om å berge livet, men om å leve godt.

H. F. Gude: «En Sognejagt». Fresvik 1866.

Og her var det skogbruket som ga best vilkår, skogbygdene stod seg best mot slutten av 1700-tallet. Jacob Aall forteller:

«Det var skik i nogle skovbygder, at der hængtes en kobberkjedel paa væggen for hvert voxende 1000 daler af bondens formue De skovrige egnes formuende gubber vare et billede paa fortidens selvstændige mænd, der fremtraadte blandt deres medborgere i by og paa land som jordens herrer, og ikke som ydmyge og afhængige vasaller.»

Hans Strøm forteller fra Eiker at bøndene der var gode for 3—5000 daler. Han skildrer alt det de kjøper inn, av mat og drikke og klær. Her var det likeeens trelasthandelen som var grunnlaget, og derfor skilte levemåten seg ut fra fjellbygder og fiskebygder:

«De fleste bønder boe her saaledes, at hvo som nordenfields fra, eller fra fjellbygderne kom reisende til deres gaarde, vel aldrig skulde formode andet, end at der boede folk af stand, saasom præst, foged eller officier.»

Og dette gjaldt ikke bare bøndene, han mener at «huusmænd og strandsiddere ofte leve ligesaa godt som bønder». Dette var

resultatet av trelasthandelen. Istedet for å holde seg til jordbruket dreiv bøndene med skogbruk og kjøring. På denne måten fikk de råd til å kjøpe varer som blei sett som luksus, de fikk en levestandard som kunne nærme seg til den embetsmennene hadde. Men dette ville de ikke ha greidd ved å sette opp sjølberging som et mål for gardsdrifta.

Det samme ser vi i mjølkebygdene, men ikke i så sterk grad. I Fana solgte bøndene all mjølka, og kjøpte korn og malt istedet. De valgte å drikke øl og mjølk, istedet for bare mjølk, jamvel om dette var brott på sjølbergingsprinsippet. Og ved sida fikk de da råd til en bedre standard på andre felt også. Både kvinner og menn kunne kle seg i finere klær, kjøpt i byen.

I fiskebygdene var det ikke så gode tilhøve. Men ved hjelp av fisket fikk bøndene i alle fall en bedre levemåte, mer og bedre mat og drikke enn om de skulle ha holdt seg til jordbruket. Og vi ser i Nordfjord at gode år i fisket slo ut slik:

«Fiskerierne have i de sidste par snees aar givet almuen baade mere leilighed til handel i Bergen, og tillige flere penge; hvorover de og i et og andet saadant ere blevne mindre oeconomiske.»

Men ved hjelp av at disse bygdene konsentrerte seg om skogbruk og fiske blei det bedre vilkår for de reine jordbruksbygdene. Det kom til ei regional arbeidsdeling her i landet. Det ser vi på mange måter.

Fiskebygder og skogbygder hadde fullt arbeid om vinteren, da det var en arbeidsbotn for jordbruksbygdene. Særlig gjaldt dette for kornstrøka. Derfor ser vi at Hedmark og Toten lager «klæder med uldent og linned» som de selger til skogbygdene på Opplanda. Bøndene i Dalane hadde hverken skog eller fiske å leve av, men de fikk avsetnad for «en stor mængde gode ullne strømper baade fine og grove, saa og knøttede nattøjer og vævede dækkener».

Viktigst var nok fisket og skogbruket for den avsetnaden det blei for husdyrprodukt. Her er på ny skogbruket først, som avtaker av hester, slaktefe, og fevarer. Fiskebygdene var også avtaker av disse varene, og på den andre sida fikk de avsetnad til skogbygdene og til febygdene. Febygdene hadde fått råd til

dette kjøpet ved hjelp av salg til skogbygder og fiskebygder. Denne arbeidsdelinga ga grunnlag for en interregional handel, som førte til bedre levemåte for alle bygdene. Hans Strøm skildrer det slik (1784):

«... de fleste heller maa kjøbe, til stor fordeel for Hallingdal, Valdars, Sigdal o. s. v., som derover faaer deres fede vare vel betalt, og ligeledes forskaffe de nordenfieldske districter i Bergens stift, gode penge, af hvilke de igjen for en stor deel tilforhandle sig det. Saaledes toer den ene haand den anden, og den enes overflødighed opfylder den andens mangel. Nordenfields behøves kun faa heste, derfor bringes de, som ere tilovers ved oplændinger, hid ned, hvor de ere mere i brug og ei kan undværes. Der ere federe græsgange, en større overflødighed af qvæg, følgelig og af smør, da bonden selv lever mest af melken og osten, men sælger smørret, og ingen af delene skulde han faa vel betalt, hvis ikke her var mangel af alt dette. Der behielper en bonde sig til lysning, enten med sin skorsteens varme eller tranlampe, her derimod, hvor enhver bonde har sin kakkelovn, nødes han at brænde tælle-lys, følgelig at kjøbe den tælle, hine ei behøve. Ligeledes har det sig med fiske-vare, som fra de nordenfieldske districter bringes hit op af oplændinger.»

Til slutt kan vi nemne kornbygdene. De fikk større salg til febygdene, fordi disse tjente ved salg av fevarer til skogbygder og fiskebygder, og dessuten ved leie av beite til kornbygdene. Viktigere var den store marknaden som fanst i skogbygdene. Her blei det store inntekter av skogen, som de nytta til m. a. å kjøpe korn og brennevin fra Hedmark og Toten, og dessuten husflidsvarer. Som følge av dette fulgte disse breie bygdene godt med skogbygdene i velstand. 1804 forteller Christen Pram at «agerdyrkingen blomstrende gaaer frem, velstanden udbreder sig, folketallet voxer». Her på Hedmark var det en luksus som kunne måle seg med den skogbøndene hadde råd til:

«Her hersker i om ei alle, ei engang vel de fleste, saa dog i mange bønders huse en elegance, som meget overgaaer hvad man tænker sig almindelig ved en bondevaaning.»

Grunnlaget for levemåten hos de norske bøndene for 150 år siden var ei arbeidsdeling mellom landslutene. Men den dynamiske faktoren her var skogbruket og fisket, som førte til en større marknad for jordbruksprodukt. Ved hjelp av tømmer og fisk fikk bøndene en høyere levestandard, en levestandard som

ikke kunne tenkes uten varebytte. Skogbruket og fisket produserte for eksport, mens jordbruket arbeidet for den innalandske marknaden. Og denne marknaden ville bli mye mindre dersom skogen og fisket bare skulle produsere til husbruk. Bøndene fikk råd til å betale skatter og avgifter, til å holde gjelda nede, og til å kjøpe inn varer som de ikke kunne produsere. Men dessuten kjøpte de inn varer de ikke ville produsere, fordi det var billigere å kjøpe. Det gikk handel på kryss og tvers i det norske bondesamfunnet, og pengene sirkulerte. Naturalhusholdet var en fiksjon, og et ideal som embetsmennene satte opp. Men målet for bøndene var å få størst mulig inntekt, og dette nådde de ved hjelp av handelen.

*Jordbruksdriiften blev en vel lønnende
Syssel.*

*Amtmann F. Wedel Jarlsberg
1836 (om krigsåra).*

Krigsåra 1807—1814

Fra 1720 hadde de norske bøndene drevet landbruk under fredelige vilkår. Krigene i Europa hadde likevel virket inn, ved å skape skiftende etterspørsel for trelast og fisk, og ved fordyring av frakt på importvarene. Men fra 1807 kom dobbeltmonarkiet med i Napoleonskrigene, vi lå i krig med England til 1814 og med Sverige i 1808 og 1813—14. Denne krigen førte med seg kraftige omskifte for det norske landbruket og for leve-måten i de ulike bygdene.

Det er vanlig å tale om denne tida som «nødsårene». Det var uår og landet var avsperra, «den fattige sultet, den rike led savn, for døren stod sott og død». I det siste året kom Eidsvoll og et fritt Norge, og Eidsvollsverket får mer glans mot en mørk bakgrunn, «fra nød til seir».

Men det som virkelig hendte er mer nyansert enn som så. I landbruket kom det til strukturforandringer. Særlig viktig er det at avsperringa førte med seg en heilt ny situasjon, og denne farga synet på landbruket hos ættleden fra 1814.

England hadde herredømmet på havet. Derfor falt ikke bare England ut som marknad for den norske trelasta, men eksporten til andre deler av Kontinentet blei så godt som kutta av. På samme måten gikk det med eksporten av sild og torsk og tran. Eksporten av jern til Danmark blei sterkt hindret. Dette måtte gå ut over skogbygdene og fiskebygdene, avsetnaden for varene blei vanskelig eller umulig. Vi skulle vente sterkt prisfall, i relasjon til andre varer.

På den andre sida blei det vansker med mange av kjøpervarene fra kolonilanda og Sør-Europa. Vi kan nemne tobakk, brennevin, finere tekstiler, og særlig salt. Fisket led under en akutt skort på hamp. Jamvel tilførselene fra Danmark, Tyskland og Østersjø-området blei det smått med. Herfra kom det meste av hampen, tekstiler o. a. fra Hamburg og akvavit fra Flensburg. Det aller verste var korntilførselene fra Danmark og Nord-Tyskland, med stopp her ville det bli hardt for nordmennene å klare seg.

Vanskene blei aksentuert ved at det kom til uår i 1812, folk på bygdene veit ennå å fortelle om dette «grønåret». Kornet fraus de første nettene i september over store deler av landet. Soknepresten i Valle skreiv til bispem i slutten av oktober:

«Kornavlen i præstegjeldet blev i dette aar saa aldeles fordærvet, at dersom præstegjeldets almue ikke paa vinterføret kan faae kjøbt for byens priis 400 tønder godt byg til sædekorn og brødføde, da vil hunger og den visse død blive manges sørgelige lod.»

Som følge av dette steig kornprisene sterkt ut gjennom krigsåra, mye sterkere enn prisen på andre varer. I 1814 kom det til oppløp mellom bøndene i Hordaland over de høge kornprisene.

Dette var den mørke sida av bildet, men det finnes lysere drag også. Vi kan først merke oss at lønnene for arbeidsfolk fulgte med prisene oppover, ja, det ser ut til at i somme distrikt var det prisen på arbeidskraft som auka mest av alt. Dette tyder på at tidene ikke var så trange, at det tvert om blei større etterspørsel etter tjenestefolk og daglønnere.

Det var ikke bare uår under krigen. Jamvel i 1812 var det ikke dårlig overalt, i sjøbygdene blei det tvert om et godt år. Presten i Vestre Moland skriver: «Endskjønt sommerens kulde og fugtighed spaaede en slæt høst, synes dog denne at falde ud over forventning.» Og høyavlinga var god dette året. 1812 var bare ett av de 7 krigsåra. Fra Sunnmøre skriver Sivert Aarflot: «i henseende veirlaget og jordens grøde, var aarene 1808 og 1809, hvad man maa kalde gode aar». Det samme hører vi fra Agder om disse åra, og høsten 1807 skriver presten i Evje: «Kornavlingen er bleven god, foldig og vel indhøstet alle stæ-

der.» Og i 1810 hendte det samme, Sivert Aarflot skriver: «aaret 1810 har vi ogsaa den Lykke at kunne antegne blandt de gode år».

England var den viktigste marknaden for trelasta, og alt i 1809 tok farten til på ny og holdt fram til 1813. Det var eksport på lisens, og for å få lisens måtte de norske skutene ta med kolonivarer og tekstiler tilbake. På denne måten blei både avsetnad og tilførsler lettere. Særlig i 1809 og 1810 var det en hektisk trelasteksport, og bøndene fikk gode priser for tømmeret. Kjøpmennene tevla hardt om tilbudet, og heilt fram til freden kjøpte de opp alt de kunne for å være klare til eksport. De venta en høgkonjunktur etter krigen var slutt og det blei normale tider på ny. Skipsbygginga tok seg sterkt opp, og det førte også til avsetnad for trelasta og til attåtarbeid for mange bønder.

For fiskebygdene på Vestlandet var det ei storhending at silda kom tilbake sør for Statt i 1808. I alle fall var dette ei hjelp for livberginga, det ga mer mat til husholdningen. Sivert Aarflot skriver om 1809: «En riig fangst af (just ikke stor) sild, som gik til i de fleste fiorde og i denne fødemangels tid blev mange til hielp.»

Nå må vi ikke glømme at bøndene produserte matvarer. Det var fall i pengeverdien fra 1808 og utover, og matvareprisene steig sterkest. Dette gikk først og fremst ut over embetsmennene som var på fast inntekt. Slottprest Pavels i Kristiania klager over dette i september 1812:

«Jeg har idag kjøbt 7 favne oreved, som det endda hedder, jeg havde faaet for taalelig priis, og som kostede mig ialt henved 140 rd. Det er mig ubegribeligt, hvor officerer og andre, hvis indtægter dog i forhold til mine ere smaa, kunne leve med familie i denne tid. De leve ventelig slet, derom kan det ikke være nogen tvivl, men da korn og brænde og andre livets høieste fornødenheder just ere de, hvis priis stiger høiest og forholdsvis langt høiere end de forbudne colonialvarer, saa hjælper det lidet, at indskrænke brugen af luxusvarer; det er just det daglige brød, hvormed der aagres mest, og som det er vanskeligst at faae.»

Dette peker på at bøndene likevel ikke hadde så verst med inntekter av skogen. Vedhogsta krevde mye arbeidskraft, derfor steig nok vedprisen mer enn prisen på sagtømmer og bjelker.

Det kunne nok derfor svare seg med omlegging av drifta for skogbygdene.

I 1811 skriver Sivert Aarflot at i den siste tid hadde prisen på sild og tran gått opp til det firedobbelte, og det samme hadde hendt med smør og fleusk. Andre varer hadde auka til det doble og tredoble, «især hvad som hører til føde og klæder». Såleis skulle avsetnaden på fisken likevel ikke være så dårlig. Forklaringa må ligge i en større etterspørsel på den innalandske marknaden. Det var lite som kunne bli eksportert. Men den sterke auken i kornprisen førte til at folk åt mer fisk, dei blei omlegging i forbruksvanene.

Det samme må ligge til grunn for den sterke prisauken på smør og fleusk. Men dessuten kom det en annen faktor inn i bildet, avsperringa førte med seg visse fordeler for de norske bøndene, i alle fall i somme distrikt. Innførsel av fevarer fra Irland, Holland og Danmark blei hindra, eller stoppa heil opp. Febygdene hadde produsert for den innalandske marknaden, og under krigen blei denne større enn før. Såleis kunne tyskeren von Buch skrive om høstmarknaden i Kristiania 1810:

«Bønderne bringe en saadan mængde talg, ost, smør og huder herind, at man neppe begriber, hvorledes alt dette kan finde afsætning i staden; de er dog ikke i forlegenhed for salg . . . allerede i oktober, kort før sneen falder, drives tusindvis af kvæg til Christiania.»

Det var kornprisene som steig mest under krigen. Dette førte til sær gode tider for Hedmark, Toten, Jæren, Østfold og endel av Trøndelag. De fikk store inntekter av kornsalget, og dreiv opp kornavlén så langt det lot seg gjøre. Her ligger noe av forklaringa på de høge arbeidslønnene. Kapellan Jens Rynning skriver fra Ringsaker i september 1811: «De høye kornpriser, og især bondens fordelagtige handel har udbredt megen velstand her i de sidste aar, hvorfor ogsaa luxus betydelig har voxet.»

Det var kornavlén som svarte seg best. Dette førte til at i mange kystbygder og skogbygder la bøndene om til kornavl. Naturgrunnlaget var i orden, men det billige utalandske kornet og bedre inntekter fra skogbruk og fiske hadde ført til at kornavlén lå nede. De tok opp ny jord, fra eng og utmark. En prest

i Ytre Trøndelag skriver 1811: «... den haarde nød lærte i denne dyre tid nøgen kone at spinde, og jeg er ikke længer den eneste som rydder udmark til ager». Her var nok den viktigste grunnen til skorten på arbeidskraft, til auken i lønnene. Særlig var dette aktuelt i skogbygdene, Jacob Aall skriver 1811:

«Levnedsmidlernes høie priser har overtudet vore bønder om, at ageren har værd som skoven, og at den møie, som anvendes paa den førstes forædling, lønnes ligesaa rigeligen som skovhugsten.»

Bøndene holdt oppe skogdrifta, men bare så mye som den ikke gikk ut over jordbruket og kornavlén. Sterk korndyrking kunne jamvel svare seg i skogbygder som lå langt oppe i landet, og ikke hadde så gode naturlige vilkår for dette. Amtmann F. Wedel-Jarlsberg ser tilbake på krigsåra 1836:

«... medens i trængscelsaarene tilførsel savnedes, og som følge deraf kornprisene vare høie, anledigede dette, at jordbrugsdriften blev en vel lønende syssel, og bevirkede saaledes i denne en mærkelig fremadskriden til det bedre, endog i provinser af landet, som i Tellemarken, hvor selve den physiske beskaffenhed frembyder ikke saa faa vanskeligheder for denne næringsveis triven.»

Der jord og værlag ikke høvde så godt for kornavl la bøndene seg etter potetdyrking. Særlig var dette tilfelle med Agder og Vestlandet, i de strøk der det fanst sterkt gjødsla åkerlapper som ga store potetavlinger. Fra kystbygdene i Trøndelag heter det 1811: «Potatos- og kaalrabi-avlén gaaer frem iblandt os med kæmpeskridt» Jacob Aall skreiv seinere om poteten: «. . . . i krigens aar, da den blev til en velsignelse for smaa agerbrug».

Slik som pristilhøva var under krigen kunne det lønne seg for alvor å gå inn for dyrking av humle, hamp og lin. Sivert Aarflot forteller om sterk framgang i dette på Sunnmøre fram mot 1812. Og fra Trøndelag heter det 1811:

«Hamp og liin dyrkes nu paa hver gaard af folk, som for 2 aar siden ikke kjendte disse planter i deres naturlige tilstand.»

I kystbygdene blei det skort på brennevin, siden innførsla tok nesten slutt. Og «tobakkssvolten» var hard over heile landet. Regjeringskommisjonen taler 1809 om at skort på brennevin og tobakk «. . . . nedbryder en mængde menneskers helbred i hele

Riget». Derfor prøvde bøndene å dyrke tobakk. «Det lader, som om bonden vil synes ualmindelig villig til at efterligne denne plantning», heter det 1811. I det heile svarte det seg nå for bøndene å lage sjøl ei heil rekke med varer som før hadde blitt kjøpt utenfra. Det heter 1810: «For øvrig har fliden og tarveligheden, i forløbne krigens aar, faaet saa mange dyrkere, at kommende slægter ville høste nytte deraf.»

Men den innalandske handelen med fisk og jordbruksvarer blei mye mer omfangsrik under krigen. Sivert Aarflot skriver 1811 om at det var «hyppig vare- og pengeomsætning». Tallet på handelskarer auka sterkt, det blei et sterkt press på bøndene til å produsere enda mer jordbruksvarer for salg enn de gjorde før. Sunnmøringen Knut Tysse skriver om handelskarene 1810:

«Denne streife- eller forprangshandel er nu i de sidste aar stegen til utaaeligheds grad, thi nu er alle bøgder besat af smughandlere, som deels reiser om i hver mands gaard, deels ved kirkemøderne betinger og opkaper endog det allerminde som hos landmanden kunde være at opkøbe, og den ene opdriver, til en her i landet uhørt høide, priserne for den anden.»

Dette skulle ikke tyde på at det var så trange tider i bonde-samfunnet. Krigsåra gikk ut over byfolk og andre samfunnsgrupper som ikke var knyttet til jordbruket. Skogbygdene fikk et atterslag, men de hadde stått på et særs høgt plan før. Nå la de om til kornavl, og dette svarte seg godt. Det samme gjaldt for fiskebygdene, og her var det dessuten bra avsetnad på fisken. Febygdene hadde bedre vilkår enn før, særlig der det var bra kornavlinger. Og kornbygdene hadde en gullalder. Derfor kunne trønderen Hans Barlien skrive i det fjerde krigsåret:

«Man seer derfor, at bønderne nu har leilighed at forsyne sig med adskillige ting, som de før umulig var istand til, f. ex. kakkellovne, stue- og lommuere, adskillige udenlandske tøier, kaffe, thee og sukker, etc. Alt dette trekker store summer ud for bonden, men saa har han ogsaa stor nytte og fornøielse deraf, og følgelig mere lykkelig end tilforn, da han ikke kunde anskaffe sig samme.»

Pengeverdien falt sterkt ut gjennom krigsåra. Bøndene tjente på at jordbruksvarene steig sterkest i pris. Men dessuten tjente de på den alminnelige prisauken. De aller fleste hadde gjeld på gardene, og dessuten kjøpmannsgjeld. Den siste var ofte

kortsiktig, det var varer fra kjøpmannen som de betalte med levering av landbruksprodukt seinere på året. Med fallet i pengeverdien, og med så gunstig utvikling i jordbruksprisene, blei det lett for bøndene å kvitte seg med gjelda, eller i alle fall å skrive gjelda ned. Og jamvel uten dette så blei gjeldsprosenten mindre og mindre, fordi gardprisene steig så sterkt. Statsbankerotten i 1813 drog i samme lei. All laus gjeld blei da omskrevet, fra 6 daler courant til 1 riksbankdaler. Og det aller meste av bondegjelda til kjøpmennene kom inn under dette. Nordlendingene blei med ett kvitt det meste av gjelda til Bergens-kjøpmennene, og det samme hendte med den gjelda som bøndene sørpå hadde på bok hos kjøpmennene i byene der.

De norske bøndene gikk såleis gjeldfrie ut av krigen. Utviklinga under krigen hadde ellers ført til ei utjamning i bondesamfunnet. Nå var det de gamle kornbygdene som stod seg best, skogbygder og febygder stod mer på like fot. Krigsåra hadde ikke vært nødsår for de fleste norske bøndene. Bondesamfunnet og jordbruket stod i 1815 på mange måter sterkere enn i åra like før krigen.

Med Trælasten seer det bedrøveligt ud.

Grev Wedel 1820.

Trange tider for trelasta

Freden kom i 1814, og det var sterk optimisme hos de norske trelasthandlerne. De ventet en stor etterspørsel for trelast til oppbygginga etter den lange krigsperioden som hadde herja Europa. Derfor hadde innkjøp og framdrift av tømmer fortsatt i 1813 og 1814, slik at kjøpmennene satt med store lager av bord og planker. England var den viktigste marknaden før 1807, nå skulle engelskmannen igjen bringe velstand til kjøpmenn, skogbønder og heile det norske skogområdet. Fra Kristiania heter det i september 1814: «Her skibes af alle kræfter til England»

Men eksporten til England blei et mørkt kapitel i trelasthandelens historie. Under krigen hadde Canada overtatt mesteparten av forsyningene til England, under de vansker som fanst for importen fra Europa. Sjølsagt kunne den norske trelasta tevla ut den kanadiske, under like vilkår. Men i 1810, 1811 og 1813 blei trelasttolla i England satt opp så sterkt at den kanadiske lasta kunne bli solgt mye billigere enn den norske, trass i den lange transporten. Attpåtil kom det ei kvass etterkrigskrise i England, slik at trelastetterspørselen var liten. Og fra 1825 kom det nye kriser. Dette skapte særs vanskelige vilkår for den norske trelasteksporten, og for skogbruket i det heile her i landet.

Bergverk og glassverk var viktige for bøndene i mange av skogbygdene, men etter 1814 var det smått stell med denne industrien. Danmark tok 3/4 av glasset før krigen, men oppløysinga av unionen førte med seg tollmur mot det norske glasset, slik at bare 1/5 gikk til Danmark etter 1814. Jernverka

hadde hatt så godt som monopol på den danske marknaden, men nå kom det toll på det norske jernet. Og det engelske jernet blei kasta ut over Europa, slik at prisen gikk ned til det halve. Unionen med Sverige førte med seg at det gode svenske jernet kunne tevla på like fot her heime.

Det blei sterke vansker med avsetninga for jern og glass. I 1819—22 var det bare mellom 1/3 og 1/5 av glasset som blei solgt, så glassverka gikk med stort underskott. De var statsdrevne, så det blei ikke stans i produksjonen. Men 4 jernverk måtte innstille drifta, og for alle sammen måtte det innskrenkninger til.

Men det var i trelastnæringene at depresjonen fikk sterkest utslag. Fra 1816 til 1832 kom det fallitt på fallitt i trelastbyene fra Mandal til Fredrikshald, de aller fleste av de gamle trelasthusa måtte gi opp. Det var undergangen for handelspatrisiatet, fra Carsten Tank i Fredrikshald til Peder Isaachsen i Kristiansand. Men hva hadde dette å si for de norske bøndene, for det norske landbruket? En tanke om dette gir trelasthandleren J. F. Thorne fra Drammen i 1830, når han skildrer tilstandene i de distrikt der bøndene levde av skogbruket:

«... boer armoden tillige i en saa ualmindelig og frygtelig grad, at hver, der ikkun har følelse for sine medmennesker, end sige følelse for landsmænd og fædreneland, maae gyse ved den blotte tanke.»

Fallittene gjorde at mange bønder ikke fikk oppgjør for det tømmeret de hadde levert, de fikk ikke betaling for kapital og arbeid, og for de utlegg som de hadde hatt til tjenestefolk. Trelasthandlerne i Mandal kunne ikke betale bøndene for tømmeret i 1820, enda det var fløtt fram. Paul Thrane gjorde oppbud i Kristiania 1819, og da var han skyldig bøndene 15 000 spd. i tømmeresdler.

Likevel, dette var bare mindre sår i forhold til det banehogget skogbruket fikk ved det sterke fallet i tømmerprisene. Jernverk og glassverk betalte mye mindre enn før for trekol, ved og kjøring. Det viktigste var at de vanskelige vilkåra for eksporten førte til sterke prisfall for bord og planker her i landet. De samtidige rekna med at bordprisen bare var omlag 1/3 av førkrigs-

nivået. Og dette slo tilbake på prisen for råmaterialet, tømmerprisene gikk ned enda mer. Det var slutt på den store fortjenesta i skogbygdene:

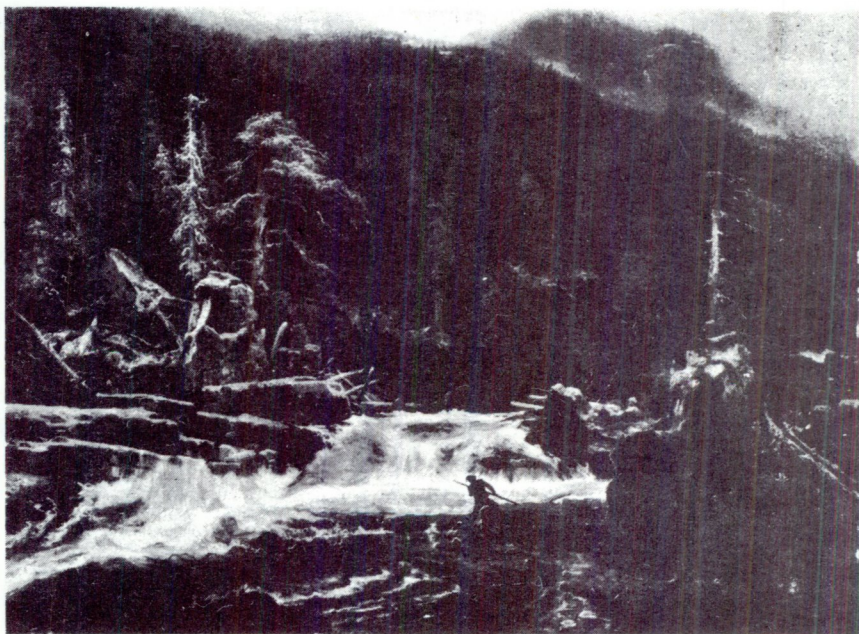
«Bonden . . . neppe erholder sit arbeide betalt, intet for sin skov; det er kjøbmanden umuligt at kunne give høiere priser; thi endog til de nærværende yderst lave udsættes han som allerøftest for tab.»

Utledda bøndene hadde gikk ikke tilsvarende ned, og derfor blei det harde tider for bøndene over store deler av Østlandet, Agder og Trøndelag. En veg ut var å drive sterkere enn før. Men for det første var det vanskelig å bli av med tømmeret, og for det andre så var dette ikke mulig på rasjonell basis anna enn i de skogene som hadde lett drift. Men der kunne det gå hardt ut over bestanden, det heter i 1830:

«Skovene ere desuden betydelig medtagne. De lave priser paa disses producter og de forøgede byrder til Statens opretholdelse har gjort at mange have maattet lade hugge det dobbelte quantum af hvad skovene kunne taale, for nogenlunde at redde sig; andre, og desværre de fleste, ere gaaede til grunde. De hyppige formeentlig lovstridige handeler af skove paa roden, for at udhugges indtil et vist ubetydeligt maal, have ogsaa havt en ikke uvæsentlig indflydelse paa skovenes forringelse.»

Men store skogareal svarte det seg ikke lenger å drive i. Der det var dårlig skog og lang drift betalte ikke tømmeret arbeidet, langt mindre blei det noen avkasting av kapitalen. I andre skoger innstilte bøndene drifta, fordi det svarte seg bedre med anna arbeid. Og endelig blei det fall i det avvirka kvantumet fordi bøndene venta bedre priser i framtida. Mange av trelasthandlerne hadde vanskelig med kapital til drifta, og somme innstilte tømmerkjøpet i påvente av bedre tider. I 1817 var det framlegg fra Christiania Tømmerdirection om å innstille hovedfløtinga i Glåma. Flere av de største handelshusa hadde merket svært små kvanta tømmer. Indredepartementet skriver 1827: «Skovbruget . . . er i de senere aar, paa grund af de særdeles lave priser paa trællest i udlandet, gaaet meget tilbage.»

Før krigen var trelasteksporten på omlag 260 000 lester årlig, men i det første femåret etter krigen lå gjennomsnittsutførsla bare på 160 000 lester, og i slutten av 1820-åra hadde det ikke

H. A. Cappelen: «Fos i nedre Telemark». 1862.

blitt mer enn 190 000 lester. Det var mindre hogst enn før krigen, og til langt lavere priser. Dessuten blei det mindre fortjeneste på kjøring av trelast og tømmer for handelshusa, det blei lite å tjene på hogging og fløting. 1817 hører vi:

«Det Ankerske Fideikommis har overalt ophørt med tømmerhugst, kjørsler, flødninger etc. og givet alle landbønderne tilladelse til at søge arbeide, hvor de vil. Saa stor er pengemangelen hos det første handelshus i Norge.»

Lavere priser, mindre hogst, og mindre kjøring enn før krigen hadde som resultat at den samla inntekta bøndene fikk fra skogbruket gikk katastrofalt ned. Skogen blei mye mindre verd enn før, prisen på skoggarder gikk ned til 1/5 av prisen før 1807, eller enda lavere. De blei såleis dårligere låneobjekt enn før, de tålte ikke store lån lenger. Og inntektene fra skogen kunne ikke dekke den gamle levemåten lenger. Kjøpmann Thorne skriver 1830:

«Nød driver nøgen kvinde at spinde, siger ordsproget; at skovdriften i de senere aar har været saa lidet lønnende og at mange have udplyndret deres skoveiendomme, har imidlertid fremvirket et væsentligt gode derved, at den sædvane der fra fædrene var nedarvet, at drive i skoven til udgifternes bestridelse, er i det mindste i aftagende.»

Næringsgrunlaget hadde falt bort for mange av bygdene i landet. Det blei en vanskelig omstillingsprosess, som mange bønder ikke klarte. Det var ikke lett å sette ned det personlige forbruket, og sjølve drifta tok så mye at det blei liten netto. Så godt som alle måtte ta opp lån, og i stor monn var dette reine forbrukslån. Vi kan følge mange skogbønder i denne tida, hvorledes de tar opp lån på lån, nye lån må til for å dekke renter og avdrag, både hus og innbu blir pantsatt. Og til slutt må mange gå fra garden. Det kom tusenvis av utpantinger og auk-sjoner over eiendommer i skogbygdene.

For å greie seg måtte bøndene slå ned på levemåten, real-inntekta var mye mindre enn før. Vi ser hvorledes det blir organisert sparsomhet og nøysomhet ut over bygdene. I 1844 skriver Jacob Aall om denne tida som «en ulykkelig mellemtid», den hadde «fordunklet disse lyse billeder» av tida før 1807.

Men dessuten fanst det en annen veg ut, Aall taler om at «velstanden maa, hvor den skimter frem, udledes af andre kilder». Det hadde ikke blitt så stort et fall i den avvirkta tømmermengda dersom bøndene ikke hadde hatt andre alternativ for arbeidsinnsatsen. Stort sett fikk de da noen arbeidsfortjeneste ved skogsdrifta. Men dessuten kunne de vende seg til jorda, de kunne velje å konsentrere seg om jordbruket. På denne måten blei det i alle fall mindre utlegg til innkjøp av matvarer. Det svarte seg å legge om til jordbruk. Thorne skriver:

«Landmanden er bleven tvunget til at lægge sig efter dyrkingen af sin jord, og hiint fromme ønske af een af Norges skjælde, at «ageren maa lønne sine dyrkeres sved», har den arbeidsomme landmand vist ogsaa, med hensyn til de afgivne fold, med tilfredsstillende følelse seet at gaae i opfyldelse.»

.... er Agerbruget i det hele taget
gaaet merkeligt fremad i det sidste
Decennium.

Finansdept. 1829.

Framgang i kornavlén

Den store korninnførsla var et karakteristisk drag i den norske økonomien på 1700-tallet. Det gikk med nesten ei tønne utenlandsk korn for hvert menneske i landet. Attpåtil har vi lagt merke til den innenlandske handelen med norsk korn, mellom landsdelene og mellom bygdene. Det var bare en mindre del av kornvarene som blei produsert på egen gard.

Det svarte seg bedre å kjøpe korn enn å dyrke det sjøl, dette var den viktigste faktoren i kornhandelen. Særlig var det skogbruk og fiske som ga bedre utbytte enn kornavlén for store strøk av landet. Dessuten lå naturgrunnlaget i mange bygder bedre til rette for husdyrbruk. Men denne strukturen var ikke konstant, ytre faktorer kunne forandre den relative lønnsomheten mellom de ulike greinene av landbruket.

Situasjonen på verdensmarknaden kunne forverre seg for fisk og trelast, lågere priser kunne føre til at bøndene sto seg på å legge mer vekt på det egentlige jordbruket. Fisket kunne slå feil år etter år, slik at det var lite hjelp i gode priser. Men dessuten kunne kornprisene gå så mye i været at det ville være en fordel med større kornavl på gardene i skogbygder, fiskebygder og febygder. Den mest laglige situasjonen for kornbruket var en kombinasjon av høge kornpriser og trange tider for skogbruk og fiske.

Det har ikke vært publisert oppgaver over kornprisene før 1836, derfor skal vi dra fram noen tall her. De viser at før 1808 var prisene forholdsvis låge, særlig når vi tenker på at pris-

nivået var stigende. Kornprisene svinga sterkt gjennom året, med de høyeste prisene på forsommeren og de lågeste om høsten. I Kristiansand kostet ei tønne bygg 4 riksdaler i april 1795, i mai gikk prisen opp til $4\frac{1}{4}$ rd., men i august var det bare $3\frac{1}{2}$ rd. I august 1797 var prisen nede i 2 daler. Fra 1801 får vi greie på kornprisene i november, bygget lå da på $5\frac{1}{2}$ rd., men i 1802, 1804 og 1806 var prisen omlag $4\frac{1}{2}$ rd.

Engelskmennene tok den dansk-norske flåten 20. oktober 1807, og krigen brøt ut. Men en måned etter var byggprisen i Kristiansand ikke mer enn $5\frac{1}{2}$ rd. Derimot var det auke i kornprisene året etter, slik at bygget lå på 7—8 rd. i november 1808. Og ut gjennom krigsåra gikk prisene sterkt opp. Mye av auken kom av inflasjonen i disse åra, men likevel var det kornet som steig mest. Under krigen var det såleis et sterkt press til større kornavl, i motsetning til før 1808.

Fra 1816 kom det en fast pengeenhet, slik at det blir lettere å få et inntrykk av bevegelsene i kornprisene. Byggtønna stod i 4.7 spesiedaler i Kristiansand høsten 1816. Året etter var det uår i de europeiske kornlanda, og prisen gikk opp til 6 spd. Dette var den høyeste kornprisen mellom 1814 og 1914, og noe liknende skjedde bare i slutten av 1850-åra og i åra etter 1865. Våren 1868 nådde byggprisen 5 spd. i Kristiania, og det var «en hidtil uanet høyde». Den samme prisen var det i Kristiansand i november 1818. Samme året blei korntolla regulert, for bygg blei ho $\frac{1}{4}$ spd. pr. tønne.

Korntolla kunne ikke hindre prisfallet, bygget falt til $3\frac{1}{4}$ spd. i 1819, 2.2 spd. i 1820 og 1821. Året etter nådde prisen opp i 3 spd., men i 1824—26 kom botnen, med pris på bygg i underkant av 2 spd. Dette var under $\frac{1}{3}$ av prisen i 1817, trass i tolla, som var over $\frac{1}{4}$ av den innalandske prisen. Derfor skreiv Indredepartementet i 1827 om «de lave kornpriser». De gode tidene for kornavl under krigen varte såleis til 1819, de høge kornprisene skulle være en kraftig stimulus til stor kornavl. Men det sterke prisfallet etter 1818 måtte på den andre sida slå ut i større innførsle av utenlandsk korn, dersom tilhøva ellers var gunstige for bøndene. I 1821 blei det hevda på Stortinget at korndyrkinga «nu lider betydeligt ved de lave kornpriser».

Etter 1826 holdt prisen på ei tønne bygg seg mellom 2 og 3 spd., med unntak av 1827 og 1831—32, da den var mellom 3 og 4 spd. Det var uår i Russland 1832, derfor gikk prisen opp dette året. Men de samtidige så på kornprisene som særs låge i 10-året fram til 1836. Hedmarkbøndene solgte korn, og klaga over «de i den senere tid eksisterende lave kornpriser», og i Østfold var det også misnøye med «de nærværende smaae priser paa kornvarer». Nå ville gjerne overskottsbygdene alltid meine at prisene var for låge, men vi hører om låge priser i underskottsdistrikta òg. Fra Aust-Agder skrives det om at «kornprisene have ikke været høie», fra Bergen at «kornprisene have været særdeles lave», og fra Rogaland at «de senere aars kornpriser have været særdeles lave».

Men hvorledes blei samspillet mellom kornprisene og vilkåra for de andre greinene av landbruket? Silda blei borte fra Vestlandet sør for Statt etter 1784, og dro i stedet inn mot den svenske vestkysten. Kystbygdene på Vestlandet fikk mindre inntekter fra fisket. Det svarte seg bedre for dem å legge vekt på kornavling, i den monn som de naturlige vilkåra tillot dette. Kornprisene var nok låge, men likevel ga kornavlen bedre utbytte enn fisket.

Det samme hendte nord for Statt da torskefisket på Møre og sørover slo reint feil fra 1796. Sokneprest Bull skriver 1816: «Overalt har fiskeriet i de sidste decennier været mindre enn før, og i mange aar yderlig slet, da fisken vel ikke har søgt kysten». Fisket ga ikke grunnlag for å holde oppe innkjøpet av korn og andre jordbruksvarer. Bøndene måtte konsentrere seg om jordbruket. Verst gikk dette ut over de ytterste bygdene, med små bruk og dårlige vilkår for jordbruket. Folk reiste bort, og det var ei flytting fra fisket til jordbruket. Grip på Nordmøre hadde 167 innbyggere i 1801, men bare 59 i 1815.

Silda kom tilbake på Vestlandet i 1808, men uten at det førte til en kraftig bevegelse tilbake til fiske som hovednæring. For kornprisene lå så høgt heilt fram til 1818 at det var lønt å holde oppe kornavlinga på garden, i alle fall til eget bruk. Dessuten var det ikke så gode vilkår for eksporten i de første åra etter krigen.

Skreien kom tilbake på Møre i 1815, fra 1819 blei det låge kornpriser, og ut gjennom 20-åra blei det god avsetnad på fisken. Klippfisken fikk større betydning, og nye marknader kom inn i billedet. Samtidig blei det fall i saltprisen. Og fisket slo godt til, først i 1818—20, men særlig fra 1827 og utover.

Disse faktorene førte til et skifte i næringsgrunnlaget for kystbygdene. Fra slutten av 1700-tallet hadde det vært ei rørsle bort fra fisket over til jordbruket, tilbake til en høgere grad av sjøberging. Nå hendte det motsatte, fisket ga så gode inntekter at det svarte seg ikke lenger å legge vekt på jordbruket. Særlig var de låge kornprisene et viktig moment, vi ser at bønder fra de beste kornbygdene i Trøndelag dro på sildefiske i 1820-åra. Fisket ga mye større dagsfortjeneste.

Men jordbruket blei ikke lagt ned. Det hadde som oppgave å sysselsette folket i de tider av året det ikke var fiske, og gi arbeid for kvinner, barn og gamle. Det var slutt på nydyrking, og andre varige investeringer i jordbruket i disse bygdene. Fisket fikk første rang. Og særlig gikk dette ut over kornbruket, som var mest arbeidskrevende og ofte hadde dårlige naturlige vilkår. Fiskebygdene kjøpte det billige kornet utenfra. «Fiskeriets store utvidelse paa Vestlandet har foranlediget et større forbrug af korn», skreiv Jacob Aall 1844.

Før 1807 var det største innkjøpet av jordbruksvarer i de bygdene som var knyttet til skogbruk og trelasthandel, og til bergverksdrifta. De gode tidene for disse næringene og de låge kornprisene drog i samme retning. Men under krigen blei det et brått omskifte, som vi har sett. Fram til 1813 var det de høge kornprisene som dreiv fram større kornavling i disse bygdene, men de to siste krigsåra kom de dårlige tidene for trelasta som en forsterkende faktor. Såleis fikk skogbygda Grue korn nok i 1814, og trelastbygdene i Østfold greidde seg i 1813—14. Her var årsaka til at Jacob Aall kunne skrive om kornavlén at den «... under den sidste krigs- og trængselstid hævdedes til et høiere standpunkt end tilforn.»

Men etter 1814 holdt kornprisene seg oppe, slik at situasjonen var den samme. Overgangen fra skogbruk til kornavl gikk vidare. I Rakkestad futedømme var det sterk framgang på dette feltet

I. C. Dahl: «Fos med Kvern». 1856.

i de siste åra før 1820. Fra 1819 falt kornprisene, men uten at kornavlentok tok av. For tømmerprisene hadde falt enda mer, skogbruk og bergverksdrift og transport svarte seg likevel ikke så godt som korn dyrkinga. Bøndene i Sandsvær mistet inntektene fra kjørlene for Kongsberg sølvverk, og måtte ta til med korn dyrking. I 1830-åra var bygda sjølberga, i motsetning til før 1807:

«... kjøbte næsten hver mand korn, da kornet her som andre steder i Riget kunde kjøbes lettere end produceres ved eget arbeide.»

Den samme framgangen hører vi om fra Vestfold, Hurdal, Solør, Buskerud og andre bygder. Skogbygdene i Oppland måtte ennå i 1829 kjøpe noe korn, men «betydelig mindre nu end forhen». Vi har sett at på slutten av 1700-tallet var det stort korninnkjøp på Eiker. Men i 1840 skriver J. Kraft at disse bygdene nå kunne greie seg sjøl med kornvarer.

De dårlige tidene for skogbruk og bergverksdrift førte med seg en større jordbruksproduksjon i mange bygder. Målet var først og fremst å avle nok til sjølberging for gården. Det var ikke bare korndyrking, hand i hand med denne blei det framgang i husdyrbruket i disse bygdene. På den ene sida trengte de gjødsel til åkeren, og på den andre sida blei det da mindre utlegg til innkjøp av husdyrprodukt. Men dette hadde innverknad på de reine febygdene. Det blei mindre avsetnad for slaktefe, smør og andre fevarer. Husdyrproduksjonen svarte seg ikke så godt som før krigen, og derfor måtte disse bygdene også gå inn for større kornavl.

Det var såleis en svingning over til større sjølberging i fiskebygdene mellom 1780-åra og 1820, og i de andre bygdene fra 1807 til fram mot slutten av 1830-åra. Stort sett gikk dette ut over innførsla av kornvarer fram til 1820. Overskottsbygdene hadde likevel en trygg marknad. Men de lave kornprisene i 1820-åra pressa ned prisen på innlandskornet òg. I 1827 meinte Indredepartementet at det blei dyrka mer korn på Hedmark under krigen enn nå, «hvilket fornemmelig tilskrives de lave kornpriser». Bøndene på flatbygdene fant at det svarte seg bedre med potetavl.

Jæren var et annet overskottsområde, der naturgrunlaget var godt for kornbruket: «Jæderen er en af de aarvissese bygder i landet, uaar ere meget sjeldne, sjelden gjør kornet under høstningen». For de fleste bygdene her hadde fisket lite å si, særlig gjaldt dette for de sørlige bygder. 1832 heter det om Lye: «... vor bøigd, hvis eneste næringsvei er agerbruget». Det var gode tider under og etter krigen, men de låge kornprisene etter 1820 gikk hardt ut over bøndene her. Det utenlandske kornet kunne tevla på like fot, med unntak av tolla. I 1831—32 steig

kornprisen, og Jærbøndene gikk igang med utviding av åker-arealeet på ny. Kornavlen var «i tiltagende» i Håland 1832.

Det var flere og tildels motsatte tendenser som ga seg utslag i storleiken på kornavlen i åra mellom 1807 og 1840. Statistikken er ikke å lite på når det gjelder absolutte tall, men gir en peikepinn om utviklinga. Oppgaver fra 1809 syner 325 000 tønner korn i samla utsæd, og det vanlige i åra før skulle være 358 000 tønner. Tellinga i 1835 gir derimot som resultat 455 000 tønner. Såleis skulle det ha vært en auke på omlag 1/3 av volumet før krigen. Det aller meste av dette må ha falt på skogbygdene, siden fiskebygdene hadde mindre kornavl enn før krigen.

Oppgavene over korninnførsla er mer å lite på. I tiåret før krigen var gjennomsnittet 682 000 tønner for den årlige importen. Mot dette ser vi at innførsla i 1815—20 var bare 358 000 tønner i årlig middeltall, bare det halve av den mengda som kom til landet før krigen. Dette samstaver med det vi har sett tidligere. Det var høge kornpriser, dårlige tider for trelast og bergverk, og fisket hadde ikke tatt seg opp ennå. Kornavlen her i landet hadde aldri før vært så stor, i alle bygder svarte det seg å dyrke korn, og for mange bønder var dette den eneste måten de kunne slå seg gjennom uføret.

Folketallet var omlag det samme i 1815 som i 1801. Men til 1825 blei det en auke på 166 000, og i tiåret etter nye 144 000. Samtidig blei det større kornkjøp i fiskebygdene over heile landet, det var godt utbytte av fisket og låge kornpriser. Derfor kan vi vente større innførsle, middeltallet for 1820-åra blir 729 000 tønner, og den første halvparten av 1830-åra hadde 810 000 tønner. Etter måten var innførsla størst i 20-åra, da var prisene lågest. Etter 1830 var det noe høgere priser, og innførsla falt av, relativt sett. Med 1/3 større folketall enn i 1801, var innførsla bare 1/5 over førkrigsinnførsla. Skogbygdene gjorde utslaget her, som fiskebygdene i den store importauken i 1820-åra.

For en del kunne auken i kornavlinga komme av bedre jordkultur. Det var mer ledig arbeidskraft enn før, slik at det var mer tid til behandling av såkornet, til gjødsling og nedmylning, ja, jamvel til luking. I skogbygdene kunne det bli bedre gjøds-

ling. Det var mindre hestetall enn før, slik at gjødsla blei samla opp.

Men først og fremst var det nyrydding som ga grunnlag for framgangen. Naturlig eng blei fulldyrka, og ny jord blei tatt opp fra myr og skogmark. Etter oppgaver fra amtmennene blei det nydyrka 208 000 mål i tiåret etter 1835, men det virkelige tallet var høyere.

Fra Rogaland får vi høre om hvorledes de drev med nydyrking og bedring av jorda like etter 1830. I Nærstrand blei arealet auka årlig på de fleste gardene. I Lund og Håland rydda de bort stein av åkeren, eller minerte bort de største. De la holdike, skaffa tang til gjødsel, nytta bedre ploger. I 1840 hører vi herfra om «eiendommenes stigen i værdi». I Asker la bøndene mye arbeide i å «udtørke sidlændte marker og myrer». Fra Lye hører vi at det var vanlig med «ufrugtbare markers opdyrkning til ager».

Vilkåret for framgangen var en rikelig tilgang på arbeidskraft. Men lønnene falt ikke så brått som kornprisene gjorde i 1820-åra, derfor blei det vanskeligere med nydyrkinga. Denne faktoren var særlig sterk i fiskebygdene, lause arbeidsfolk tjente bedre ved å dra på fiske enn ved å ta arbeid i jordbruket. Derfor kom det pålegg som skulle binde arbeidsfolk til jorda, eller i det minste hindre flytting fra bygda. Og i 1818 ville tingmennene Christian Hilstad fra Oppland, Jacob Hoel og Michel Saxlund fra Hedmark ha bort husmannskontrakten.

I åra etter 1814 var det arbeidsfolk og husmenn som satt hardt i det, med høge kornpriser, låge lønner og lite med arbeid utafor jordbruket. I 1818 kom husmennene i Veggeli (Numedal) med ei bønn til Stortinget om at det ville «bevirke dem bedre kaar, mere jord og billigere betingelser m. m. hos grundeierne». Men etter 1820, og særlig utover i 1830-åra blei det ikke fullt så lett for bøndene å få billig hjelp. I Skoger klaga bøndene over skort på arbeidskraft, d. v. s. at tjenestefolk falt for dyre. Jacob Aall skreiv 1835 at det var «ikke usædvanligt i de egne, hvor agerdyrkingen udgjør virksomhedens hovedsag, at høre klager over mangel paa arbeidende hænder».

Framgangen i korndyrkinga var en tilbakegang til større sjøl-

berging. Det var vanskelig å legge vinn på produksjon for salg. Transportkostnadene var store, slik at det var ikke lett å tevla med det innførte kornet. Dessuten blei det mindre avsetning innenlands, fordi korndyrkinga hadde framgang i så vide distrikt. Fiskebygdene kunne være en marknad etter 1820, men her kom det billige utenlandske kornet lett til. Det blei spørsmål om å greie seg sjøl.

Det samme ser vi i tjenerlønnene. I mesteparten av landet blei klær og sko en fast del av lønna. I somme bygder fikk de også utlagt åkerlapper til korn, poteter eller lin. Derimot var pengelønn det mest vanlige i fiskebygdene vestpå og nordpå, foruten at lønnene var mye høyere der.

Dyrkinga av lin, hamp og humle fikk sterk framgang under krigen. Men etter krigen var det ikke slutt, tvert imot. Særlig var lindykinga sterkt utbredt over Opplanda fram til slutten av 1830-åra. Her var det også overgang til større sjølberging. Folk hadde ikke råd til å kjøpe varer fra byene, og tilbakeslaget i skogbruket hadde frigjort arbeidskraft.

Dette utfyller billedet, vi ser at bondesamfunnet går over til sjølberging. Handelen tar av, det gjelder for bonden å kjøpe minst mulig, for det er dårlige vilkår for salg av gardsprodukt eller for andre inntekter. De faste utlegga må ned, derfor strir bøndene på Stortinget for nedslag i skattene og innsparinger i de offentlige utgiftene. Under alt dette ligger det faktum at realinntekta hadde blitt mindre, bøndene kunne ikke rå over så mange varer som før krigen. Levemåten hadde blitt dårligere etter 1814, verst var det i tida mellom 1814 og 1820. Seinere blei det lysere tider for fiskebygdene, noe som slo ut i større varehandel og høyere lønner. Men den langvarige depresjonen i skogbruk og bergverk førte med seg mindre inntekter for heile resten av landet. Auka korndyrking, større husdyrproduksjon i skogbygdene, mindre handel og større sjølbergingsgrad var resultat av de dårlige tidene.

*Kartoflerne er den nyttigste Vext paa
Bondens Mark.*

Jacob Aall 1811.

Poteter og brennevin

Det var så godt som ingen heilt nye element som kom til i det norske landbruket mellom 1550 og 1850. Landbrukshistoria for denne tidbolken blir stort sett å framstille styrkeforholdet mellom de eldre elementene. Vi kan tale om framgang eller tilbakegang for eldre driftsmåter, teknikk, kornsorter og husdyrslag, fiske og skogbruk. Det som blei innført av nytt har for det meste bare verdi som kuriosa. Men det finst et unntak, og det er potetavlen. På forholdsvis kort tid fikk denne utenlandske veksten et stort rom i det norske jordbruket, og i norsk kosthold. I dag kan vi ikke tenke oss norsk mat eller norsk åker uten poteter. Dette gjennombrøttet skjedde på under 100 år, og det er kort tid i en slik sammenheng.

Potetdyrking er nevnt på Tromøy ved Arendal i 1757, men omlag på samme tid hadde de begynt andre steder på Agder, på Østlandet, på Vestlandet og i Trøndelag. Den første som nevner poteter («Jord-Æble») er Bergens-bispen Erich Pontoppidan. Han avsluttet det naturhistoriske verket sitt våren 1751, slik at potetene var dyrka på Vestlandet alt i 1740-åra. Vi hører helst om at prester og andre embetsmenn tok til å sette poteter i hagen på embetsgardene rundt omkring i landet. Ved dette «exemplets magt» fikk bøndene øye på nytten av potetavlen, og tok til å sette poteter sjøl. Prestene agiterte for potetdyrking gjennom samtale og fra prekestolen. Gjennom de patriotiske selskapene satte embetsmennene opp premier for potetavl og delte ut settepoteter.

Dessuten blei det skrevet om potetene, og her var det også

mindre av den måten patriotene kritiserte bøndene, de gamle driftsmåtene og «den gamle slendrian». Bøndene kunne ikke like at embetsmennene skulle lære dem å drive jordbruk. Bøndene skulle *leve* av jorda, det skulle ikke embetsmennene som hadde store gasjer. Den gamle drifta var gjennomprøvd, og i samsvar med marknadsstrukturen, men ho skulle ikke være god nok. Dette måtte skape motvilje. Atter en gang kan vi la «han Ivar» gi ord til bondesynet:

«Ein etar med svipa si smeller
og kjøyrer um land og um strand;
paa bønderne jamnan han skjeller,
at inkje dei dyrka sitt land.
Jau, fekk han ein gard til si føda
og inkje til løn, som du veit,
eg tenkjer, han bøygdest av møda,
han vardt ikkje vidare feit.»

*Men kan man ikke søge Rigdom, eller
maaskee ikke engang Formue blandt
vore Jordbrugere, saa vil man dog der
finde almindelig Velvære.*

H. Krohg 1850.

*Alle de Omstændigheder, som have bi-
draget til at forhøye Trælastens Priis i
Udlandet, have nærmest virket paa
Skovproducternes Priis her hjemme og
have drevet dem i Veiret.*

Jacob Aall 1836.

Bedre tider

Ved midten av 1800-tallet hadde det norske landbruket stort sett den gamle strukturen og de gamle formene, trass i ideelt arbeid for nye tiltak, og trass i nye krefter utenfra. Konjunktorene i fiske og skogbruk var avgjørende for storparten av bøndene, både direkte og indirekte. Fra slutten av 1830-åra til 1860-åra kom den siste perioden med relativt gode tider for bøndene, på grunnlag av den gamle strukturen i landbruket.

Vi har alt sett at fisket tok seg opp att, særlig fra midten av 1820-åra. I sildefisket var det en sterk auke i oppfiska kvantum, utførsla i 1841—45 var omlag 4 ganger så stor som i 1815—19. I torskefisket nådde den utførte mengda over førkrignivået etter 1827, og seinere var den en halv gang så stor. Særlig viktig var det at klippfisken fikk mer å si, etter 1815 var den bare under 1/6 av heile utførsla, men i 1848 gikk det ut like mye klippfisk som tørrfisk. Fra 1855 var klippfisken ubetinget det viktigste.

Like viktig var det at den utenlandske marknaden var god, det eneste negative var at Frankrike så godt som stengte norsk fisk ute ved hjelp av høg toll. Bonden fikk gode priser, fra Fosen hører vi at skreien hadde vært «godt betalt baade i Chr.sund og Trondhjem» i 1830—35. Seinere i 30-åra gikk prisene til bøndene enda mer i været, kjøpmennene i Bergen klaga over prisen både på sild og klippfisk. Fra Trondheim

kom det klage over at «... concurrencen i selve landet har drevet fiskepriserne høit i veiret». I 1841—45 blei det meldt at «priserne paa raafisk have været meget høie». I resten av 40-åra ga sildefisket «tilfredsstillende udbytte», og torskefisket «langt større udbytte». Utover i 50-åra var sildefisket «mindre end sædvanligt», men skreifisket ga «et godt udbytte».

Såleis ser vi at den oppfiska mengda blei flerdobla fram til 1860, på samme tid som råfiskprisen gikk opp. Dette førte sjølsagt til bedre inntekter for bøndene i fiskebygdene over Vestlandet, Trøndelag og Nord-Norge. Levemåten blei bedre, i 1844 skreiv Jacob Aall om fiskerbøndene: «Den livlige næring sætter dem istand til at anskaffe sig bekvemmeligheder i huset...., som kun fandtes hos enkelte formuende i hiin tid» (: ca. 1800). Bøndene her kjøpte opp det benefiserte godset, i Rogaland 1851 var «kun lidet af dette gods tilbage usolgt». I dette fylket var det samtidig høgere levemåte, som følge av sildefisket. Den vanlige kritikken kom fra patriotene:

«Overflødig indførsel og forbrug blandt landbeboerne af udenlandske varer, som kunde undværes, hvilket igjen skriver sig fra moralsk slaphed, der ytrer sig deels som hang til nydelse, eller lyst til at efterligne og overgaae andre.»

I disse fiskebygdene var det derfor ikke naturlig å legge særlig vinn på jordbruket. De måtte tvert om få tilførsler av jordbruksvarer. Det svarte seg ikke å produsere for salg. Statsagronom Jensenius skriver fra Volda 1865: «Fædrift og jordbrug ligger vistnok temmelig langt tilbage...., som jo ofte er tilfældet i distrikter, hvor fiskerie og søbrug udgjør en vigtig næringskilde». Det lønnsomme fisket er bakgrunn for at bøndene ikke gikk inn for jordbruket, og grunn til klagen over det tradisjonsbundne jordbruket på Vestlandet.

Men gode tider for fisket kunne ikke skape bedre kår for majoriteten av bøndene. Fiskerbøndene tjente godt, og de kunne kjøpe varer fra de nærmeste jordbruksbygdene. Men det svarte seg bedre for bøndene her å dra på fiske, jamvel om det kunne bli lang veg. For at det skulle bli bedre tider jamnt over måtte prisen på trelasta opp, slik at skogen kunne gi skikkelig overskott.

Tømmerprisen tok seg noe opp etter 1830, særlig var 1834 og 1835 etter måten gode år. Fra Valdres heter det: «skovproducterne have været begjerligen søgte og nogenledes godt betalte». Men så gikk det nedover på ny, tømmerprisen dalte fra 1835 til 1840. I Telemark skreiv amtmannen om «den formedelst uheldige conjuncturer declinerede skovdrift». Men fra 1842 snudde for godt, og vi må heilt fram til 1920-åra for å finne så dårlige tider for skogbruket som vi hadde i 1813—43.

England var den største marknaden for norsk trelast før 1814, men trelasttolla dreiv nordmennene bort. Derimot tok eksporten til Frankrike fart, i 1805 var denne bare snaue 4 % av det som gikk til England, men 1829 hadde Frankrikefarten blitt den viktigste. Men prisene var låge, det var den dårlige avsetnaden som gjorde at de franske bøndene kunne ha råd til å kjøpe billig norsk trelast til husa sine. Men 1842 blei den engelske tolla satt ned, og det blei lysere tider for de norske trelasthandlerne og for de norske bøndene. Tømmerprisene steig, det blei tevling om lasta mellom kjøperne. Den franske marknaden holdt seg, og den engelske synte sterk ekspansjon. Den store framgangen for engelsk næringsliv slo ut i større trelastimport, og de liberale idéene hadde et gjennombrott, tolla falt nesten bort.

Bedringa i avsetnaden slo ut i bedre avvirking og eksport. Skogeierne fikk høgere priser, nye skogområder kom innafør grensa for lønnsom drift. Alt i 1845—46 lå utførsla på 1.42 mill. m³, mot bare omlag 1.15 i 1836—37. Februarrevolusjonen og den europeiske handelskrisen førte til et sterkt fall 1847—49, i revolusjonsåret var eksporten bare 0.9 mill. m³. Men snart tok eksporten seg opp att, med omlag 1.5 mill. m³ i utførsle 1853—59, og i 1860 kom eksporten over 1.6 mill. m³. I åra etter fortsatte auken, slik at i 1864 gikk det ut over 2 millioner kubikk-meter trelast. Som følge av den sterke drifta blei det 1858 satt ned en kommisjon «for at tage under overveielse, hvilke foranstaltninger der bør træffes for at sikre vore skove mod ødelæggelse ved udhugst».

Det blei gode tider i skogbygdene, og levemåten steig. Dette lå bak klagene fra embetsmennene over «overdaadighed og

Lars Hertervig: «Vaarsildfiske».

luxus» vi har sett, t. d. i Østerdalen. Inntektene var trulig enda bedre enn før 1807, og de samme draga meldte seg på ny. Skogbygdene la mindre vinn på jordbruket. I Østerdalen og Solør blei det større kjøp fra Hedmark av mjøl og brennevin. På denne måten virket de gode tidene i skogbruket inn på avsetnaden for varene fra de reine jordbruksbygdene i innlandet. Det var et liknende samspill som fanst før krigen.

Men jordbruket gikk tilbake i skogbygdene, naturlig nok. Det svarte seg bedre å sette inn arbeidskrafta i skogen i de tider av året det fanst skogsarbeid. Skogbruket sto i første rekke, jordbruket tjente til å sysselsette arbeidskrafta i de månedene det ikke var hogst, kjøring og fløting. Statsagronom Åhlstrøm skriver fra Solør 1857:

«Skovdriften har i Solør, saaledes som den er bleven drevet, været en stor hindring for jordbrugets fremskridt, thi paa den har opmærksomheden hos de fleste jordbrugere, som sædvanligviis ogsaa ere skoveiere, egentligen været rettet, og til den ere saamange arbeidere, som man har kunnet anskaffe, først og fremst blevene anvendte. Forbedringer i jordbruget have saaledes maattet staa tilbage, thi netop paa de tider, da saadanne sædvanligviis kunne foretages, nemlig om høsten og efter vaaraannen, er en betydelig deel af arbeidsstyrken bleven optaget af tømmerhogst, tømmerflødning m. m.»

Såleis ser vi at mellom 1840 og 1860 var det gode tider for både fiske og skogbruk. Det var den siste faktoren som kjentes sterkest, bedringa var størst i skogbruket. Jamnt over var det nok bedre tider for skogbygdene enn for fiskebygdene, absolutt sett også. Med dette er det alt sagt at for et flertall av bøndene blei det større inntekter. Men for det reine jordbruket syntet det seg også framgang, om enn ikke så utpreget.

For de breie bygdene i innlandet hadde kornprisene mye å si, salg av korn og mjøl var det som skaffa overskottet i gardsdrifta. Kornprisene fram til 1864 lå heile tida over det de var i 1820-åra, og i 1833—36. Landsmiddelpris for 100 kg. bygg var kr. 11.54 i 1836, og steig til 14.23 i 1839. Men så kom det et fall, slik at prisen lå på omlag 12 kr. i 1842—45. Deretter blei det mye høgere priser. 1846 var bygget oppe i 14 kr., og i uåret 1847 blei det 19 kr. Så falt prisen på ny, til 15 kr. i 1848 og snaue 13 kr. i 1849—50.

I 1850-åra kom de beste tidene for kornbygdene, kornprisene steig jamnt til 1856. Da lå bygget på kr. 19.40, seinere var det bare 1868 som synte høgere pris. Først i 1864 kom prisen under 15 kr. Nå er dette middeltall for heile landet, og dekker såleis over store ulikheter. Men i Kristiania ser vi at i 1857 var kornprisene nesten dobbelt så høge som i åra like etter 1830, og de siste var rekna som gode år for kornprodusentene.

Grunnen til de høge kornprisene var først og fremst den internasjonale marknadssituasjonen. Toppen i 1854—57 falt sammen med Krimkrigen, som sperra den russiske eksporten. Men dessuten var det en større marknad innenlands. Kornbygdene fikk bedre avsetnad til skogbygdene, for disse la mindre vekt på kornavlén i de gode tidene for trelasta. Dessuten gikk det trulig mer havre til hestene.

I jordbruksbygdene kunne det svare seg å dyrke mer korn for salg, og dessuten hadde transporten blitt lettere som følge av utbedringa i vegnettet. Såleis ser vi at kornavlén i 1855 var omlag $\frac{1}{3}$ større enn ti år tidligere. Samtidig holdt potetavlén seg oppe, mens brenninga blei konsentrert på få og store brenneri. I 1850 rekna lensmannen i Nes (Hedmark) med at bygda solgte $\frac{1}{3}$ av kornet og $\frac{2}{3}$ av potetene.

Det var gode vilkår for åkerbruket, noe som syner seg i uttalelser fra flatbygdene. Fra Østfold skriver en bonde 1858: «Kunne vel de sidste aars tilsyneladende konjunkturer for jordbruget berettigede til større forventninger om fremskridt, end i virkeligheden befindes.» Det skulle mye til for å få bøndene til å vedgå at det var gode tider, såleis sa Anders Sandstad fra Nord-Trøndelag 1851: «prisen paa kornvarer er allerede nu saa lav, at agerdyrkerne ikke kunne bestaa, om de yderligere skulle gaa ned». Men fra Hedmark skriver en innsender til *Ugeskrift for Norske Landmænd* 1857, og ser særst lyst på situasjonen. Det var framgang på alle fronter. Mjøsbygdene fikk nytte mest godt av de laglige vilkåra, og seinere så bøndene tilbake på denne tida som noe av en gullalder.

Men hva så med husdyrbruket? Etter 1814 blei det mindre avsetnad for slaktefe, smør o. s. v. til skogbygder og flatbygder på Østlandet. De dårlige tidene i skogbruket førte til større

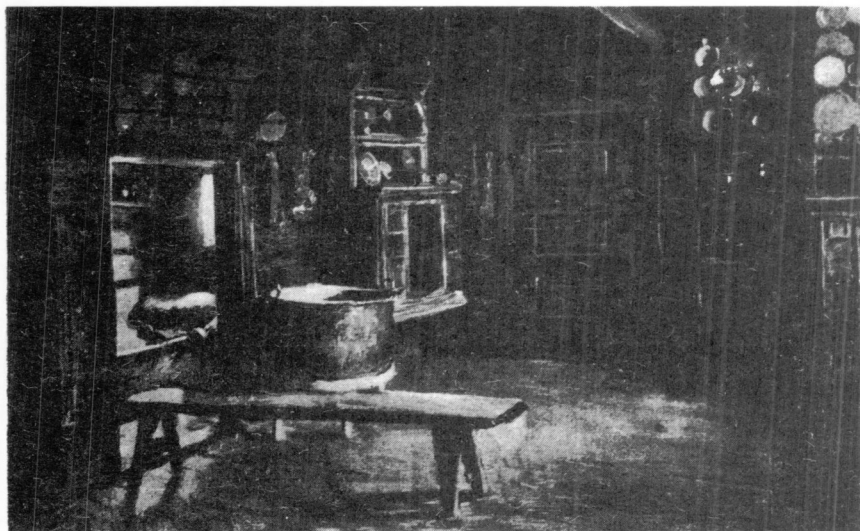
egenproduksjon i disse bygdene, noe som gikk ut over fjellbygdene. Men særlig fra 1820-åra blei det bedre vilkår for salg vestover, til fiskebygdene. 1835 hører vi fra Troms: «... fedevarer, der her staar i en temmelig høi priis». Men dette var ikke nok til å oppveie tapet for de bygdene som hadde hatt viktigste marknaden på Østlandet. Sunnfjord hadde spesialisert seg i salg av slaktefe, men 1835 heter det: «... priserne ere i de senere aar bleven betydelig ringere».

Men like etterpå tok trelasthandelen til for fullt, og folketallet i byene syntes også auke. Skogsdrifta trengte fler hester, og det blei bedre avsetnad på husdyrprodukt. Alt i 1840 hører vi fra Kristiansand: «Disse producter have været i god priis.» I Nord-Trøndelag heter det: «prisen paa kreature, hvilken i forhold til foregaaende aar betydeligen er steget, især paa hæste og stort qvæg».

Kjøttprisen steig i byene. I 1835 var prisen på oksekjøtt i Kristiania bare 30 øre pr. kg., og ti år etter var den oppe i 35 øre. Gjennomsnittsprisen for innkjøpt kjøtt til *Prinds Christian Augusts Minde* var snaue 34 øre i 1846, kom opp i 40 øre året etter, og til 42 øre i 1848. Her holdt den seg til 1852, men hadde kommet opp i heile 52 øre i 1855, en auke på 73 % på 20 år. Direksjonen i Norges Vel var merksam på denne prisauken, men meinte det ikke var nok til å skape framgang i husdyravlen (1853):

«Nu er det vistnok saa, at kjødpriserne i vore byer ikke er steget saa ubetydeligt... Men alligevel ere de paa flere steder og deriblandt hovedmarkedet Christiania saa lave, at de klarligen ikke sætte landmanden istand til med fordeel at opdrætte qvæg til salg.»

Det hadde blitt overproduksjon av storfekjøtt etter 1814. Avsetnaden var mye mindre, og prisene falt. Før 1807 var kjøtt verd mest like mye som smør, men på Kristiania-marknaden i 1830-åra var kjøttet under $\frac{1}{3}$ av smøret i verdi. Det kom av at kjøttproduksjonen hadde vært viktigst før, men falt mest av. Kjøttet transporterte seg sjøl, og var derfor mest lagleg for de fjellbygdene som lå lengst unna hovedmarknaden. Men avsetnaden hadde blitt så mye dårligere på bygdene. Nes på Hed-

A. Tidemand: «Interior fra en Bondestue». Gulsvik 1848.

mark hadde før kjøpt alt slaktefeet, men nå produserte de nok sjøl.

Marknaden i Kristiania blei overfylt om høsten, når driftene kom langvegs fra. I september og oktober falt prisene sterkt. Middelpriisen for 1852 var vel 42 øre, men om høsten var den heilt nede i 29 øre. Det samme hendte ikke i byene lenger sør, der det ikke fanst så stort et oppland av reine febygder. I slutten av 1830-åra var smørprisen 32—36 skilling i Skien og Porsgrunn, omlag det samme som i Kristiania. Men i Kristiania var kjøttprisen bare 9—10 sk., mot 12—16 sk. i Skien og Porsgrunn.

Smørprisene holdt seg bedre oppe, for byene var hovedmarknaden både før og etter 1814, i større grad enn for kjøttet. Det svarte seg ikke å transportere smøret lange veger, men det nærmeste omlandet hadde gode vilkår. Omkring 1860 var smørproduksjonen mye mer lønnsom enn kjøttproduksjonen i Follobygdene.

Smørprisen steig også mellom 1835 og 1855, men ikke så

mye som kjøttprisen. Utgangspunktet var så mye bedre. Kilo-
prisen i Kristiania var 1.10 i 1835, 1.18 i 1845, men steig så til
1.61 i 1855, en auke på 46 %. Både smør og kjøtt gikk mest opp
i pris i tiåret etter 1845. Avsetnaden for husdyrprodukt hadde
blitt bedre. Anders Lysgaard fra Biri pekte på dette i 1849, hus-
dyravlen svarte seg bedre enn før «... ved stadigt fordel-
agtige afsætningspriser paa fedevarer, og ved byernes større
forbrug af slagteqvæg».

Vi har såleis sett at alle greiner av landbruket synte ei god
utvikling i denne perioden. Fiske, skogbruk, åkerbruk og fe-
avl arbeide under bra vilkår. Endel av produksjonen gikk til
andre bønder, særlig viktig var dette med kornavl. Men
bedre inntekter gjorde at dette ikke slo negativt ut. Det blei
større omsetning innenlands, men først og fremst kom inn-
tektene fra eksport av fisk og trelast. Dessuten hadde bøndene
billig arbeidskraft, det var først fra 1850 at lønnene i land-
bruket tok til å stige. Indredepartementet skreiv om femåret
1851—55:

«Landmandens kaar ere i perioden særdeles meget forbedret ved de høie
priser paa jordens producter, der fuldkommen have opveiet de forøgede
arbeidspriser.»

Realinntektene for bøndene blei større ved at prisene på
andre varer synte en fallende tendens fra 1830-åra til om-
kring 1850. Særlig blei industrivarene billigere. Den industrielle
revolusjonen i England førte til større produksjon og lågere
priser, som kunne gå på grunn av mindre produksjonskost-
nader. 1836 heter det fra Kristiania: «Udenlandske tøier erhol-
des for billigere priser, end de her i landet kan virkes.» Det
blei slutt på dyrking av lin, hamp og humle. Det svarte seg
bedre å kjøpe varer i byen, enn å arbeide dem sjøl. Salt og
sukker falt i pris, sammen med mange kolonivarer.

Det var god forretning å sitte med gard, og folk venta at det
skulle bli enda bedre i framtida. Derfor blei det stor etter-
spørsel etter jord, og gardprisene blei drevet i været. Samtidig
var det sterkt folkepress i bygdene, og denne faktoren gjorde
at gardverdien kom høgt over hva jordbruket kunne forrente.

For heile landet lå middelprisen for skyldmarka på omlag 830 kr. i 1852—53, og dette steig til 1120 kr. i 1856. Året etter var det ei sterk krise på Østlandet, men likevel steig jordprisene heilt til 1862, da skyldmarka var oppe i 1221 kr. Folk i samtida var klar over at dette var i meste laget for vanlig jordbruk, en Østfold-bonde skriver 1858 om «eiendommenes til overdrivelse forhøiede grundværdie». I 1866 ser landbruksskolestyrer Landmark tilbake på denne tida, da gardprisene var «i en unaturlig høide».

Det var ei livlig omsetning av jord, tallet på gardhandler auka sterkt. I 1839—44 var det salg for 12—14 mill. kr. årlig, fram til 1852 lå omsetninga på 16—19 mil. kr. Men 1853 kom dette over 20 mill., og toppen blei nådd i 1854, med nesten 29 mill. kr. I 1855—57 hadde vi omlag 26 mill. Fallet etter krisen gjorde at salgssummen såvidt kom under 20 millioner i 1860. Men seinere holdt det seg på 20—22 millioner fram til 1872.

Yngre bondesønner satte seg i gjeld for å få tak i gard. Embetsmennene meinte det var bedre å forpakte jorda, slik at kapitalen ikke blei bundet. Lånetrangen var stor, justitarius Arntzen skreiv alt i 1849 en artikkelserie om «Laanetrangen blandt den jorddyrkende classe, og midler til sammes afhjælpning.» Ti år etter holdt J. Schrøder på Voll (Bærum) tale om «den af den landbrugende classe almindelig førte klage over mangel paa adgang til paa grundeiendom at reise den for landbrugets udvikling udforderlige capital». Likevel, det hadde blitt lettere å reise lån. De større sparebankene ga lån til bygdene, særlig kan vi nemne Aker Sparebank, som var sterkt engasjert over Opplanda. 1848 ga staten et større lån til finansiering av jordbruket. Men først og fremst må vi dra fram Hypotekbanken, der staten sto som garantist. Her var det viktigste formålet å yte lån til bygdene, til jordbruket. Den største del av utlånsmassen fanst på Østlandet, der det også var sterkest etterspørsel etter kapital. Virksomheten tok til 1852, de 4 første åra blei det betalt ut vel 5 millioner i pantelån på bygdene, og 11 millioner i de 5 åra som fulgte.

Det var etter måten gode tider for landbruket i 1840- og 1850-åra. Men fundamentet var ikke trygt. Feilslått fiske, eller

fall i verdensprisene på fisk og trelast kunne vende det heile, og slå ut i dårlige tider for storparten av bøndene. De gode tidene for åkerbruket var avhengige av de internasjonale kornprisene, særlig etter at korntolla blei satt ned i 1851 til omlag det halve. Gardprisene var drevet opp i påvente av enda bedre tider, og de som hadde kjøpt gard i 1850-åra satt med stor gjeld. Prisfall og dårlige tider kunne slå beina under disse.

Særlig må vi peike på at gardene blei sterkt oppdelte. Det var 111 000 jordbruk i 1838, og 134 000 i 1865, en auke på over $\frac{1}{5}$. I Rogaland var de bekymret over dette (1851):

«... gaardenes deling, hvoraf følger, at mindre jord bliver for hver bruger at leve af, samt de dermed forbundne betydelige omkostninger ved skyldsætning osv.»

Potetavlen hadde blitt mer utrygg i de distrikt som ikke hadde brenneri. Tørråten hadde bredt seg over heile landet, og stoppet ekspansjonen. I somme distrikt var det tilbakegang i avlen, fra Rogaland hører vi: «Nu varer ikke engang i de fleste familier dette vigtige næringsmiddel indtil vaaren, men maa substitueres med kornvarer.» Dette krevde jamne inntekter, og større innkjøp.

De gode tidene bygde på den gamle strukturen. Både utlands og innalands var det nye faktorer i emning, som kom til å forandre denne strukturen. Jordbruket gikk inn i et hamskifte.

*Spis Poteter og Sild og drik Surmøssevand,
og riv og slid saa længe du kan,
naar dette slet ikke længer gaar an,
saa pak siden op hver eneste Mand:
Kniver og Gaffer og Bøtter og Spand,
ak, for at forlade vort Fædreland.
Styrelsen kan saaledes blive Ejer af det Hele,
saa faar dem lidt hver, naar de Kupen skal dele.*

Folketidende 1867.

Bort fra jordbruket

Folketallet på bygdene gikk sterkt opp mellom 1815 og 1855. Dette presset la grunnlaget for det meste av den kvantitative framgangen som jordbruket synte i denne perioden. Resultatet av folkeauken var en rikelig tilgang på arbeidskraft i jordbruket, relativt låge og stillestående lønner. Den billige arbeidskrafta gjorde at det ikke var vilkår for å føre inn arbeidsparende metoder.

Auken i folkemengda her i landet fortsatte etter 1855, den var 0.9 million i 1815, omlag $1\frac{1}{2}$ million i 1855, og i 1890 hadde folketallet nådd 2 millioner. Over $2\frac{1}{2}$ million kom det i 1916. Men denne auken var ikke jamnt fordelt. I 1815 budde 90 % av folket på bygdene, i 1855 var tallet 87 %. Men så tok bygdene til å falle av, relativt sett, i 1875 hadde de 82 %, i 1900 bare 72 %. Dermed var det slutt, 1946 hadde samme forholdstall.

Mellom 1865 og 1900 gikk byene sterkt fram, nesten hver tredje nordmann blei bymann. Men som alle veit, så bur det byfolk utafor bygrensene. Den relative tilbakegangen for bondene var mye større enn disse talla viser. I 1801 var det 0.71 millioner som levde av jordbruk og skogbruk, i 1865 hadde dette auka til 1.09 millioner mennesker. Men toppen var trulig nådd i 1850-åra, for fra 1865 gikk bondesamfunnet tilbake, absolutt sett. I 1920 var det bare 0.94 millioner som fikk utkommet fra bondenæringene. Tilbakegangen var størst mellom 1875 og

1900, yrkesbefolkningen i jordbruket gikk da tilbake fra 421 000 til 362 000.

Såleis ser vi at bondesamfunnet går tilbake, på samme tid som folkemengda auker sterkt. Jordbruk og skogbruk ga levebrød til en stadig mindre part av det norske folket, det var 64 % i 1865 og bare 36 % i 1920. Norge som et bondeland hører 1800-tallet til, i 1890-åra var det første gang i norsk historie at de gamle yrka ikke hadde flertall i folket.

Den absolutte tilbakegangen syner at det må ha foregått ei vandring bort fra jordbruket. Ja, det ville være nok med stillstand for å peke på dette. Jordbruket og bygdene hadde et stort fødselsoverskott, folketallet her måtte ha steget sterkere enn i byene dersom de tradisjonelle yrka skulle ha tatt opp dette overskottet.

De aller fleste som blei født på bygdene i første halvparten av 1800-tallet blei værende i jordbruk, skogbruk og fiske. Men fra 1850-åra gikk det en sterk strøm av folk bort fra bygdene og de gamle næringene. Disse fikk vansker med å holde oppe den gamle størrelsen på yrkesbefolkningen. De samtidige kjeldene har mange kommentarer til denne strømmen mot nye næringer, mot byer og bymessige strøk, og mot fremmede land.

Utvandringa til Nord-Amerika var den viktigste enkeltfaktoren. Fra 1836 var det kontinuerlig utvandring, og denne kom for det aller meste fra bygdene. Til og med 1900 var det 518 000 som hadde dradd over Atlanteren, og 322 000 av disse reiste i de siste 25 åra av 1800-tallet. Det var først etter den amerikanske borgerkrigen at utvandringa tok fart for alvor, i femåret 1866/70 var det årlig nesten 15 000 som dro vest. Gjennomsnittet kom op i 1000 i 1841/45, og 4000 i 1851/55. Men både i 1881/85 og 1901/1905 lå gjennomsnittet på 20—21 000. Den minste utvandringa mellom borgerkrigen og verdenskrigen foregikk i femåret 1896/1900, med snaue 7000 årlig.

De aller fleste av utvandrerne kom fra bygdene, i siste fjerdeparten av 1800-tallet var disse over $\frac{7}{10}$ av det samla tallet. Og dessuten var en stor part av by-utvandrerne opphavlig kommet fra bygdene. Jordbruket var den store eksportøren av arbeidskraft. Det var først og fremst fjellbygdene som blei

hardt rammet, utvandringa fra Valdres var $\frac{2}{3}$ av middelfolketallet i 1866—1905. I Oppland gikk folketallet tilbake med 5000 fra 1866 til 1909.

«Amerika-feberen» blei livlig kommentert i samtida. Stort sett var folk utenom jordbruket sterkt mot utvandringa. Særlig gjaldt dette embetsmenn og andre som tok omsyn til staten og nasjonen. Utvandringa var et nasjonalt tap, derfor var det kvasse åtak på de som dro. Alt Henrik Wergeland tok opp emnet i skuespillet «Fjeldstuen», det siste han skreiv (1845):

«Saamangen daare over havet hen
drog ud til Nordamerika,
men kom og snart som en fant igjen,
med ei en skilling i fikka.
Man reise øst og man reise vest,
det norske hjem er dog allerbedst.»

Liknende synsmåter var fremherskende i de øvre sosiale lag heilt fram til den første verdenskrigen. Som døme kan vi ta det Paul Skjeflo skreiv 1912:

«Følgerne av denne blodtapning ligger i dagen. Materiel og kulturel svækkelse. Landet forbløder sig paa ungdom . . . Det mod og den fremfærd som skulde bygge vort eget land ofres til fordel for et fremmed. Vi blir et svakt folk . . . Derfor er arbeidet mot utvandringen et arbeide for vort lands fremtid.»

Omsynet til jordbruket var en viktig del av innholdet i den negative holdninga til utvandringa. De fleste utvandrerne kom fra jordbruket, og for sterke grupper utenom bondesamfunnet hadde jordbruket en høg posisjon. Henrik Wergeland pekte på det samme som de fleste av patriotene meinte: Folk skulle dyrke opp jord her heime, i stedet for å reise ut, «Norriges skattelände, de ligge her indenlands».

Arbeidet mot utvandringa blei organisert i 1908, med «Selskapet til emigrationens innskrænking». Formålet var å «motarbeide skadelig utvandring av nordmænd til fremmede lande». I virksomheten kom sammenhengen med arbeid for jordbruket tydelig fram. Som botemidler kom tilvising av dyrkbar jord særlig på tale, og ellers gjaldt det å trygge økonomien ved smånæringer og heimeyrke. Fra 1913 blei det kjøpt inn dyrk-

ingsfelt som hvde til bureising. Dette blei etter hvert det viktigste, så selskapet skifta namn til «Ny Jord» i 1916.

Hos bøndene var det ikke det samme synet, bare de nakne tall for utvandringa er nok til å vise dette. Men fram mot århundreskiftet tok likevel somme av bøndene til å gå mot utvandringa. Det gjaldt særlig de som hadde lagt om drifta, de som arbeidde med nye tiltak i jordbruket. Agronom Ola Fladmark, redaktør av «Jordbrugerens Blad» (Molde), skriver i 1900:

«Hvorfor reise ud paa det uvisse. Haardt arbeide, savn, skuffelser og en urolig tilværelse venter dig derover. Herhjemme kan du ha det godt, være din egen herre, og arbeide paa det du synes. Er indtægterne mindre, saa er udgifterne i forhold dertil . . . Lad dig ikke lokke. Er du modig paa livet saa gaar det her ogsaa. Derover tvinges du dertil.»

Mange av bndene kunne nok være med på at det blei et hardt liv i Amerika, og det var ikke så lett til sinns de dro. Men de hevda at siden det sto s dårlig til her i landet var det bedre å vandre ut. Bondevennene så heller positivt på denne reaksjonen, hvorfor skulle ikke folk få velge bedre kr? Søren Jaabæk sjøl var enig i dette. Men samtidig meinte han det var et tap for landet, fordi jordbruket mistet arbeidskraft og det blei færre folk igjen til å holde oppe statsapparatet.

Den mest positive reaksjonen på utvandringa kom fra folk utafor bondesamfunnet, som så på eventyret i utferda. «Norrnafolket det vil fare», sang Bjørnson. Kinck skreiv «Emigranter» og fra Johan Bojer kom «Veien mot vest». Disse synsmåtene fant atterklang hos folk som ikke hadde jordbruk som ideal, som ikke meinte Norge burde være et bondeland. Bernt Lie sa det slik i 1890-ra:

«Vi har nogle skolelærere hjemme, som siger, vi er et bondeland. Det er løgn. Norge er et vikingeland. Vi er ikke bjrne i hi om vinteren. Vi er med reder i vore fjelde, men med vingeflugt og lngsel udover al verden.»

Men bygdefolket dro ikke bare til Amerika. De reiste fra jordbruket til andre næringer, de dro til byer innen samme amt, eller de tok arbeid i bygder som fikk nye industrielle tiltak. Landbruksskolestyrer Jon Sland skriver 1911:

«Ja det er ikke greit heller; for om ikke Amerika tar arbeidsfolket, saa tar byerne, fabrikkene og de «offentlige arbeider» det. Dette er bøndernes værste, ja umulige konkurrenter.»

Folketallet i byene var snaue 200 000 i 1855, men auka så med omlag $\frac{1}{3}$ i det første og $\frac{1}{5}$ i det andre tiåret, med en ny halvpart mellom 1875 og 1890, og med mest $\frac{1}{3}$ til 1900. På 45 år blei det over 3 ganger så mange byfolk, nesten 630 000 levde i byene år 1900. Det aller meste av denne folkeauken kom ved innvandring fra bygdene, det dro jo folk fra byene til Amerika. Men dessuten var det ei sterk forskyving av folketallet mellom de ulike bygdene. Den industrien som var lokalisert utenfor byene dro til seg folk fra bygdene omkring. Det var 265 000 som levde av industri og handverk i 1865, men omlag 580 000 i 1900. Det var en auke fra $\frac{1}{10}$ til over $\frac{1}{4}$ av folket. Samtidig gikk handel og transport opp fra $\frac{1}{20}$ til $\frac{1}{6}$ av folket.

Det er skrevet lite om denne folkeflyttinga innalands, i samband med framvoksteren av nye næringer. Men fra noen av Østfold-byene kan Edvard Bull vise til denne utviklinga. I Fredrikstad og grannekommunene blei det en sterk auke i folketallet mellom 1860 og 1890, som resultat av at det grodde opp så mange dampsagbruk. Det budde 11 000 her i 1855, vel 25 000 i 1875 og 34 000 i 1890, ei 3-dobling på 35 år. I Glemmen gikk folkemengda opp med 150 % i tiåret etter 1865. Det er heilt klart at dette ikke kunne komme av det naturlige fødselsoverskottet. I 1875 var det bare $\frac{1}{4}$ av trelastarbeiderne som var født i dette distriktet, og de «innfødte» hadde bare nådd $\frac{1}{3}$ i 1890. De aller fleste kom fra andre strøk i Østfold, i 1875 var bare 7 % av arbeiderne fra andre fylker. Det var såleis ei flytting av tyngda i folketallet fra jordbruksbygdene til industristrøka.

Etter 1890 kom den nye treforedlingsindustrien ved Sarpsfossen, og det kom til sterk innflytting. Sarpsborg hadde 2900 innbyggere i 1890, 7000 i 1900 og nesten 10 000 i 1910. I grannekommunene gikk folkemengda likeeins sterkt opp. Vel $\frac{2}{5}$ av arbeiderne kom fra Sverige, det var fagfolk. Men over $\frac{1}{4}$ kom fra andre bygder i Norge. Liknende drag kan vi finne overalt

i landet hvor det vokste fram ny industri. Her gikk folketallet fram, mens det sto stille eller gikk tilbake i de reine jordbruksbygdene.

Denne folkeflyttinga dro ikke så mye oppmerksomhet til seg som utvandringa gjorde, men den kunne være vel så viktig i det lange løp. Det kunne ikke reises ankemål mot dette ut fra reint nasjonale prinsipper, men omsynet til jordbruket, nedvurdering av industrien, og idéen om Norge som et bondeland gjorde at både jordbruksidealistene og de førende innen bondeorganisasjonene så skeivt til denne utviklinga. Sosiale moment kunne få mange innen bondestanden til å spottte flyttinga som utslag av iver for å bli «finere». Vi kan sitere et par vers fra «Surnadølen» 1900, med titelen «Adjø Hr. Bonde»:

«Jeg er saa hjertens lei og kjed
af denne bondestand;
her maser jeg i lort og sved
som simpel arbeidsmand.
Min vadmelsbrok som just er ny
jeg bytte vil i «kjøpety»,
og Bridt som kaldes kjærring nu
skal faa hede «fru».

Nu har jeg solgt min fædregaard,
nu reiser jeg til by'n,
hvor man paa flotte gader gaar
og stirrer op mod sky'n,
der fruens haand blir hvid og glat
og i en ny pariserhat
hun hænger ved sin gemals arm
saa tærtefin og varm.»

Hva var årsakene til at folk dro fra jordbruket, dro fra bygdene til byene og til Amerika? Folk i samtida var sterkt opptatt av dette, og dro fram forklaringer som høvde med det positive eller negative synet de hadde på det som hendte.

Vi har sett at folketallet på bygdene auka sterkt i de 40 åra etter 1815. Det dyrka arealet blei større, men det vokste ikke i takt med folkemengda. Gardene blei delt opp, gardprisene steig. På Vestlandet kjøpte leilendingene det benefiserte godset.

Gustav Wentzel: Amerikafarere.

Alt dette førte til at storparten av bøndene hadde gjeld å slite med.

Det var etter måten gode tider mellom 1840 og 1860. Men denne tilstanden var heller labil, særlig for de bøndene som hadde kjøpt gard til de høge prisene i 1850-åra. Men først og fremst må vi tenke på at framgangen i jordbruket hadde bygd på billig arbeidskraft. For husmenn, dagarbeidere og tjenestefolk var levemåten ikke videre god. Det var vanskelig å få kjøpt et bruk for dem, prisene lå altfor høgt.

For bondesønnene var det derfor viktig å få jord å starte med. Storparten måtte bli værende i jordbruket, å ta tjeneste ville føre med seg både lågere inntekt og et fall i sosial status. Derfor blei gardene delt opp mellom sønnene. Der vilkåra for nydyrking var dårlige blei bruka så små at det nærmet seg den inntekt mannen kunne få ved tjeneste. Oppstykinga av gardene i Oppdal var et grunnlag for at uåret 1849 tok så hardt der.

Embetsmennene var opptatt av dette spørsmålet, på det første landbruksmøtet 1849 holdt statsråd Fredrik Stang innleiingsfore-

drag om: «Hvilken indflydelse har landeiendommenes udstykning paa vort landbrug?» I 1881 diskuterte de problemet i landhusholdningsselskapet i Rogland. Stort sett var folk enige om at utstykinga hadde gått for langt. Men så lenge fisket slo godt til, kunne det enda gå. Året etter pekte landbruksdirektør Smitt på at oppdelinga kunne føre med seg oppdyrking og mer intensiv drift. Men det var «i mange egne gaaet for vidt med delingen, den ønskelige grense er overskredet». I denne perioden blei stillinga låst fast. Strukturen blei slik som den er i dag, vi fikk de mange små og urasjonelle bruka.

Ved 1860 var det små utsikter for at jordbruket kunne gi levebrød til flere munnar, uten at det ville gi fall i levemåten. De bedre vilkåra i 1850-åra blei i stor monn utlikna av auken i folketallet. Enten måtte vilkåra bli enda bedre, eller så måtte det bli fall i levemåten jamnt over. Men det fanst en tredje utveg, det var å dra bort fra jordbruket.

Særlig måtte dette være aktuelt for underklassen i bygdene, for husmenn og tjenestefolk, og for bønder på de minste bruka. Tallet på husmenn hadde steget fra 49 000 i 1825 til 65 000 i 1865, det var lite som talte for at kåra skulle bli bedre om det kom flere. Men først og fremst var det viktig at bondesønnene dro bort fra jordbruket, d. v. s. de yngre sønnene dro til Amerika i stedet for å prøve å få tak i et lite bruk her heime. Folk av bondeætt dro helst til Amerika, der de kunne få seg jord. Det kunne kjennes som et steg nedover å gå i fabrikkarbeid her heime. Dessuten var det disse som hadde lettest for å skaffe reisepenger.

Derimot blei industriarbeiderne i stor monn rekruttert fra sønner til dagarbeidere, husmenn og småbrukere. Opplysninger fra Fredrikstad og Sarpsborg synes å tyde på dette.

Det skulle ikke være nødvendig med noen økonomiske tilbakeslag her heime for å forklare utvandringa til Amerika, og heller ikke flyttinga til byene og de nye næringene. Det var disse som kunne by så mye bedre vilkår, det var de gode tidene utenfor det norske jordbruket som dro folk bort. Særlig ser vi hvordan strømmen til Amerika følger tidene der over.

Jamvel med etter måten gode tider her heime kunne vi ikke konkurrere med Amerika. Alt i 1845 skreiv Wergeland:

«Her magert er brødet,
men snehvidt og sødet
det falder i mund i Amerika.

.....
Ja, heller i døden,
end hjemme hos nøden.»

Nå var det et kraftig brott å vandre ut, å skille lag med heimbygd og granner. Men etter hvert som noen hadde dradd, blei ikke dette momentet så sterkt. Folk kom til kjenninger. Dessuten kom det reise penger heim, og skildringer av de gode vilkåra «over there». En gammel bonde sa til en trelastkjøper omkring 1860:

«... folk nu i vore dage ikke er tilfreds med at spise bark og ben som vore forfædre gjorde, thi nu hører vi jo ugentlig, hvorledes vore slægtninge og kammerater lever i Amerika. Hvorfor bør da ikke vi ogsaa tragte efter bedre levebrød, ligesaavel som fut og præst gjør her i landet?»

De samme faktorene kom til syne her heime. Om det var gode tider i jordbruket i 1850-åra, så var de enda bedre i skogbruket. Derfor dro arbeidskrafta fra jorda til skogen. Nå trengte dette ikke å føre til flytting, men det er samme tendensen. Noe liknende ser vi på Agder og i andre kyststrøk, de gode tidene for seilskipsfarten etter 1850 førte til at bondesønnene og jamvel bøndene sjøl dro til sjøs.

Viktigst var det med de nye næringene. Fra 1850-åra kom det igang tekstilfabrikker og store sagbruk og høvleri som nytta dampkraft. Fra 1890-åra braut storindustrien gjennom, først og fremst treforedlingsindustrien. Jernbanebygginga sysset mange både direkte og indirekte. Det blei stadig framgang for nye næringer og for de gruppene som var knyttet til disse. Levevilkåra i byer og industristrøk blei bedre. Jamvel om det var framgang i jordbruket òg, så gikk ikke auken så snøgt her. Byer og industristrøk synte større ekspansjon og dro til seg folk fra bygdene.

Når det så attpå til kom kriser i landbruket, da kunne strømmen bort få stor fart. Mislykket fiske, mindre sysselsetting i

skogen, eller uår i jordbruket kunne gi de som tellet på knappene kraft til å ta steget bort fra bygda, til byen eller til Amerika. I 1860-åra var det flere dårlige år for jordbruket, og det gjorde sitt til at utvandringa satte inn for fullt. På Østlandet måtte bøndene kjenne at de hadde kjøpt gard i von om at tidene skulle bli enda bedre. En bonde fra Lunner rådde fok til å dra vest:

«.... når alskens tryk og store udgifter og forgjældelse skal gribe saa svært om sig, da er frihedens frugter ikke saa meget at eie. Hør du gjeldbundne og nedtrykte bonde! Der gives et raad:»

Fra Land hører vi også om trange tider dette året, 1866, med sterkt gjeldstrykk. «Mangfoldige forlade bygden», i alt dro 15 455 ut da, mot bare 4000 året før.

Hva blei så resultatet for landbruket av den store folketappinga? Siden det ikke var så sterk nedgang i folketallet på bygdene, kunne vi vente at strukturen ville bli omtrent den samme. Men for det første var utvandringa særs ulik fordelt. I Nordre Gudbrandsdal fogderi gikk folketallet ned med 19 % fra 1865 til 1900. Verst var det i Lesja, med et fall på $\frac{3}{10}$. Her blei 23 garder lagt ned, fordi folk flyttet bort. Noe liknende hører vi om fjellgarder og heiegarder ellers i landet. Men det blei bare en ubetydelig del, sett i landsmålestokk. Det var ingen ny svartedaue, slik Wergeland var redd for:

«Vee! Nu maa den svarte død
jeg med rædsel mindes.
Ødegaard i dalens skjød
nu som den gang findes.
Arnen ryger ikke meer.
Vandret ud er folket der.»

Det var husmennene som satt dårligst i det, og det var husmannsplassene som først og fremst blei lagt ned. Husmannen dro til Amerika eller til byen, eller barna reiste bort og plassen blei lagt ned når de gamle døde. På slutten av 1800-tallet var 33 plasser folketomme på Lesjaskogen. I Flesberg (Numedal) blei over 100 plasser og småbruk lagt ned. Og denne utviklinga var vanlig over heile landet, der det i det heile fanst husmenn. Statistikken overdriver likevel nedgangen, fordi mange

Gerhard Munthe: «Fattigmanns åker». Elverum 1877.

husmannsplasser gikk over til sjøleierbruk. Men det aller meste av fallet kom av at ingen ville ta over, det var 65 000 husmenn i 1855, 52 000 i 1875 og bare 20 000 i 1910.

Men jamvel om folketallet ikke gikk ned, eller jamvel auka, så hadde draget utafra umåtelig sterk innvirkning. For det første var det den lause arbeidskrafta som helst dro bort, folka utenom bonden og huslyden hans. Det blei skort på arbeidskraft, det blei vanskelig å holde oppe den gamle driftsmåten. Og for det andre, jordbruket måtte følge med i lønnene om det skulle ha håp om å holde på arbeiderne. Jamvel om ikke de dro, eller det bare var overskottet som dro, så var draget utafra nok til å drive opp lønnene.

Vi hører om dette alt i 1850-åra. Bøndene i Asker og Bærum klagde over at det var så vanskelig å få tak i budeier (1857). Jentene dro til byen, der de fikk bedre lønn som tjenestejenter. For å motvirke dette premierte landboforeninga de budeiene som hadde vært over 5 år på samme garden. Her var det bynæringene som dro, men samtidig hadde skogbruket gode

tider, og dro folk fra jordbruket. Statsagronom Åhlstrøm skriver fra Solør samme året:

«Ved den næsten til yderlighed drevne skovhugst har ikke alene arbeidslønnen været meget høiere her end i de andre dele af landet, men adgangen til arbeidsfolk har ogsaa været særdeles ringe, hvorfor jordbrugeren, om han ogsaa har villet, ofte ikke har kunnet iværksætte saa store forbedringer, som han ellers har ønsket. At jordbruget under saadanne omstændigheder i almindelighed ikke har kundet naa noget særdeles høit standpunkt er indlysende»

I 1850-åra hadde skipsfarten fått ny blomstring. Videre hadde industrien kommet igang, som vi har sett. Innvirkning fra disse næringene måtte være sterk i Østfold, og ha en tendens til å drive lønnene opp i jordbruket. En Østfold-bonde skriver 1858 at dette var den største vansken for jordbruket der:

«Total mangel paa arbeidere, og som følge deraf uforholdsmæssige høie arbeidspriser, fremkaldte derved, at den største deel af de yngre og bedre kræfter i de seneste aar have fundet et lettere og mere lønnende erhverv ved den i de sidste aar saa stærkt tiltagende skibsfart, den stærkt forcerede lastehandel, eller ved de mange nye eller forbedrede fabrikanlæg.»

Utvandringa til Amerika tok fart etter 1865, og lønnene steig enda mer. I 1874 skreiv landbruksdirektør Smitt at «... arbeidsprisene, maaske tildels paa grund af den store udvandring til Amerika af for det meste arbeidsdygtige folk, ere stegne tildels i en næsten betænkelig grad.» I 1900 meinte Axel Krogvig at de høge lønnene var det største problemet for Hedmarks-jordbruket.

De statistiske oppgavene stadfester dette inntrykket, noe som er rimelig nok. Et landsmiddeltall for daglønn på egen kost syner omlag ei dobling mellom 1850 og 1900. Fra 1875 til 1900 sto lønna omtrent stille, men reallønna steig, siden det var sterkt prisfall på viktige varer i denne perioden.

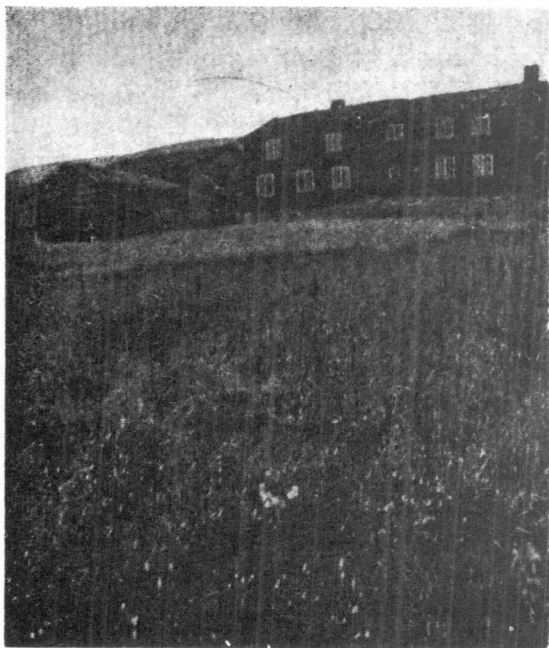
Å tevle med andre næringer om arbeidskrafta var én ting, verre var det å møte forventningene om gylne tider i Amerika. Lønnene i jordbruket kunne stige sterkt, og likevel ikke komme opp mot det folk kunne vente seg «over there». I 1867 forteller en arbeidsleier i skogbruket at i de siste 10—12 åra var «... sindsstemningen hos arbeiderne aarlig bleven mere og

mere nedslaaende.» De var samde i at fortjenesta hadde steget til det doble på 40 år, mens prisene på kjøpevarene var de samme. Likevel hadde flere hundre svart at de ville til Amerika, for der var det enda mye bedre.

Sammenhengen mellom flytting og høgre arbeidspriser var heilt klart for de fleste av bøndene. Dette momentet kan gi mye av forklaringa til den negative holdninga de viste mot både utvadring og flytting. For de som levde igjen blei det vanskeligere enn før, særlig gjaldt dette de bøndene som satt med større bruk. En ordfører i Gudbrandsdal ville legge skatt på utvandrerne.

Den sterke lønnsauken måtte drive fram omlegging i gardsdrifta over store deler av landet. Arbeidskrafta hadde blitt dyrere, bøndene måtte leite seg fram til nye driftsmåter som ga større overskott med mindre bruk av hjelp. Dette skal vi komme inn på nedenfor.

De åpne vegene ut måtte føre med seg at det blei mindre press på eiendomsmarknaden. De bondesønner som hadde litt kapital kunne velge å reise til Amerika, å kjøpe jord her heime var ikke lenger den eneste utvegen. Jordprisen viste ikke lenger en stigende tendens uten omsyn til lønnsomhet. Fra nå av blei det større samsvar med gardverdi og forrenting. Etter-

*Nedlagt gard på Lesjaskogen
ira 1880-åra.*

spørselen etter jord fulgte sterkere de vilkåra som fanst for jordbruket til enhver tid. Det blei mindre deling av jorda, fra 1865 til 1875 steig tallet på jordbruk med bare $2\frac{1}{2}$ %, mot en tidligere auke på omlag 1 % årlig.

Det var en fordel for jordbruket at presset på eiendomsmarkedet blei lettere. Det blei bedre vilkår for å gjennomføre nye tiltak i gardsdrifta. Auken i lønnene dro i samme lei, situasjonen krevde omlegging. På langt sikt var begge disse faktorene positive, de gjorde at det norske jordbruket etterhvert fikk et mer moderne preg.

Flyttinga til byene og industristrøka og framvoksteren av de nye næringene førte til at jordbruket fikk mindre å si både etter folketall og etter part av nasjonalinntekta. I 1855 blei det rekna ut at jord og skog ga $\frac{3}{5}$ av nasjonalinntekta, i 1935 var de nede i omlag $\frac{1}{9}$ av nettorealinntekta. Det aller meste av dette fallet kom før 1900. Denne utviklinga var ikke så positiv for dem som så Norge som et bondeland. Men for jordbruket var dette den aller viktigste grunnen til framgangen etter 1875.

Jordbruket produserte stort sett for den innalandske markedet. Flyttinga til byene og til de nye næringene førte til at det blei en uhorvelig stor auke i avsetnaden for jordbruksprodukt. Folketallet i byene gikk opp fra 266 000 i 1865 til 628 000 i 1900, det siste året levde omlag $1\frac{1}{4}$ million nordmenn (56 %) av næringer utenom jordbruk, skogbruk og fiske. Bare denne tallmessige auken er nok til å vise de fordelene som jordbruket kunne dra av en slik utvikling. Dessuten lå disse næringene foran i velstandsauke, slik at etterspørselen etter høgverdige jordbruksprodukt steig enda mer.

Høgere lønner og bedre avsetnad var hovedvilkår for det som hendte i jordbruket i andre halvparten av 1800-tallet. Men før vi ser på disse resultatene, kan vi dra fram noen andre faktorer som også ga landbruket ny karakter.

Agerbruget ophjælpes ved en let og rask Afsætning, og ved forbedrede Kommunikationsmidler.

Johan Sverdrup 1851.

Vigtigheden af gode Veje ere indlysende, dette erkjendes alt mere og mere.

Søren Jaabæk 1866.

Veger og jernbaner

De store hindringene for framgang i jordbruket var avsetnaden og transportkostnadene. I motsetning til fiske og skogbruk produserte jordbruket for den innalandske marknaden. Vi har sett at denne marknaden blei mye større i andre halvpart av 1800-tallet. Men det nytta lite, det ville bare bli en potensiell marknad, dersom ikke kommunikasjonene blei bedre.

Patriotene hadde ikke tatt videre omsyn til den vanskelige transporten når de arbeidde for opphjør av landbruket. Men etter 1830 kom det til et skifte på dette området, i samband med de nye tankene som fikk innpass hos de opplyste i samfunnet. De liberalistiske engelske idéene fikk større og større kraft. England var det store forbilledet, og i England var utbygging av kommunikasjonene noe av det som tydeligst ga vilkår for den sterke økonomiske ekspansjonen etter Napoleonskrigene.

Embetsmennene hadde interessert seg for utbygging av vegnettet i slutten av dansketida, men det var av administrative omsyn. Men nå la de mer vekt på betydningen vegene hadde for næringslivet, først og fremst jordbruket. Vi ser hvorledes disse tankene bryter seg veg i 1830-åra, nettopp hos dem som var mest oppglødd for jordbruket. Sorenskriver Garmann i Lista var med i Norges Vel og det lokale landhusholdningsselskapet, og han skreiv 1832:

«En af de væsentligste hindringer for agerbrugets opkomst er den næsten totale mangel paa veie i districtet.»

Stiftamtmann Schouboe var formann i landhusholdningsselskapet. I 1836 rekna han opp det som var gjort for jordbruket, men «... fordelene heraf ikkun ved beqvem communication kunne i det høieste maal naaes.» Om Aust-Agder skreiv han:

«Naar det store savn af veie i Raabygdelagets fogderie, ved hjelp af statscassen, thi districtets uformuende beboere have dertil aldeles ikke evne, som underdanigst haabes, afhjulpet, og derved samfærdsel med byerne lettet, saa vil ogsaa fogderiets oeconomiske forfatning faae mere leilighed til at forbedres.»

Vi kan dra fram mange døme på liknende syn i embetsverket, hos patriotene. Amtmann Cappelen i Vestfold meinte at bedre vegger var «af særdeles vigtighed for landmanden». Futen J. M. Friis på Toten ville at staten skulle «... fremkalde lettede communicationsmidler for producternes afsætning paa handelspladserne». Amtmann Kastrup skreiv om framgangen i vegstellet i Sogn og Fjordane i 1830-åra:

«Dette er et glædeligt tidernes tegn, og et ikke ubetydeligt fremskridt, thi ved den lettere communication fremmes næringsflid og driftighed.»

Dette var et stort steg bort fra det gamle patriotsystemet, med understreking av sjølberginga som et ideal. De ville heller ha uttrykt det slik at «ved den lettere communication fremmes luxus og handelsaand».

Men arbeidet med vegstellet kunne ikke gå framover uten at bøndene gikk inn for det. Fra 1830-åra kom det reine bondestorting, bøndene kunne avgjøre statsløyvingene. Med formannskapslovene var det bøndene i bygd og amt som avgjorde de lokale utlegga til slike formål. Det kan ikke understrekes nok hvor viktig det var at bøndene gikk så kraftig inn for denne utbygginga. Kommunikasjonene hadde prioritet mellom de offentlige utgiftene.

Utbygginga av kommunikasjonene var svært kostbar. Bøndene kjente det som de bar mesteparten, ved direkte eller indirekte skatter, og ved naturalarbeid. Men likevel gikk de heilhuga inn for arbeidet over storparten av landet. De så hvor viktig dette var for jordbruket.

Amtmann Krohg skriver fra Møre og Romsdal om «... de

mange af almuen i de forskjellige thinglage i amtet i aaret 1827 vedtagne nye bygdeveie». Dette var på Vestlandet, der mye av transporten kunne skje med båt. I Sogn og Fjordane skulle dette i enda høgre grad både hindre vegarbeid og gjøre at det ikke var så nødvendig. Amtmann Kastrup hevda i 1836 at bøndene her var de mest tradisjonsbundne i landet, men likevel måtte han vedgå at «den gamle slendrian» ikke hindra vegbygging:

«Det er i høi grad glædeligt at erfare, hvorledes almuens sands for gode landeveie tiltager, idet den indseer den sande nytte af disse gode communicationsmidler. Blot i de faa aar undertegnede har bestyret dette ham naadigst anbetroede amt, har resultatet været høist glædeligt, og almuen har isandhed ikke sparet paa opofrelser, og endog store, hvor de locale omstændigheder dog har lagt mægtige hindringer iveien.»

Han var framleis fornøyd i 1841, om vegstellet skriver han at «... almuen viser megen redebondhed til at ophjælpe det.» I de andre landsdelene skulle bøndene ha enda mer nytte av vegene. Stiftamtmann Schouboe uttaler om vegstellet på Agder 1836:

«... have disse veianlæg været i høi grad bebyrdende for almuen; men den erkjender ogsaa fuldkommen det store gavn som den selv nyder af forbedringen.»

Fem år seinere skriver N. A. Sem fra Vest-Agder:

«... uagtet udgifterne ved saa mange omfattende veianlæg vistnok have været temmelig trykkende for landalmuen, synes dog denne mere og mere at erkjende de væsentlige fordele, der især for dem flyde af en lettere communication.»

Dette gjaldt ikke for Nord-Norge i så utpreget grad. Det aller meste av busetnaden lå like ved sjøen, og transporten sjøveges var billig. Viktigere var det at her fanst liten avsetnad på jordbruksvarer, og derfor lite overskott til salg. Vegene fikk ikke den samme funksjonen som i de andre landsdelene. Fisket var hovednæringa, og for dette hadde vegene liten betydning. Endelig var det mange steder særst vanskelig lende, slik at vegen blei kostbar. Derfor måtte amtmann Stabell skrive om vegstellet i Nordland 1841:

«... medføre enten betydelige omkostninger, som haves at udrede, hvor arbeidet skeer ved leiede, hvilket i fem præstegjelde haver været tilfældet, eller og, hvor samme under kyndig veiledning forrettet in natura, ubevandt-hed hermed, at den mindre velvillie, som paa enkelte undtagelser nær hos almuen viser sig, hvor spørgsmaal om veianlæg opstaar, i mærkelig grad næres.»

Men det typiske for resten av landet var at bøndene dreiv kraftig på med vegbygginga. Det ser vi tydelig hos Søren Jaabæk og hans «Bondevenner». De har fått ord på seg for å drive en kortsynt sparepolitikk. Programmet deres skulle være uttrykk for en primitiv og negativ reaksjon mot andre som hadde det bedre. Bondevennene skulle ikke ha syn for at staten hadde oppgaver som kom andre til gode.

Et slikt syn på bondevennene er langt fra rett. Rett nok førte de en hardhendt sparepolitikk i storting, amtsting og formannskap. Men sparekniven var retta mot formål som de meinte ikke svarte seg, eller som private kunne ta seg av og betale for. Derimot gikk de inn for vegbygginga, enda utlegga her var mange ganger større enn de andre poster de kutta ned på. Det gjaldt å skjære ned på alt uvesentlig, for å få råd til slikt som bedring av kommunikasjonene, der det var nødvendig.

En bonde la fram dette synet i Folketidende 1866: «Nu er tiden for vejvæsenets opkomst, og det er nødvendig.» Men skattene burde helst ikke gå opp, skattepresset var tungt nok. Derfor måtte det spares inn på andre offentlige utlegg:

«Nu bør det formentlig paasees, om ikke noget kan nedsættes; da ellers misnøie kan avles; men gode veje er en nødvendighed . . . ; men folket maa da see, at man vil gaa forsigtig frem med andre ting, og tage af hvor man kan, for ikke altid at lægge paa.»

Både på lokal og nasjonal basis gikk de inn for store løyvinger til kommunikasjonene, samtidig med framlegg om å kutte ned på andre utlegg. I 1865 gjorde amtstinget i Lister og Mandal, der bondevennene hadde flertall, vedtak om å bygge en hovedveg opp Mandalen. På denne måten blei det samband mellom de indre bygdene og byen og kystbygdene, det blei vilkår for salgsproduksjon i jordbruket oppetter dalen. Halse var den ytste bygda, og her avslo flertallet i herredstyret å yte tilskott.

Men da skipa bondevennene til folkemøte, og ordføreren O. Jaabæk møtte opp for «at høre bondevennernes mening herom». Og «... omtrent $\frac{3}{4}$ av de tilstedeværende erklærte seg for ordførerens meening, at en passelig bevilgning burde skee.» Året etter vedtok amtstinget på ny et stort vegbudsjet.

Dette hendte i kjernestrøket for bondevennene, og vi kan derfor ta det som et uttrykk for de mål disse hadde. Det var i Jaabæks egne heimegrender, og sjøl skreiv han om hvor viktig vegspørsmålet var:

«Neppe har dette skarpere traadt frem end gennem Mandals dalføre, hvor herrederne med en næsten mageløs beredvillighed har tilbudt midler saameget, at det er næsten uventendes ... Naar en miil er færdig, og man faaar at kjende sjosseernes mærkværdige færdselsevne, og man faar syn for sagen — i henderne og i troen — hvor overordentlig let saadan en vej er at vedligeholde, dra drives det andet frem ved sin egen styrke ...».

I dansketida hadde bøndene stort sett vært motstandere av alt som hørte til vegstellet. Det førte bare tyngsler med seg, uten at de dro noen videre nytte av vegene. Etter 1820-åra snudde dette heilt om, bøndene så hvor viktig det var med veger for jordbruket. Dette falt sammen med nye synsmåter hos embetsmennene, som gikk inn for å bygge veger som tjente handelen. En av de fremste her var Fredrik Stang, som sjef for Indredepartementet i den tida vegstellet hadde det store gjennombrøttet. Han var mellom de førende i Norges Vel, og omsynet til jordbruket var en avgjørende faktor i det programmet han arbeidde for.

Som følge av dette samarbeidet gjorde tiltaka store framsteg, serlig etter 1830. De gamle vegene blei forbedret, for å få dem kjørbare med vogn. Nye veger blei bygd i tilknytning til hovedvegene. I 1836 skriver stiftamtmann Schouboe utførlig om hva som var gjort i Vest-Agder de siste fem åra. Dette kan stå som et døme på arbeidet:

Hovedvegen aust-vest blei gjort bedre ved at den vestligste strekninga fra Lyngdal til Fedal (3 mil) «fra en farlig steil ridevei er omdannet til en beqvem jevn kjørevei». Den gamle hovedvegen vestover fra Lyngdal: «Klevene er paa mange steder formindskede ved veiens omlægninger, fyld er paaført og veien i almindelighed gjort bredere; broe er oprettet over Søgne-

elven og rækværk anlagt paa alle for færdselen farlige steder.» Det var igang arbeid på bru over Mandalselva. — Men viktigere var arbeidet med bygdevegene, slik at det blei samband mellom innlandet og byene, marknadene. Fra Kristiansand kom det en veg mot nord (5 mil) og en mot nordvest (4 mil). Fra Mandal veg mot nord (1 mil, det var framhald av denne de satte igang 1865). Veg fra postvegen opp Audnedalen til Grindheim, og veg fra Farsund til postvegen i Lyngdal og videre nordetter til Eiken.

På disse fem åra kom såleis hovednettet i de seinere handelsvegene i Vest-Agder, byene blei knyttet sammen med opplandet. På samme måte var det arbeid i de andre landsdelene, i 1836 skriver N. A. Sem fra Akershus om «de nu overalt værende gode bygdeveie». Fra Vestfold hører vi om åra 1829—35 at «. . . saavel hoved- som bygdeveiene i amtsdistrictet ere betydelig forbedrede». Begge slags veger fikk bruer, og bygdevegene var «tildeels oparbeidede til den lovbealede bredde». Vi har alt nemnt arbeidet i Sogn og Fjordane, fra Møre og Romsdal skrives det: «Nogle af de mange . . . vedtagne nye bygdeveie ere blevne fuldførte, og med de øvrige avanceres efterhaanden fremad.» 1829 tok de til med å føre hovedvegen videre fram over Hareidet på Sunnmøre, ferdig 1835. 1828 blei det gjort opptak til nye hovedveger på Sunnmøre, «af hvilke den ene og længste gaaer til Aalesund, ventes om 1 å 2 aar at blive i passabel stand» (1835).

Den store framstøyten kom i åra før 1840, med ialt 15 290 km. som resultat, av det var 9 610 km. bygdeveg. Med dette hadde vegstellet fått den endelige strukturen. Fram til i dag har denne veglengda blitt tredobla. Det kom en ny framstøyt mellom 1880 og 1914, i samband med de nye marknadene, med bedre avsetnad, og større kjøp og salg i jordbruket. Fra 1840 til 1900 var det ei fordobling av veglengda, men auken var omlag 2000 km. for hvert tiår i 1850—80, og omlag 3000 km. i tiåra 1880—1910.

Jamsides med vegbygginga var det planer om å lette føringa over de store sjøene på Østlandet. Vi har sett at disse spilte en viktig rolle i den innalandske transporten. I 1836 ville futen Friis på Toten at staten skulle få igang dampskip på Mjøsa og Randsfjorden, «især indrettede for varetransport». Han slapp å

Jørgen Sørensen: «Fra Modum». 1883.

vente lenge, for alt i slutten av 30-åra kom det dampskip på Tyrifjorden og Randsfjorden. Likevel var dette tiltaket «af mindre vigtighed, og indskrænker sig egentlig til tømmertransport». Men i 1840 gikk folk fra Hedmark og Oppland sammen om å kjøpe inn et dampskip fra England, som blei satt i fart mellom Lillehammer og Eidsvoll. Amtmannen skreiv året etter: «lader der sig for tiden intet paalideligt opgive, om hvorvidt denne meget kostbare entreprise vil blive til forhaabet gagn for interessenterne og districtet».

I den første tida kunne ikke dampskipa tevla ut de gamle føringsbåtene i tungtransporten. Men etter hvert kom det flere skip i fart på de største sjøene. Fram mot 1890-åra spredte dette seg til de aller fleste større sjøer på Østlandet og Agder, Telemarkvassdraga og Tistedalsvassdraget blei kanalisert. Bare i Setesdal gikk det små dampskip både på Åraksfjorden, Byglandsfjorden og Kilefjorden.

Men utnyttinga av dampkrafta fikk først større betydning da jernbanene kom. Hovedbanen mellom Kristiania og Eidsvoll var den første i landet, og blei åpnet for drift 1854. Dette var

den viktigste handelsvegen innalands, som vi har sett, så bakgrunnen for banen skulle være grei nok. Den neste banen kom i 1862, og så gikk det slag i slag. Banelengda nådde over 1000 km. i 1878, 2000 km. i 1900 og 3000 i 1910. Så måtte vi vente heilt til 1940 før vi fikk over 4000 km. jernbane. Den største voksteren var såleis mellom 1900 og 1910, da blei m. a. Bergensbanen ferdig.

Jernbanene blei ikke bygd ut etter en samla plan, det kom ei strekning her og ei strekning der kring i landet. Det var ikke så mye spørsmål i den første tida om å bygge stambaner, men baner som skulle tjene lokale behov. Omsynet til handelen var særst viktig. Landbruket kom sterkt inn i billedet. Det kom baner som knytta Drammen sammen med opplandet, og nye strekninger ut fra Hovedbanen. I 1878 var Jærbanen ferdig, med dette fikk jordbruksbygdene her lett samband med Stavanger, som var den lokale hovedmarknaden. Og fra Stavanger kunne overskottet gå med skip austover, eller over havet til England. Meråkerbanen kom 1881, det var viktig for bygdene her som fikk samband med fjorden. Året før var Hovedbanen forlenget til Hamar. Setesdalsbanen var ferdig 1896, og dalen fikk billig transport på varene til Kristiansand. Slik kunne vi nemne mange døme.

I stor monn kom jernbanene som resultat av press og kompromiss i Stortinget mellom lokale interesser. Bøndene var ivrig med, fra hver sin kant prøvde de å drive gjennom de projekt som skulle lette transporten av jordbruksvarene i de ulike distrikt. Såleis var det langt fra at de var mot slike statsutlegg, på prinsipiell basis. Jaabæk la fram sitt grunnsyn i 1866:

«... gode kommunikationsmidler i sig selv ere gavnlige, ja nødvendige; jeg mener kun at man ved deres anskaffelse mere burde ha raadspurgt sig med vore egne forholde, end frisk væk efterabet udlandet ... Men det tør være vist, at anvendelsen til jernvejen ikke under nogen omstændighed er grundsætningsmæssig urigtig.»

Her kom det fram en viss skepsis. Grunnlaget for dette var at jernbanebygginga var særst dyr, og ofte kunne den bare ha reint lokale virkninger. Bare til Hovedbanen nytta de nesten 2.4 million daler, lengda var bare 68 km. og det var etter måten

lett lende. De første 1000 km. kosta omlag 17½ million daler. Bondevennene meinte derfor at en måtte vurdere nytten av hvert tiltak, om utlegget kunne svare seg.

For bøndene kunne dette omsynet særlig veie tungt når det gjaldt baner der jordbrukstransporten ikke var et hovedformål. Det var tilfelle med stambanene, med baner som knytta sammen flere banestumper. 1863 bevilget Stortinget 800 000 spd. til banen mellom Drammen og Hønefoss, som blei opna 1866. Denne hadde mindre betydning for jordbruket, og for handelen i det heile. Jaabæk kommenterte åpninga slik: «Det er muligt, at det var riktigt . . . , og da er den som med andre veje i almindelighed; det er muligt, at saadan anvendelse ikke var velgjort.» Han var skeptisk mot de «mange lyse sider ved sagen, baade legemlige og aandelige», som optimistene mante fram, og meinte at det «. . . vilde være glædeligt, om disse lysbilleder kunde gaa i opfyldelse».

Som vi skal se seinere, så var jernbanene ikke bare til nytte for bøndene, de kunne være tviægga sverd. Dette var særs tydelig ved noen av Østlandsbanene. Jaabæk pekte på at det kanskje kunne være en sammenheng mellom jernbanene og den misnøyen som synte seg over tidene i de indre Østlandsbygdene etter at banene kom til Eidsvoll, Kongsvinger og Grundset. Dette var en grunn til for å vurdere nøye hva som ville bli resultatet, og ikke tru at jernbanen automatisk ville føre til bedre tider.

Men i alle fall blei det resultat av utbygginga av kommunikasjonene, jamvel om de kunne være negative. Transportkostnadene blei mye mindre, både for varer fra bygdene til byene, og omvendt. Vi har sett at den dyre transporten satte kvasse grenser for lønnsomheten i de ulike produksjonsgreinene. Bonden Morten Sundt fra Buskerud gikk med på nedsetting av korn tolla 1851, for utslaget i kornprisene ville ikke bli større «end at den udjevnedes ved en landtransport af to mile». Med lettere transport, med jernbane, dampskip og nye veger, kunne et større distrikt drive lønnsom produksjon for salg til byene. Men på den andre sida blei det kvassere tevling med de utalandske jordbruksvarene utover bygdene, for disse

dro samme nytte av billigere transport, de kunne nå lenger inn i landet til samme pris. Dette ville igjen si at det blei mer like vilkår for bygdene kringom i landet. Innlandsbygdene blei utsatt for samme tevling fra utlandet som kystbygdene hadde hatt før, men på andre sida fikk de den samme gode adgang til bymarknadene. Fra nå av fikk bøndene over heile landet mer og mer de samme problemene, og her ligger mye av grunnlaget for den sterke organiseringa på landsbasis som greip om seg så sterkt hos bøndene, særlig fra 1890-åra.

Vi skal gå nærmere inn på de resultater som denne utviklinga førte med seg for de ulike greinene av landbruket. Her kan vi se på noen alminnelige drag. Stiftamtmann Schouboe skriver 1836 om den store framgangen i vegstellet i Vest-Agder:

«... især nyder allerede Christianssands nærmeste omland fordelene heraf, ved veienes jevnlige brug til, paa hensigtsmæssige lette kjærrer, at føre deres producter til byen, og igjen derfra hjembringe deres fornødenheder, da bønderne før ikkun om vinteren paa føre kunde frembringe sine egne varer til salg, og kun i den yderste nød ved kløven, i mangel af vinterføre, afhente varer fra byen; og netop fordi vinterføret her i egnen er høist ustadigt, viser veienes farbarhed til alle aartider sig meest gavnlig.»

I Akershus nemner amtmannen resultatet av bedringa, både for kjøp og salg:

«... den langt lættre communication, som de nu overalt værende gode bygdeveie afgive, der sætter landmanden istand til med fordeel at afsætte endog mindre betydelige quantiteter af sine producter i byen, hvorfra han atter med lethed afhenter sine fornødenhedsartier.»

De samme moment viste seg da jernbanene kom, men bare i enda større grad. Særlig for varer med låg egenverdi blei transporten mye billigere. Som følge av at omsynet til jordbruket spilte så stor rolle i den første perioden, så kom en stor part av inntektene fra varetransport til og fra bygdene. Fram til 1870 svarte godstrafikken for omlag $\frac{7}{10}$ av inntektene, men seinere i hundreåret kom denne parten ned til 50—55 %, der den har holdt seg heilt fram til 1930. Dette hadde utbygginga av stambanene som bakgrunn.

Ei viktig side ved de nye kommunikasjonene var at tilførslene nå kunne gå mer jamnt heile året. Bygdene kunne levere varer

over lengre avstander om sommeren og, de var ikke lenger bare henvist til vinterføret. På denne måten blei det ikke så store svinginger i prisene som før, da det skiftet mellom vare-mangel og overfylte marknader. Transporten med jernbanen gikk snøgt, og dette var viktig for mange varer, særlig mjølka.

Varetransporten fra og til bygdene krevde ikke lenger den store innsatsen av folk og hester. Dette kunne hjelpe til å lette trykket fra skorten på arbeidskraft ut over bygdene. Transporten tok ikke lenger så mye tid fra det egentlige arbeidet på jord og i skog. Hestene kunne bli satt inn i arbeidet her, i stedet for å være opptatt med lange turer til byen vinterstid. Dette var særlig viktig for skogbruket.

Men på den andre sida kunne nettopp denne faktoren føre til i alle fall kortvarige vansker for mange distrikt, der inntekter fra vareførsel hadde vært et viktig næringsgrunnlag. Det mest kjente dømet er Nedre Romerike, etter Hovedbanen kom blei det slutt på inntektene fra plankekjøringa mellom Lillestrøm og Kristiania. Dette krevde ei omlegging av drifta, med mindre hestehold, og denne omlegginga blei vanskelig for mange.

For bygdene sett under ett var likevel utbygginga av kommunikasjonene et nødvendig vilkår for å produsere billigst mulig. Produksjonen i jordbruket kunne bli lagt an på salg av det som svarte seg best. For de aller fleste bygdene førte bedre kommunikasjoner med seg bedre inntekter for bøndene, men grunnlaget for dette var at marknaden auka på samme tid. Med større inntekter steig gardprisene. Et noe ekstremt døme på dette har vi fra Målselvdalen, der en gard blei solgt i 1825 for 60 daler. I 1863 var skogen uthoggen, men det hadde kommet veg til gards, og da gikk garden i handelen for heile 3000 daler. Noe liknende kan vi finne i andre strøk av landet, når det kom veg eller jernbane. Mellom 1880 og 1910 var det sterk framgang for begge deler, og det skulle gi utslag i en tendens til høyere gardpriser.

Den innalandske marknaden auka sterkt i siste halvpart av 1800-tallet. Veger, jernbane og dampskip ga vilkår for at jordbruket kunne nytte ut denne marknaden. Ved utbygginga av kommunikasjonsnettet kom bygdene mer på like fot i forhold

til avsetninga. De kom også på like fot i forhold til tevlinga fra utalandske jordbruksvarer. Problemet blei nå om det norske jordbruket kunne greie denne tevlinga på lønnsomt grunnlag. Nedenfor skal vi se hva resultatet blei i de ymse greiner av jordbruket.

*En veigjødset, vel tillagt kunstig eng
kræver ikke store arbeidsudgifter; det
er netop paa dette felt vi har den
største nytte af de arbeidsbesparende
maskiner.*

Amtsaaronom N. Ødegaard 1882.

Teknisk framgang

Billig arbeidshjelp var grunnlaget for jordbruket i første halvpart av 1800-tallet, derfor var det ikke noe press til å innføre arbeidssparende maskiner og reiskap. I kystbygder og fjellbygder var innmarka sterkt oppdelt, både etter lende og etter bruksgrenser. I kystbygdene var dessuten fisket hovednæringa, slik at det blei lagt mindre vekt på jordbruket. Disse faktorene førte også til at reiskap var primitive i disse strøka.

Patriotene pekte på dette, og kritiserte sterkt at bonden ikke nytta bedre hjelpemidler. Løytnant Ramm forteller fra Trondenes 1789: «Gaardsredskaberne af dem, jeg fik hos bønder at see, var i deres første barndom. Arbeidsslæderne . . . paa den muligst usleste maade vare sammenflikkede.» Om Smøla heter det 1816: «Mange gaardmænd eie ikke hest, men bereede ageren ved spade eller græv.» Fra Kvernes hører vi:

«... overalt ere pløieredskaberne slette; næsten ikke en eneste eier jernploug eller væltefjæl af jern, alle usle træplouge med jern forpaa, de fleste ikke harv, og om nogen en enkelt, da kun med trætinder.»

Derimot var det bedre tilstander i åkerbruksbygdene, vi har sett bakgrunnen for dette. Det var større vidder, slik at det høvde bedre med hestereiskap. Dessuten la de åkeren brakk, av skort på gjødsel, og derfor måtte de ha sterkere reiskap enn bøndene i reitbruksbygdene trengte til. Omkring 1800 skulle det bare være 3 ploger på heile Jæren, og ennå i 1865 var

det bare 2 ploger på 821 bruk i Manger. Men ved denne tid hadde det alt blitt et skifte i de gamle tilhøva.

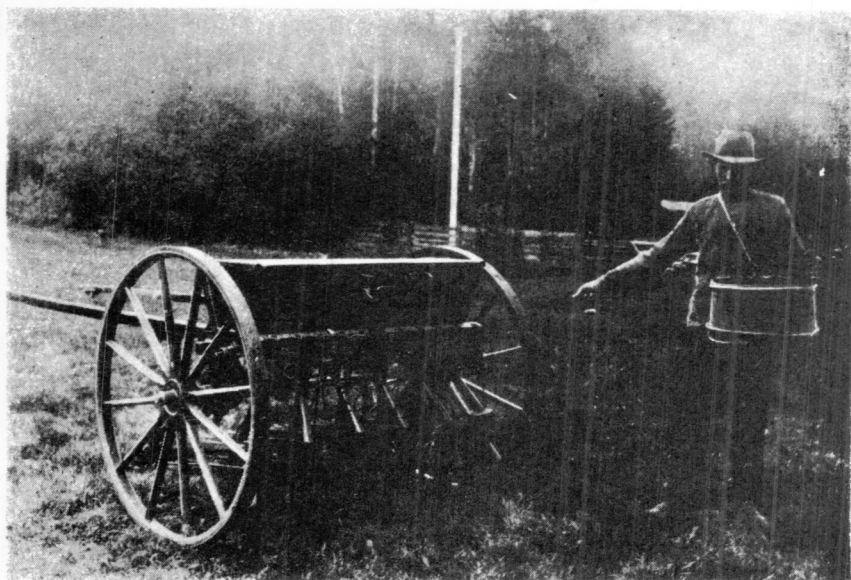
Vi har sett at Norges Vel og de lokale selskapene arbeidde for innføring av nye og bedre reiskap. Alt i 1830-åra hører vi at det var etterspørsel etter bedre ploger fra Jæren. Til Lund hadde det kommet 3 «Eidsvoldske plouge» i 1832. I Lye hadde flere bønder skaffet seg «forbedrede agerdyrkningsredskaber», fra Hjelmeland hører vi at svenske ploger eller østlandsploger «etterspørges af mange». Fra Håland skriver sokneselskapet til Norges Vel:

«... agerdyrkningsredskaber savnes her, saaledes vilde det være meget gavnligt, om hensigtsmæssige plouge for billig priis kunde blive anskaffede.»

Bakgrunnen for denne interessen var den oppdyrkinga som foregikk på Jæren i denne tida, samtidig som gardene blei bedre arronderte. Dessuten hadde de gode tidene for sildefisket gjort at arbeidshjelpa hadde blitt dyrere. Men vi kan merke oss kravet om «billig priis», det var dette som måtte avgjøre om det svarte seg å kjøpe nye ploger.

Jacob Sverdrup fabrikerte nye reiskap på Sem, har vi sett. Men samtidig kom det fabrikasjon av jernreiskap på Eidsvoll Verk, og i 1850-åra produserte Bærums Verk både ploger og harver av jern og stål. Landbruksskolene hadde reiskapsverksted, og solgte det de laga. I 1850-åra ville Bærums og Askers Landboforening innføre skotske svingploger og engelske hjulploger. Endelig må vi ta opp att det arbeidet som bygdesmedene gjorde, med tilmåting av fremmede modeller til de lokale tilhøva.

De nye formene av gamle reiskap fikk mer og mer framgang etter 1850. Det kom av mange grunner. For det første blei de billigere og bedre etter hvert. Videre blei det mer vanlig med kunsteng, noe som krevde sterk reiskap. Utskiftinga gjorde at mange bruk blei så arronderte at de kunne nytte hestereiskap. Endelig må vi nemne auken i lønnene, som gjorde at det etter 1860-åra blei et kraftig press til å nytte hestereiskap, plog og harv istedetfor spade og grev, alle steder der det i det heile lot seg gjøre. Det kom flere og flere typer

Gammel og ny tid.

ut mot hundreårskiftet, både av innførte og norske ploger og harver. På utstillinga 1902 blei det vist fram 21 ulike hjulploger, 15 uten hjul, de fleste for 2 hester, og 4 bakkeploger, og i alt 22 ulike harver.

Auken i lønnene etter 1850 var den drivende faktoren i denne framgangen. Det gjaldt mere og mere å spare inn på arbeidskrafta. Dette kom enda mer tilsyne i de nye maskinene. Treskeverk var ukjente her i landet på 1700-tallet. Men i kornbygdene tok de til å arbeide seg inn i 1820-åra og seinere. I 1835 var det 9 treskeverk i Aker og Follo, og 32 på Øvre Romerike, så godt som alle blei drevet med hestekraft. Øvre Romerike var det viktigste korndistriktet etter Hedmark og Toten. Her var det salgsproduksjon, og da kunne det svare seg med snøgg tresking. Og jamvel uten auke i lønnene kunne de nye maskinene falle billigere på store gardar.

I midten av 1850-åra blei det innført større treskeverk for 2 hester fra England. Denne var transportabel, slik at maskinen

kunne gå på omgang. Proprietær E. Møller fra Botne var kommisjonær, og han synte fram treskeverket på Landbruksmøtet på Hamar 1856. Men på denne tid hadde den norske produksjonen begynt på fabrikkmessig basis, i 1858 kom Bærums Verk med et verk for 3 hester. Det var ingen lett maskin, den trengte 8 personer med stort og smått til betjening.

Det var klart at slike store maskiner bare kunne svare seg på de aller største korngardene. Derfor tok de opp dette problemet på landbruksmøtet 1851: «Hvorvidt ville tærskemaskiner lønne sig for smaa brug og hvilke slags?» Konsul Ring i Drøbak hadde flere slags små handtreskeverk til salgs 1849. Men de kosta heile 110 spd., det var det samme som ti kyr. Om vi rekner renter og nedskrivning til 11 daler årlig, svarer det til ei daglønn for 44 mann om sommeren. Slikt kunne ikke høve for mindre gardar. Men det samme skjedde som vi så for plog og harv, bygdesmedene tok opp mønstret, og laga billigere reiskap. 1859 hadde lensmann Jersin i Sogndal (Sogn) mindre treskeverk på lager, og kaptein Gerhard Munthe på Kroken ga disse sterke lovord. De kosta bare 30 daler, med 25 daler i tillegg for hestegangen. Dette blir akkurat halvparten av prisen for handtreskeverka Ring førte. Husmann Hans Korsdalen i Norderhov arbeidde treskemaskiner av tre, for hestekraft, og disse kosta bare 30 daler i 1850.

Fram mot 1875 blei dampkraft tatt i bruk ved treskeverka, i 1875 fanst det i alt 183, av dem var 142 på Østlandet. Men det var over 5000 som gikk med vasskraft, og i alt fanst det i landet 5864 treskeverk. De aller fleste var gardstreskeverk på Agder og Vestlandet. Auken i lønnene hadde slått ut på dette feltet i full styrke, for treskinga var noe av det mest arbeidskrevende ved drifta.

Det var ikke så store innsparinger ved å gå over til såmaskiner. Men i 1850-åra blei det interesse for disse også, og de diskuterte Lom-typen på landbruksmøter. I 1890 var det 2349 såmaskiner i heile landet, dette auka til 5570 i 1900 og nesten 7000 i 1907. I samband med korndyrkinga under verdenskrigen og auken i lønnene gikk tallet opp til omlag 20 000 i 1917. Likevel, i 1907 var tallet på såmaskiner ikke mer enn

vel $\frac{2}{5}$ av tallet på bruk med over 100 mål innmark. Det var bare på de egentlige korgardene at det var vilkår for dem. Og i 1907 var ennå mange maskiner av Lom-typen, nesten heilt gjort av tre. I Nord-Gudbrandsdal fanst det 46 breisåmaskiner for høvfrø og 21 for korn, mot 499 radsåmaskiner, så godt som alle disse var heimegjorte. Det var 7 % av alle maskinene i landet.

Som vi skal se, så fikk kornavlen mindre å si for det norske jordbruket fram mot 1900. Derfor nytta det lite med mekanisering i kornbruket, det var engbruk og husdyrbruk som var det viktigste. Men her kom også de maskinene som sparte aller mest arbeid. Fra omlag 1870 kom det hesteriver i bruk, og dette var ei stor hjelp. Med full nytte kunne folk først dra av dem da slåmaskinen kom, dette var ei storhending i norsk jordbruk. I 1870 eller 1871 blei den første importert.

De rekna med at både hesterive og slåmaskin erstattet mellom 5 og 10 mann i slåtten. Derfor blei det en sterk auke i importen, et Kristiania-firma innførte 20 slåmaskiner i 1872, men nesten 200 i 1873. Ved utgangen av 1875 fanst det 1297 slåmaskiner i landet. I denne omgangen var det flatbygdene som tok opp det nye først, det var bare 22 maskiner på Vestlandet og i Nord-Norge. Til Bardu kom de to første maskinene i 1877.

Det var særst fort slåmaskinene bredte seg på flatbygdene, skorten på arbeidshjelp gjorde det heilt klart at dette svarte seg der de hadde mye flatlendt innmark. I 1890 var det 12 100 maskiner, framleis var det de breie bygdene som førte an. Men i 1890-åra kom det store gjennombrøttet, her som på så mange andre felt. I 1890 var det 31 600 maskiner, det auka til 49 200 i 1907. Det var omlag like mange som det var bruk over 50 mål innmark, med tillegg på $\frac{1}{4}$ av bruka mellom 20 og 50 mål.

Men framleis var det ulik fordeling av de nye maskinene. På de 1950 bruka i Hallingdal fanst det bare 75 slåmaskiner og 96 hesteriver. På 1051 bruk i Numedal var det 215 slåmaskiner og 132 hesteriver. På omlag 620 bruk i Bardu og Målselvdal hadde de 158 slåmaskiner, men bare 12 hesteriver.

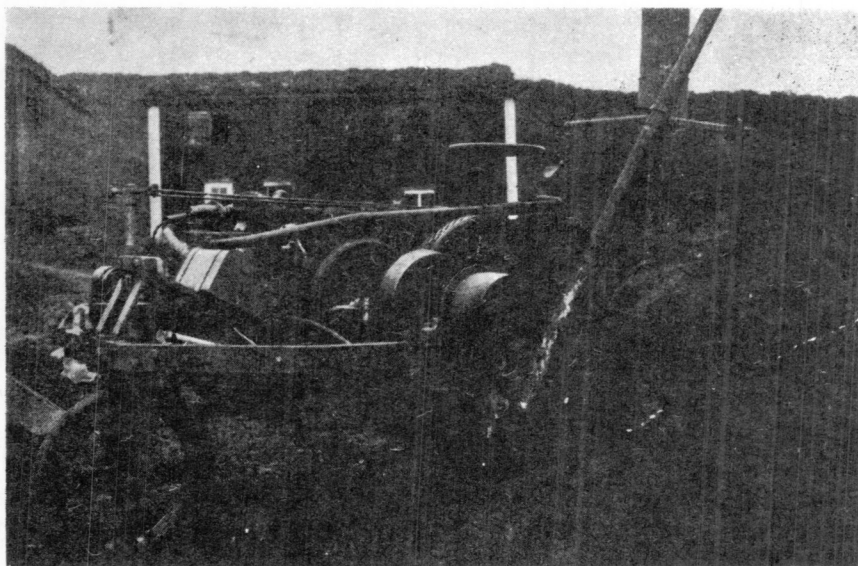
Mot dette kan vi stille flatbygda Modum, som aleine hadde 329 slåmaskiner og 261 hesteriver. I fjellbygdene var det mindre bruk, etter måten lite dyrka mark, og dessuten var denne særs oppdelt. Modum hadde en halv gang så mye dyrka jord som heile Hallingdal, og $4\frac{1}{2}$ gang så mange slåmaskiner. Men på de 10 åra som fulgte blei slåmaskinene relativt billigere, og flere og flere bruk fulgte etter. I 1917 var det flere maskiner enn det var bruk med over 20 mål dyrka jord.

Skilnaden mellom landsdelene kom enda tydeligere til syne når det gjaldt høstemaskiner i kornbruket. I tallet for heile landet er disse tatt med under slåmaskinene. Noen var kombinerte slå- og meiemaskiner, men alt tidlig i 1870-åra kom det noen tunge spesialiserte meiemaskiner i bruk på flatbygdene. I tall nådde disse ingen steder opp mot slåmaskinene. Det møtte bare 7 typer sjølbindere til maskinprøving 1897, men 17 slåmaskiner, 14 hesteriver og 4 høivendere til prøve året etter. I 1907 var det bare 9 meiemaskiner i de gamle kornbygdene i Nord-Gudbrandsdal. I Bardu og Målselv fanst det en kombinert maskin og tre såmaskiner. Det var ingen meiemaskiner i Numedal, og bare 4 i Hallingdal, tallet på kombinerte maskiner var 52 og 11, såmaskiner 19 og 11. Men på Modum fanst det 72 såmaskiner, 13 meiemaskiner og 112 kombinerte maskiner.

Det var særlig i engbruket at det blei innsparing av arbeidskraft. Fôrproduksjonen blei billigere. Men dessuten blei det spart arbeidskraft ved foredling av mjølka på garden. De store separatorene kom til landet 1881, men ikke lenge etter kunne bøndene kjøpe mindre typer, som høvde på en gard. Alt i 1887 kunne meierimester Berner skrive:

«I Gudbrandsdalen og Østerdalen er der allerede anskaffet flere haandseparatorer til benyttelse saavel hjemme som paa sætrene. Paa mindre gaarde er anskaffet «Baby» og paa større gaarde og sætermeierier haandseparator no. 2, der gaar lettest og utfører mest arbeide.»

For det første gjorde separatorene at det blei mindre arbeid med utskilling av fløta. Men like så viktig kunne det være at separatorene skilte ut mer mjølkefeitt enn de greidde med de

Norges første traktor, hos Isach Coldevin på Dønnes i Nordland 1908.

gamle metodene. Før kunne de rekne omlag 32 liter mjølk til 1 kg. smør, og da nytta de beste kjølingsprinsipp. Men med separatoren klarte de seg med 25—26 liter. Dette var ei innsparing på omlag $\frac{1}{5}$, i alle fall når smørproduksjonen var hovedsaka.

Det vi har nemnt er det viktigste som kom til i perioden fram til 1914. Men dessuten var det mange andre arbeidsparende maskiner og reiskap som blei prøvt, og som i noen monn fikk innpass. Vi kan nemne hestehakker, gjødselspreiere, høypresser, såmaskiner for rotfrukter, potetsettere og potetoptakere. De siste fikk mest å si, alt i 1897 blir det nemnt 10 typer. I 1929 var det 14 000 av dem her i landet.

Hverken de ideelle selskapene eller staten hadde noen betydning for den framgangen de nye maskinene hadde i den første tida. Det var private firma som tok opp saka, og de bygde på det effektive salgsapparatet som de store engelske og amerikanske bedriftene hadde. Vi har sett at norske fabrikker kom

etter, når det gjaldt slåmaskiner var Mesna Brug av de første. Det var virkelig stor interesse hos bøndene for nye tiltak på dette feltet, og de var villige kjøpere. I motsetning til mangt av det nye som ellers blei omtalt i jordbruket, så var «den tekniske revolusjonen» noe som bar seg fram sjøl.

Nå kom selskapene etter, i noen monn. Det blei vist fram nye maskiner og reiskap på landbruksmøtene, og i 1897—1900 holdt Norges Vel maskinprøver. Men først i 1911 tok landbrukshøgskolen opp dette emnet. Da var den første bølga alt over, vi må fram til åra etter 1945 for å finne noe tilsvarende til det som hendte mellom 1870 og 1900.

Mekaniseringa gikk først og fremst ut på å erstatte arbeidshjelpa med hestekraft. Bøndene tok i bruk flere og bedre hestereiskap av alle slag. Høyvogner og arbeidskjerrer blei mer vanlige. Hesten blei nyttta til mest mulig av gardsarbeidet. På samme tid hadde varemengda som gikk ut og inn av garden blitt større. Hesten blei nytta til transporten. Hesten hadde vært drivkrafta i mekaniseringa, heilt fra treskeverk med hestekraft kom i bruk.

Tallet på hester sto omlag stille fra 1855 til 1890, det sveiv omkring 150 000. Dette kunne tyde på at det ikke hadde blitt mer bruk for hesten i gardsarbeidet i 1870—90. Men vi må komme i hug at jernbanene hadde ført til at hestene blei mye mindre nytta i langtransport, særlig tydelig er dette på Romerike. Der går mekanisering og lågere hestetall hand i hand.

Den store framgangen i mekaniseringa kom i 1890-åra, da nådde de nye maskinene og reiskapa fram til landsdelene utafor Østlandet og Trøndelag, og de blei tatt i bruk i skogbygder og fjellbygder. På den andre sida blei det mindre bruk for hesten til langvegs høykjøring, mosekjøring o. a. Men resultatet av mekaniseringa i dette tiåret blei likevel at tallet gikk opp til 173 000, en auke på omlag $\frac{1}{6}$.

Det nye engbruket krevde gode hester, som kunne tåle pløying av nylende og gammel voll, og kunne dra de nye og tunge maskinene. Etterspørselen etter hester gikk opp, gjennomsnittsprisen for heile landet var 156 kr. i 1870, lå på 250—275 kr. i 1880—95, og nådde 356 kr. i 1900. Dette var i ei tid med fallende

prisnivå. Som følge av dette blei hestene en større part av husdyrkapitalen i jordbruket, fra omlag $\frac{1}{5}$ i 1870 til omlag $\frac{1}{3}$ i 1900.

Teigblandinga var ei stor hindring for å nytte ut de nye maskinene, og skapte i det heile vansker i bruk av hest. Høgere lønner førte derfor til at det kunne svare seg å gå til utskifting, bøndene blei mer interesserte for dette. Slikt ser vi alt på Jæren i 1830-åra, i samband med nydyrking og den gode fortenesta i sildefisket. Med utskiftingslova av 1857 kom staten til hjelp, noe som hendte i rette tid. Etter hvert som lønnene steig, så auka tallet på utskiftinger.

Fram til 1914 var det alle grøvste av utskifting i innmark unnagjort, slik at bøndene over heile landet fikk bedre vilkår til å spare arbeidskraft. Etter 1900 var det skog og fjellmark som sto igjen, som vi ser t. d. i Telemark. I 1915 peker utskiftingsformann Ildstad i Rogaland på sammenhengen mellom mekanisering og utskifting:

«Siden jordbruksmaskinerne kom i bruk viser det seg at folk mere og mere faar erfaring for hvor nødvendig det er at faa sine eiendomme samlet saa meget som mulig med regelmæssige grænser. Dette gir en stor besparelse i de nu saa store arbeidsutgifter.»

Vi har sett hvorledes auken i lønnene etter 1850 førte til ei mekanisering i jordbruket, en teknisk revolusjon. Mannen blei erstattet av hesten. Og mekaniseringa dro på sin kant nye ting med seg. I det heile var det engbruk og husdyrbruk som nøt mest godt av den nye teknikken. Nedenfor skal vi se at andre faktorer dro i samme lei.

Jeg tror dog aldeles ikke, at de lave Kornpriser, naar man ser over hele Landet, er saa aldeles til Skade for det norske Jordbrug.

Dosent J. Th. Landmark 1885.

.... er det selvfølgelig landets egen kornavl, som gir størst sikkerhet til alle sider og alle tider.

*Landbruksskolestyrer O. Sendstad
1907.*

Nedgang i kornavl

Kornarealet hadde vokst sterkt fram til midten av 1800-tallet, i 1855 var det trulig omlag 1.9 million dekar. Arealet auka videre fram til 1860, da nådde det trulig toppen. I åra etterpå gikk arealet ned på ny, slik at vi i 1865 hadde omlag det samme kornlandet som ti år tidligere. Fra 1867 kom det en ny oppgang, slik at arealet i 1875 var på nesten 2 millioner dekar.

Men siste fjerdepart av hundreåret synte nedgang i kornavl. Arealet gikk tilbake med omlag 0.3 million dekar fra 1875 til 1900, et fall på 15 %. Dette kom først og sterkest i Nord-Norge, så på Vestlandet og Agder. I Trøndelag auka arealet videre fram til 1890, men så kom en brå nedgang til 1907. Resultatet av dette var at i 1907 hadde Nord-Norge omlag $\frac{1}{2}$, Vestlandet $\frac{2}{3}$, Trøndelag $\frac{3}{4}$ og Agder $\frac{4}{5}$ av det kornarealet som fanst i 1875. Men på Østlandet holdt kornavl seg på omlag samme nivå gjennom disse 30 åra.

Mot bakgrunn av en kraftig auke i alle landsdeler fram til 1850-åra ser vi at det følger en stillstand og så et fall i kornavl her i landet. Hva var det som hendte?

Først kan vi peke på auken i lønnene og den mekaniseringa som fulgte. De nye maskinene og reiskapa fikk ikke så mye å si i kornbruket som i engbruket. Meiemaskiner og sjølbindere var tungvinte og dyre, de kunne bare bli nytta i flatt lende. Auken i lønnene slo derfor sterkt ut i driftskostnadene ved kornbruket. Særlig måtte dette være ei sterk hindring for utvi-

ding av kornarealet. Nydyrking var veldig arbeidskrevende, og her hadde det ikke kommet noen ny teknikk som hadde gjort tilhøvet lettere. Stubbebryteren hadde kommet i bruk ved århundreskiftet, men uten større resultat.

Nå ville ikke auken i lønnene hatt noen negativ innverknad på lønnsomheten ved kornavlén, dersom bare kornprisene hadde steget i samme monn. Men det var nettopp dette de ikke gjorde. Det kom et sterkt fall etter 1860, med sær s låge priser i 1864—66, noe som forklarer nedgangen i disse ára. Fra 1867 steig prisene på ny, og arealet steig til først i 1870-ára. Men så kom det stort sett fallende priser for bygg, rug og kveite, med særlig sterke fall før 1875 og i 1880-ára. Et gjennomsnitt for heile landet viser såleis at byggprisen i 1900 lå under $\frac{2}{3}$ av prisen i 1868.

Kornprisene hadde falt sterkt på den internasjonale marknaden, som følge av en sterk auke i den russiske og amerikanske produksjonen. Der hadde kommet et godt jernbanenett, og dampskip førte kornet til Vest-Europa. Transporten hadde blitt så mye billigere at dette kornet kunne bli solgt til mye lågere priser enn før. Den norske innførsla steig sterkt, mye mer enn auken i folketallet. Forbruket av utalandsk korn og mjøl gikk opp. Særlig gjaldt dette rug fra Svartehavet og Østersjøområdet.

Vi har sett at den norske korninnførsla alltid har dekket en stor part av behovet, i byer og kystbygder. Men det var ikke bare fallet i prisene på verdensmarknaden som lå under auken i innførsla. Vel så viktig var utviklinga av de norske kommunikasjonene. Alt i 1851 pekte Fredrik Stang på at det var den dyre transporten som gjorde at folk i fjellbygdene holdt oppe kornavlén. jamvel om det var uvisst om kornet blei modent hvert ár:

«En tønne korn er mangengang saa kostbar, inden den kommer derop, at man heller søger om mulig at faa udbragt noget korn selv og derved formindske de nødvendige udgifter, hvilket kan svare regning, om det end slaar feil mange ganger.»

Dette momentet var med i det arbeidet som de nye menn satte inn i utbygging av kommunikasjonene. Ved hjelp av disse

ville fjellbygdene kunne ofre seg for husdyravlen, det de var mest skikka for. Det samme gjorde at bøndene var så ivrige for å bygge veger, de kunne såleis få ned utlegget til kornkjøp. Alt i 1860-åra hadde de fleste hovedvegene kommet istand, og jernbanenettet tok til å ta form. Omkring 1870 hadde kornavlen derfor gått ned i de bygdene der vilkåra var vanskeligst, etterhvert som de fikk lettere transport på det innførte kornet. Landbrukskolestyrer Swensen sa 1869:

«Hvad der hovedsagelig gjorde, at det i landdistricterne lønnede sig at dyrke korn, det var afstanden fra kysten, idet nemlig transportomkostningerne bevirke en forhøielse i prisen; . . . distrikter, som før drev en meget udstrakt korndyrking have, naar kommunikationsmidlerne forandre sig, maattet forandre sin dyrkingsmaade . . .».

Samtidig kom det ytre fallet i kornprisene. Men dette var mange steder mye mindre enn fallet som følge av lågere transportkostnad. Derfor tok kornavlen sterkt av i Nord-Norge og i fjellbygdene, der det var dårligst naturvilkår. Men dessuten var det slutt med framgangen, eller det blei nedgang, i mange område som høvde godt for kornavl. Særlig gjaldt dette for bygder som hadde lett transport til byene. I neste kapitel skal vi se bakgrunnen for dette. Vi må ta omsyn til vilkåra for feavlen, og sjølsagt ta med hvorledes det så ut med skogbruk og fiske.

Kornprisene falt ikke i samme takt. Prisen på de fine kornslaga rug og kveite falt mere enn byggprisen. Rugprisen gikk så langt ned i forhold til 1850-åra, og lønnene gikk så mye i været, at både bønder og arbeidsfolk kunne ha råd til å ete rugbrød. Dette måtte virke inn på den norske kornavlen, siden rugavlen var minimal her i landet. Ole Sandberg fra Furnes dro fram dette 1886:

«Naar rugpriserne er gaat ned som nu, vil det efter sandsynlighed ha den indflydelse, at rug mere og mere blir brødkorn deroppe, mens det deroppe og navnlig i Østerdalen tidligere væsentlig har været byg, som har gaat til mel. Efterhvert som rugen kommer i samme pris og blir billigere end byg, vil det ha den indflydelse, at det blir vanskeligere at faa bygget solgt . . .».

Nå hadde det likevel forholdsvis lite å si om bygget fulgte med nedover i pris. Det viktigste var forholdet mellom rug-

pris og arbeidsinntekt. Dette ga vilkår for et skifte i forbruksvanene på bygdene, folk kunne gå over til å nytte omnsbrød. De satte mer pris på dette enn flatbrødet, m. a. hadde det vært brødet for overklassen før. Bygg og havre kunne bare bli nytta til flatbrød og graut, til gjærbrød måtte det rug og kveite. Bønder og arbeidsfolk fikk seg bakeromner, og bakte «kake» av innført korn. Flatbrød blei bare nytta attåt, og ellers var det norske mjølet vist tilbake til å nøye seg som grautmjøl.

I samme lei dro det at vi fikk store handelsmøller i byene. Mjølet fra disse, og dessuten det innførte mjølet, hadde en bedre kvalitet enn det norske mjølet som var framstilt på gamle bygdemøller. Videre blei det mindre bruk av norsk bygg til malt. Dette kom av at det lå avgift på maltbygg, og da svarte det seg å nytte utalandsk vare, som ga mer øl fra samme mengde. Men dessuten var det vanskeligere for bryggeriene å få større mengder norsk bygg av samme kvalitet. Endelig lå de fleste større bryggeriene i byene, slik at det utalandske kornet falt billig. De bryggeri som lå på Opplanda kunne nytte norsk bygg i gode år, men for det meste gikk disse også over til utalandsk, etter at banen hadde kommet til Eidsvoll.

Korninnførsla gikk veldig opp, særlig i slutten av 1890-åra. Fra 1850 til 1910 blei det over ei 5-dobling, rug og rugmjøl var langt over havldelen av det heile. Denne sterke auken viser hvorledes det innførte kornet mer og mer kom i bruk på bygdene og hos bøndene. For folketallet i byene steig bare med omlag halvparten av auken i korninnførsla. Det blir mer om vi tar omsyn til auken i tallet på de som ikke levde av landbruk på bygdene. Men på den andre sida var det en stor part av bygdefolket som alt omkring 1850 levde på innførte kornvarer. I 1890-åra blei innførsla større enn summen av både norsk og innført korn i 1850-åra.

Stort sett var denne utviklinga en fordel for de norske bøndene. Fallet i importprisene, og bedringa i kommunikasjonene gjorde at de fikk kjøpt billig korn. Siden det samtidig var en auke i lønnene, var denne vegen den beste for de bøndene som før hadde avla korn til eget bruk. Det falt billigere, det svarte seg bedre, å kjøpe kornet. Men enda viktigere blir dette

når vi tar omsyn til at de aller fleste bøndene måtte kjøpe noe korn. Fallet i prisene og de bedre kommunikasjonene gjorde at det blei mindre utlegg for de fleste.

Sjølsagt virket dette omsnutt i de gode kornbygdene, de som produserte korn for salg. Særlig blei det hardt for de strøk som hadde produsert korn med store kostnader, på grunn av naturlige vilkår. De kunne gjøre dette fordi transportkostnadene var så store for marknadene deres, at det innførte kornet ikke kunne tevla på like fot. Det beste dømet er bygdene i Nord-Gudbrandsdal, med store investeringer i vatningsanlegg, med stor bruk av arbeidskraft i kornproduksjonen. De hadde en trygg marknad i Røros og bygdene nord og sør for byen. Men 1864 kom det jernbane fra Trondheim til Støren, og 1875 blei denne forlenget til Aamot. Dermed var hegemoniet brutt, og det blei en katastrofe for disse bygdene, som hadde makta å livnære et stort folketal. Ivar Kleiven forteller om Lom og Skjåk:

«I aare 1861 va bygde som ei stabur for heile dale ut-ette. Og de var reikna ut, at de vart selt 10 000 tynno med rog og bygg fraa Lom den vinter'n. De meste gjekk te saakonn aat alle bygde ago'for Vetlihaamaar. Disse aare frametter sto bygde paa toppe med konn-avlingen, og ha ikke høve vorte tvert omsnудde, ville nok konn-bruke tekje se enno meir upp. Men saa kom Østerdals-bana og gjorde ein kvass ende paa konn-handele og slog med ein gong føt'nn onda di drivtsmaate som Lom ha beste fellna'n for, og som va te-maata og upparbeidd gjennom ækt-le' for ækt-le' med stor umtankje og lang røynsle. Ti'e snudde se braadt paa alle vis — arbei's-lønenn steig, folkehjølpe minka, aakervatningje vart saa dyr, at umkostna'n steig oveleg og med di saaamaa datt konnprisen ned med ein trejapart.»

Her var kornbruket heilt ut tufta på billig arbeidskraft. Disse bygdene var derfor god grobotn for utvandringa, i Nord-Gudbrandsdal falt folketalet i alle bygdene. Det var mindre inntekter og større utlegg. Dessuten var det etter lende og bruksstorleik små utsikter til store innsparinger ved mekanisering. Dette gjorde at utvandringa fikk et nytt tilsig fra bøndene sjøl. Men likevel, etter som jernbanen nådde fram hertil også, blei det vilkår for ny framgang på andre felt.

Kornbygdene på Opplanda blei råka av de samme kreftene. Øvre Romerike hadde blitt stilt på like fot med importkornet

alt i 1854, ved hjelp av banen til Eidsvoll. Dette gjorde likevel lite så lenge kornprisene var så høge. Men fallet etter 1860 måtte de kjenne godt, og i 1865 kom det derfor krav om auka korntoll fra Romerike. Toten fikk kjenne at det kom bane til Randsfjord 1866. Men størsteparten av kornet kunne de likevel sende austover.

Hedmark var korndistriktet framom alle andre. Fallet i prisene i midten av 60-åra og etter 1870 kjente de likevel ikke så hardt. Importkornet måtte bli frakta til Eidsvoll, bli lasta om for transport med båt eller slede over Mjøsa, og så ny omlasting i Hamar. Banen fra Elverum til Hamar kom alt 1862, men denne tjente likeså godt Hedmarks-kornet. Transportkostnadene for det innførte kornet blei likevel så store at Hedmarks-kornet hadde en avgjort fordel. Såleis ser vi at i 1870-åra gikk det mer korn med jernbanen fra stasjoner i Løten til Østerdalen, enn det som kom fra Kristiania.

Men 1880 blei banen mellom Eidsvoll og Hamar satt i drift, og med dette var det slutt på de store århundregamle fordelene som kornbygdene på Hedmark hadde hatt. De kunne ikke lenger rekne med den trygge marknaden Solør—Østerdalen—Røros. Samtidig kom omlegginga i forbruksvanene, folk i den gamle marknaden hadde ikke lenger bruk for bygget fra Hedmark, men kjøpte russisk rug.

Likevel var ikke tilstanden så svart. Rett nok gikk lønnene i været i kornbygdene også, husmenn og tjenestefolk vandra ut, til Amerika eller til byene. Men både lende og bruksstruktur gjorde at de gamle kornbygdene på Opplanda var særs godt skikket til å nytte ut de nye maskinene, og her kom de først i vanlig bruk. Reint bortsett fra at de kunne legge vekt på andre greiner av landbruket, så har vi sett at kornavlen på Østlandet ikke gikk nevneverdig ned i den siste fjerdeparten av 1800-tallet.

Det som skjedde var at kornproduksjonen blei lagt om. Byggavlen falt av, mens havren bredte seg. På Hedmark var havren bare 14 % av utsæden 1875, men 37 % alt i 1890. På Toten var det en auke fra 6 % til 27 %. Det samme ser vi for heile landet under ett. Først i 1870-åra blei det rekna ut at ei vanlig avling av

erter og korn var verd 50.3 mill. kr. Av dette kom 19.9 mill. kr. på havre, 17.5 på bygg, 5.9 på blandetkorn og 4.3 på rug. Avlen av rug og kveite sto omlag stille fram til 1907. Heile fallet i kornarealet kom av at byggavlen gikk ned med omlag $\frac{2}{5}$ mellom 1875 og 1907. Derimot *steig* havrearealet fra 1875 til 1907, det siste året så den største havreavlen vi har hatt her i landet.

Grunnen til denne omlegginga er noenlunde klar. Prisen på havre skilte seg heilt ut fra de andre kornprisene, den lå på omlag det halve av rugprisen. I tiåret 1856—65 får vi disse middelprisene: Kveite 17.10, rug 12.46, bygg 10.93, og havre 6.31. Middelprisen for de fire tiåra som følger viser sterke fall for de andre kornslaga, mens derimot havreprisen lå på det samme, eller tvert om viste en liten stigende tendens.

Havre var ikke eksportvare fra de store kornlanda, og det blei såleis ikke tevling på dette feltet. Nei, vi ser heller det motsatte. 1880 var det landbruksmøte på Hå (Jæren), der J. Grude innleidde til ordskilde: «Hvad kan der gøres for at opnaa lættre afsætning af havre?» Jærbøndene ville bedre kvaliteten for å betinge en høgere pris, de hadde planer om *eksport*. Fra Østlandet var det jamn eksport av havre heilt fram til 1890-åra. Det var bare 1—2000 tonn i 1850—65, men i 1870-åra nådde det over 7000 tonn. Hovedmarknaden var London, der havren blei nytta som hestefór.

Dette viser grunnen til omlegginga, og til at havren holdt seg i pris. Den beste kvaliteten gikk til grynmøllene, men stort sett blei havren mer og mer nytta som dyrefór. Her kunne ikke det innførte kornet tevla, for trass i prisfallet blei det for dyrt. Bygg var derimot folkemat, og kunne ikke stå mot tevlina fra det innførte kornet, særlig når folk gikk over til å ete omnsbrød.

Det er ofte framstilt som om denne overgangen til importkorn skulle ha vært en katastrofe for det norske landbruket. Her har vi forsøkt å vise at stort sett var det en fordel for bøndene. De aller fleste hadde ikke hatt korn til salgs, og såleis tjente de på omlegginga. Jamvel om det ikke beint fram var vinning i kroner og øre, så kunne de nå koste på seg mjøl av finere kvalitet. De meinte levemåten blei bedre.

Det gikk ut over kornbygdene, de strøk som hadde hatt korn til salgs. Men her var det først og fremst utbygginga av kommunikasjonene som lå til grunn. Prisfallet blei såleis mye større for Hedmark enn for Østfold. I flatbygdene ved kysten blei det ikke så store virkninger av prisfallet. Både her og i innlandsbygdene kunne de legge om til havre dyrking. Og fallet på bygg var ikke større enn prisfallet på mange varer som bøndene kjøpte. Fra 1873 til 1897 var det et internasjonalt prisfall, «den lange depresjonen».

Utbygginga av kommunikasjonene førte til at noen innlandsbygder mistet den privilegerte posisjonen de hadde hatt. Kornbruket svarte seg ikke lenger så godt som før. Det kjentes særlig hardt fordi dette hendte samtidig med det internasjonale prisfallet. Innlandsbygdene kom ned på samme planet som kystbygdene.

Prisfallet på korn var ikke noen sterk negativ faktor, særlig når vi tar omsyn til at havre prisen ikke gikk ned. Vanskene kom derimot av auken i lønnene, det blei en stor skilnad mellom utviklinga av kornpriser og arbeidspriser. Kornstrøka i fjellbygdene kunne ikke møte denne situasjonen, det måtte bli et sterkt fall her. Men på flatbygdene kunne bøndene gå inn for mekaniseringa, og såleis oppveie auken i lønnene. Men dessuten var det andre faktorer som ikke hadde noe med kornprisene som kunne føre med seg trangere tider for bøndene, og da var det naturlig for bøndene i kornbygdene å kreve høgere toll som botemiddel. Dette skal vi komme tilbake til.

For bøndene i de aller fleste bygdene var det ei lette å slippe å holde oppe ei tungvint korndyrking. De fikk nå nytte ressursene på andre felt, der de ga større inntekter. For kornbygdene kunne det samme hende. For det første la de om til havre dyrking. Nå kan vi spørre etter grunnen til at havre prisen ikke falt, når avlen gikk så sterkt opp. Svaret på dette blir at det innalandske forbruket hadde auka sterkt. Grunlaget for dette var ei omlegging til husdyrbruk, og særlig ei bedre føring av husdyra. Ved sida var det framgang i skogbruket, med større bruk av havre til hestene der.

Det store skiftet i kornbruket mot slutten av 1800-tallet var

at det blei intimt knytta sammen med feavlen. Kornproduksjonen blei først og fremst et ledd i husdyrbruket. Det kom en overgang fra matkorn til fórkorn. Auke i den norske kornavlen førte såleis til større produksjon av fevarer, ikke til at nordmenn åt mindre innført korn.

Vort kreaturstel gaar jevnt fremad,
og hertil er kun en aarsag, nemlig at
kornavlens delvis er bleven afløst av
kreaturstellet.

Godseier A. Omsted 1882.

Omlegging til mjølkeproduksjon

Den store auken i arbeidskrafta i jordbruket mellom 1815 og 1855 førte med seg en sterk kvantitativ framgang i husdyrholdet. Fra 1835 til 1855 gikk tallet på storfe kanhende opp med det halve. Men i det følgende tiåret sto tallet stille, på omlag 950 000 vinterfødde dyr. Akkurat det samme hadde vi i 1900, men i mellomtida var storfebestanden noe over 1 million dyr (17 000 over i 1875 og 7000 over i 1890).

Det hadde vært drevet en intens propaganda for storfeavl i disse åra. Men skulle vi dømme etter talla ovafor, da hadde dette ikke hatt noe resultat. Og samtidig var det nedgang i kornavlens. Denne utviklinga var det kritikerne tok fatt i, de gikk inn for mer åkerbruk. Såleis skreiv Olav Klokk:

«Hvor meget mere var det da ikke et feilgrep, at man fra 1850-aarenes slutning trodde at kunne bygge vort landbruks og bondesamfunds og dermed hele landets fremtid paa en mere naturlig og tryk basis ved at la kornavlens gaa sterkt tilbake og istedet slaa over paa avl av fór og frembringelse av husdyrprodukter.»

Men tallet på husdyr gir ikke heile forklaringa, det gir ikke fullgodt innsyn i *produksjonen*. Det viktigste er mjølkemengda, og denne gikk opp. Etter middeltall for oppgaver fra heile landet var vanlig mjølkemengde pr. ku bare 981 kg. i 1865. Dette gikk opp til 1126 kg. i 1875 og 1210 kg. i 1890. Mens tallet på kyr gikk tilbake i 1890-åra, så auka mjølkemengda pr. ku til 1320 kg.

Derfor synte den samla mjølkemengda framgang gjennom heile perioden fra 1860-åra. Den blei rekna ut til 682 000 tonn i 1865, 837 000 tonn i 1875 og 865 000 tonn i 1890. Trass i nedgangen i storfetallet gikk mjølkemengda opp til 885 000 tonn i 1890-åra.

Kyrne mjølka mer, og var større. Slaktevekta gikk opp fra 96 kg. i 1870 til 117 kg. i 1907. Mens kornprisene falt eller sto stille, så gikk prisen på livdyr opp. Middelpriisen var 66 kr. i 1870, vel 70 kr. i 1880-åra, omlag 87 kr. i 1890-åra, og 94 kr. i 1900. Dette var en auke på omlag halvparten på 30 år. Og mjølkemengda steig med omlag $\frac{3}{10}$ fra 1865 til 1900. Dette er gjennomsnittstall, den virkelige auken var uten tvil større.

Her må vi dessuten ta med at denne produksjonen kom på grunnlag av mindre arbeidskraft. Det var 14 % færre personer over 14 år sysselsatt i jordbruk og fedrift i 1900 enn i 1875. Produktiviteten hadde såleis gått sterkt opp, jamvel om vi tar omsyn til fallet i kornavlen.

Hva lå bak dette? Vi kunne kanskje peke på at bøndene hadde fått bedre dyr, som resultat av det iherdige avlsarbeidet. Dette hadde nok likevel mindre å si. Vi har sett at det var stor usemje mellom fagfolka. I det høyeste førte fesjå o. a. til at bøndene lærte å legge på etter de beste kyrne, men dette hadde de nok kunnet før òg. Vi har sett at i mange strøk av landet fikk de store mjølkeytinger alt i åra omkring 1800. Det samme hendte ved midten av 1800-tallet. Vi hører t. d. om ei ku i Målselv som hadde gitt 15 000 liter på de 5 åra 1861—65. I 1850-åra er det ikke uvanlig å finne besetninger med ytinger på omlag 2500 liter jamnt over. Men dette hendte bare i de strøk som hadde god avsetnad, bygder som lå nær byene.

Det var nok bedre fóring som stort sett var årsak til framgangen. Fra 1850-åra og utover hører vi fra bygd etter bygd at fóringa hadde blitt bedre. Kyrne fikk mer fór, kraftigere fór, og mer variert fór. Først og fremst gjaldt dette for vinterfóringa. På den ene sida var det ei omlegging fra kjøttproduksjon til mjølkeproduksjon, og på den andre sida gjaldt det om å skaffe jamnere tilførsler gjennom heile året.

Hovedvekta kom etter hvert til å ligge på mjølkeproduk-

sjonen, kjøttet blei bare et sideprodukt. Det var spørsmål om å slakte oksekalver, og å torgføre eldre mjølkekyr. Det var prissituasjonen som lå til grunn her. Det svarte seg mer og mer med salg av mjølk og mjølkeprodukt. Derfor blei det ikke spørsmål om å legge vinn på raser av kjøttunge dyr. Fra et møte i Sande i Vestfold 1857 heter det:

«Imod Ayrshire-kvæg, der ogsaa blev anbefalet, indvendtes, at det var mere skikket til kjød- end melkeproduktion, som man troede ikke kunde lønne sig hos os, saalænge kjødpriserne ikke vare større.»

Kjøttproduksjonen hævde best for fjellbygdene, som hadde store beitestreknings. Men da blei alt kjøttet marknadført på samme tid om høsten, slik at prisene ramla nedover. Og dessuten kom det innført kjøtt til landet i større grad fra 1860-åra, og presset ned prisen på det norske kjøttet i de andre årstidene. Derfor hadde kjøttprisen omlag den samme utviklinga som kornprisene, utenom havren.

De samme faktorene gjaldt ikke for mjølkeproduksjonen. Salg av konsummjølk hadde ikke tevling med utlandet. Smør og ost blei nok innført, men etterspørselen i Vest-Europa var i sterk auke, uten at det kom tilførsler fra oversjøiske land. Disse prisene holdt seg derfor godt oppe. Smørprisen steig fra 1865 til slutten av 70-åra. Så kom det et brått fall ned til samme nivå, men prisen tok seg fort opp att, og fram til 1900 lå den over prisene fra omkring 1860. Og dette hendte trass i det almene prisfallet i den siste fjerdeparten av hundreåret.

Prisutviklinga for konsummjølk var særst ulik i de forskjellige landsdelene og byene. Men stort sett var det noe stigende priser, i østlandsbyene kunne det kanskje være omlag de samme gjennom perioden fra 1860 og fram til hundreårskiftet. I 1889 skriver Morgenbladet:

«I byerne er ogsaa prisen stegen for forbrugerne, saaledes i Stavanger ca. 20 pct. og i Trondhjem har endog prisstigningen afstedkommet en «melkestreik». I Kristiania synes tilførselen at holde skridt med forbruget.»

Bakgrunnen for denne utviklinga var den store auken i folketallet i byer og i næringer utenom landbruket. Etterspørselen etter mjølk og mjølkeprodukt steig sterkt. Men for å nytte

ut denne marknaden var det nødvendig med lettvent transport. Og her var det utbygginga av kommunikasjonene fikk en annen stor virkning, denne gangen til fordel for de aller fleste bøndene.

Salget av smør og ost kunne nå skje jamnt heile året, og ikke bare foregå på vinterføre. Såleis blei det ikke så store svinginger i leveransene, med kraftige prisskifte som følge. Og vel så viktig: Transportkostnadene blei mye mindre, derfor kunne bygder langt borte fra marknadene legge om drifta til mjølkeproduksjon, og legge vinn på sterkere vinterføring. Og såleis gikk mjølkemengda pr. ku i været i de distrikt der utbygginga av kommunikasjonene skaffet bedre avsetnad.

Særlig tydelig var dette for salget av konsummjølk. Her var snøgg transport et nødvendig vilkår for drifta. Derfor ser vi at det særlig blir langs jernbanene at bøndene legger om til mjølkeproduksjon for fullt. Det beste dømet er transporten av mjølk til den største marknaden, Kristiania. Før banen kom var det bare de nærmeste bygdene, Aker og Follo, som kunne selge mjølk til byen. Men med jernbanen tok mjølketilførslene seg opp fra Romerike. Med åpning av banen til Kongsvinger kom de sørligste Solørbygdene med. Og med banen fra Eidsvoll til Hamar 1880 blei det et kraftig oppsving i mjølkeproduksjonen i disse bygdene. Stange sendte mjølka til Kristiania, og var ei av de største mjølkebygdene i landet. Siden folketallet i byen vokste så fort, kunne marknaden tåle de store tilførslene uten prisfall, men vi så at det ikke blei prisauke her, i motsetnad til de andre byene.

Såleis ser vi at bedring i transporten og flytting fra jordbruket ga vilkår for omlegging til mer lønnsom drift. Jamvel om ikke mjølkeprisen gikk opp, så må vi ta omsyn til at andre priser falt. Og enda viktigere: Salg av konsummjølk var den aller mest lønnsomme produksjonsgreina i jordbruket. Det ville være en fordel for en bonde å legge om til mjølkesalg når det kom jernbane, sjøl om prisen falt noe. Større og større områder kunne gå inn for en jamn mjølkeproduksjon heile året, og levere til marknader som auka i takt med de stigende tilførslene.

Vilkåret for dette var bedring i transporten. Billigere import-

korn førte også til at bøndene fikk flere ressurser til disposisjon for mjølkeproduksjonen. De kunne ta innmarka i bruk til fórproduksjon, og såleis få mer vinterfór, jammere og større mjølkeyting pr. ku. Dette var en fordel, til og med i de fleste kornbygdene.

På samme måte som denne bedring i kommunikasjonene gikk ut over den privilegerte posisjonen som flere kornstrøk hadde hatt, så førte den med seg nedgang for bygder som før hadde bygd på husdyrhold. De bygder som lå omkring byene hadde ikke lenger marknaden her for seg sjøl storparten av året, eller heile året når det gjaldt konsummjølka. Amtsgronom N. Ødegaard pekte på dette 1882:

«Naar en ny jernbane aabnes, saa lægges med det samme fjernt liggende, tildels isolerede bygder lige ind til afsætningsstedet. Herved faar de nærmestliggende bygder nye konkurrenter, maa slaa sine priser ned og udsættes altsaa en stund for tab, indtil de faar lempet sin brugsmaade efter de forandrede forhold.»

Han pekte såleis på at de hadde solgt potetene fra Gran til Kristiania, og hadde hatt god marknad der. Men frakta kom på 2 kr. for tønna. Nå kunne bøndene i Fåberg sende poteter med jernbanen til Oslo for 80 øre tønna, noe som førte til nedgang i potetavlen i Gran.

Jernbanene hadde både positive og negative resultat. Men de negative gjaldt bare for visse bygder, som hadde nytt godt av de vanskelige kommunikasjonene før. Men for de aller fleste bygdene var det positive følger av bedringa i kommunikasjonene, både når det gjaldt korn og husdyrbruk. Nå blei det utjamning, slik at flere og flere bygder fikk noenlunde like vilkår. Men framleis hadde de bygdene fordeler som lå nærmest marknadene, for varene gikk ikke gratis med jernbane. Og på andre sida blei det tillegg for kornet før det nådde opp til Hedmark og Gudbrandsdal. Bøndene i Østfold solgte havre til Kristiania, og de klaga over at fraktene med jernbane var for høge!

På den andre sida blei det ikke vilkår for omlegging før det kom gode kommunikasjoner til en marknad som kunne ta opp produksjonsauken uten videre prisfall. For salg av konsum-

mjølkk var det nødvendig med jernbane. Statsagronom Jacobsen forteller fra Hadeland 1873:

«Kreaturstellet er i denne egn ikke i den fremgang, som det burde ventes. Aarsagen dertil maa vel her, som overalt ofte er tilfældet, i de større og rigere agerbrugsdistrikter være, at man endnu ikke har havt saadan adgang til at tilgodegjøre sig udbyttet af kreaturholdet, melken, at det derigjennem har lagt nogen særlig opfordring for jordbrugeren til at frembringe noget større kvantum deraf, udenfor hvad der medgaar i husholdningen.»

I jordbruket i disse bygdene blei det derfor tale om potetavl. Potetene gikk til brenneri i bygda, med liten transport. Og for brennevinet var ikke transportkostnadene noe videre å rekne med. Dessuten solgte de korn til bygdene ovafor, som heller ikke kunne dra nytte av det billige importkornet. Endelig spilte skogbruket ei hovedrolle. Jacobsen meinte at drifta ville bli lagt om når det kom jernbane over Hakadal til Kristiania.

Når vilkåra lå tilrette på denne måten, da kunne bøndene legge om drifta. Da slutta de med avl av matkorn, og gikk inn for mjølkeproduksjon. Grunnlaget var jamn fóring. Det gikk ikke så fort å auke fórproduksjonen, derfor valgte de å holde på samme besetning med bedre fóring, eller beint fram å skjære ned på tallet av kyr. Dessuten kom det til at det snautt svarte seg lenger å sanke attåtfór, og høy fra utmark. Mer og mer kom fra innmarka, som følge av auken i lønnene. Derfor gikk tallet på kyr tilbake i 1890-åra, da det store omskiftet kom. Men etter 1900 hadde fórmengda auka så sterkt at bedre fóring og større krøttertall kunne gå jamsides. Tallet på vinterfødde storfe gikk opp med vel 8 %, til 1 028 000, fra 1900 til 1907. Samtidig blei det en brå auke i mjølkeytinga, fra 1320 kg. i 1900 til 1430 kg. i 1905 og 1503 kg. i 1907. Det kom ikke stort høgere før etter midten av 1920-åra. Såleis slo omlegginga ut for fullt etter 1900, med en auke i den samla mjølkemengde på $\frac{1}{5}$ over bare sju år.

Bøndene kunne legge mer vekt på mjølkeproduksjonen. Dette førte ikke bare til ei omlegging fra kornavl til feavl, men også til ei omlegging innafor husdyrbruket. Småfeet fikk mindre betydning. Tallet på geiter nådde høgdepunktet i 1855, og saue-

holdet nådde toppen i 1865. I 1900 lå tallet på vinterfødde dyr 60 % under denne toppen for geiter, og 58 % for sauer.

Det var stor skildnad mellom disse i hvor viktige de var for jordbruket. Geitene hadde bare spilt ei rolle i fjellbygdene, med atterslaget forsvant de heilt fra flatbygdene. 1835 var geitene omlag 3 % av storfekapitalen, i 1900 var det 2 %.

Saueholdet var mye viktigere både for fjell- og fjordbygder, og dessuten var det mange sauer på flatbygdene òg. Derfor fikk tilbakegangen mye mer å si. Sauene var 16 % av storfekapitalen i 1835, og 22 % i 1865. Men fallet førte denne parten ned til 14 % i 1900. 1907 var det første året vi hadde flere vinterfødde storfe enn sauer her i landet. Det største fallet kom i 1890-åra, den tida da tallet på storfe gikk ned, mjølkemengda steig, og da den største framstøyten kom i meieribruket.

Produksjon, foredling, omsetning og avsetnad blei bedre ved hjelp av meieriene. Framvoksteren av meieribruket mellom 1855 og 1900 er noe av det viktigste som har skjedd i norsk landbruk, og den har satt merke etter seg på alle felt i jordbruket.

De første tiltaka kom med 3 ysterier i Nord-Østerdal i 1856—58. Formålet med disse var å få igang en produksjon og foredling som bøndene ikke kunne klare hver for seg. Fagfolk skulle stå for ysting av sveitserost, på denne måten skulle lønnsomheten bli bedre for mjølkeproduksjonen i disse fjellbygdene. De fleste som kom i 1860-åra var likeeins ysteri. I Vestfolk utviklet de den særmerkte Jarlsbergosten, seinere blei det satt igang produksjon av nøkkelost og gaudaost. Gudbrandsdalsosten kom ikke før etter hundreårskiftet.

Ny produksjonsteknikk tvang fram nye tiltak og tiltaksformer. I 1860-åra vokste det fram meierier som la hovedvekta på smørproduksjon, med magerost som sideprodukt. Her blei det også ført inn ny teknikk. Alt fra midten av 1860-åra tok meieriene i bruk nye metoder for å få bedre fløteavsetning, det sto om ulike kjølemåter. I smørmeieri og ysteri blei det bedre kvalitet på varene, og mer ensartet kvalitet. De hadde fagfolk, de produserte større mengder, og de hadde lagerrom for osten.

Arbeidet blei mye mer rasjonelt ved de nye tiltaka, enn ved produksjon av smør og ost på gardene. Det blei mindre arbeidskostnad for hver kilo. Men ut heile 1800-tallet var det på langt nær full utnytting av kapasiteten. Mange av meieriene og ysteriene var små. Om vinteren hadde de mye lågere mjølmengde enn om sommeren, mange av de mindre sto heilt stille på seinvinteren. De små meieriene hadde liten kapital, og måtte derfor kaste produksjonen ut på marknaden, i stedet for å vente på bedre priser. Dette skapte sterke prisskifte, med prisfall og overfylt marknad om sommeren.

Det første meieriet i landet som la hovedvekta på salg av konsummjølk var trulig Skien meieri, grunnlagt 1863. Her var det spørsmål om å få en rasjonell omsetning, det samme momentet spilte med når det gjaldt smør og ost. På denne måten fikk de bøndene som budde langt borte fra byen en trygg avtaker, de slapp å torgføre mjølka sjøl. Fra 1870-åra kom det igang slike meieri i alle de større byene, særlig etter at jernbanenettet blei utbygd. Den samme funksjonen hadde de store mjølkegrossererne, som særlig fanst i Kristiania. De dreiv faktisk private meierier, med faste leverandører.

Det blei lagt ned et stort arbeid for utbygginga av meieri-bruket. Her var det Selskapet for Norges Vel som gikk i brodden, fra slutten av 1860-åra var det dette arbeidet som tok det aller meste av midlene selskapet hadde til rådvelde. Norges Vel støttet flere meieri og ysteri med lån i den første perioden, særlig de som var først ute i en landsdel.

Men den viktigste oppgave lå i rettleiing, opplæring og organisering. Den første rettleiinga skaffet selskapet gjennom sveitsiske fagfolk, som Norges Vel kalla til landet. Den første kom i 1851, og blei tilsatt som vandrelærer i fjøs- og mjølkestell. Fram til 1870 kom det omlag 100 i alt, som blei tilsatt ved meierier, og hos større enkeltprodusenter. Særlig var det tanken om produksjon av sveitserost som lå bak, men ellers ei forbedring av mjølkeproduksjon og foredling jamnt over. Dette var de første mannfolk som tok fast fjøsarbeid, og «sveitser» ble fjøsrøkterne hetende seinere.

Vi har sett hvorledes selskapet satte igang meieriskoler og

tilsatte meierimestre fra midten av 1860-åra. De første utdannet kvinnelige fagfolk til meieriene, og de siste reiste rundt til meieriene i hver sin landsdel, og hadde tilsyn med drifta. De satte igang nye meierier, og kom med rettleiing for de eldre tiltaka.

Det første arbeidet var konsentrert om Østlandet. I slutten av 1850-åra var det helst tale om fjellbygdene. Men vanskene med transporten førte til at disse ikke klarte det, det blei seinere tale om meierier som ikke lå for langt fra by eller jernbane. Vestfold var det første store meieristrøket, d. v. s. fram til 1870-åra var det stor sett tale om ysterier. Norges Vel kom med stønad til de første, og ellers må vi nemne det store arbeidet som amtsagronom Ole Bærøe gjorde. Det første ysteriet kom i 1859, i 1865 var det minst 6 ysterier og 1 meieri i Vestfold, noe som auka til 24 i 1870, halvparten av disse var ysterier. Innveid mjølkemengde lå på 790 000 liter i 1865, 1.6 million liter i 1867 og 2.3 million liter i 1870. 1877 lå det ikke stort høgere, men hadde kommet opp til 10.7 million liter i 1905.

Fra slutten av 1870-åra kom arbeidet i gang i de andre landsdelene òg. Dette hang sammen med at jernbanene kom her, og dessuten med opplysnings- og organisasjonsarbeid fra Norges Vel. Som et døme på den snøgge utviklinga kan vi ta arbeidet i Rogaland. 1874 reiste meierimester Steen og holdt foredrag på Jæren, og arbeidde for å få igang meieri. Våren etter blei det satt ned ei nemnd i Stavanger for å arbeide med spørsmålet. Samme sommeren hadde de saka oppe i amtstinget. Steen kom på ny, og fikk istand nemnder i Nedstrand, Årdal, på Finnøy og Stjernerøyene. Aksjetegningen kom igang i Stavanger. På nyåret 1875 kjøpte de tomt, og fikk Steen som rettleier ved oppføringa. Samtidig tok de til med bygging av meieri i Nedstrand. Dette siste fikk et rentefritt lån på 800 daler av Norges Vel, og satte igang drifta samme året. Før året var ute åpnet meieriet i Stavanger.

Tallet på meierier i Rogaland var oppe i 4 i 1882, 9 i 1887 og 24 i 1905. Samtidig gikk mjølkemengda opp fra 555 000 liter i 1877, til vel 1½ million i 1881, nesten 3 millioner i 1886, og

over $23\frac{1}{4}$ million i 1905. Da hadde Rogaland blitt et av kjerne-
strøka for meieribruk og storfeavl.

Men vi må ikke glemme at storparten av mjølka ennå gikk til forbruk på garden, eller blei foredla der til smør og ost. Dessuten gikk en stor part av konsummjølka beint fra produsent til forbruker. I 1875 var det trulig ikke mer enn 2—3 % av den samla mjølkemengda i landet som gikk til meieri og ysteri. Ennå i 1890 hadde det ikke nådd opp i mer enn 8—9 %. Det store gjennombrøttet kom i 1890-åra, slik at omlag 21 % av mjølka blei foredla og omsatt på denne måten i 1905. Tallet på meieri gikk opp fra 307 til 845 på 15 år. Med dette var det slutt på den sterke ekspansjonen for denne gang. Ennå i midten av 1920-åra var det under $\frac{3}{10}$ av mjølka som gikk til meieri.

Det var salget av konsummjølk som ga størst fortjeneste, som utbragte mjølka til høgst pris. Derfor prøvde flest mulig av meieriene å arbeide seg inn på marknaden i de større byene. Etter hvert som kommunikasjonene blei bedre var det flere og flere som kunne nå fram, og det blei sterk tevling mellom meieriene. Særlig ille var det i Kristiania og Bergen. I Kristiania var det først tale om direkteleverandører. Dernest hadde vi de bøndene som leverte til mjølkegrossererne. Så var det bøndene i bygdene et stykke fra Kristiania, som soknet til Kristiania Meieribolag. Endelig hadde vi meieriene lengst borte, som startet egne salgsavdelinger i byen. Tilstanden blei noe bedre etter at mange av de siste gikk sammen i Kristiania Melkeforsyning i 1911. Stort sett steig likevel etterspørselen i takt med tilførselene.

Verre blei det etter hvert for de meieriene som måtte konsentrere seg om produksjon av smør og ost, de som ikke hadde en større by å ty til. Marknaden begynte å bli overfylt mot slutten av 1800-tallet. Særlig var det vansker med magerosten, mange steder greidde ikke denne å betale produksjonskostnaden. Derfor blei det nødvendig med retur av skummamjølke.

Smøret hadde bedre utsikter, særlig fordi det var en stor potensiell utvikling i den smørimporten vi hadde på slutten av 1800-tallet. Men så kom margarinene inn i billedet, og dermed fikk vi den store bøymen for mjølkeproduksjonen. Margarinene

fikk etter hvert bedre kvalitet, i de lågere lag av folket blei det ikke noe valg, de åt billig margarin.

Meieriene møtte vanskene på flere måter. For det første greidde de å skjære ned produksjonskostnadene ved tekniske nyvinninger. Det viktigste var separatoren, som blei drevet med damp eller vatn. De første kom til Hønefoss Meieri og Kristiania Meieribolag i 1881. I Trøndelag kom Steinkjær Meieri etter i 1884, og Sandnes Meieri var det første på Vestlandet i 1887. Alt i 1890 hadde denne utviklinga kommet så langt at av 268 meierier hadde 110 sentrifuger og separatore. I 1900 var det 617 av 765, d. v. s. så godt som alle de større bedriftene. På denne måten skar de ned arbeidskostnadene, og dessuten blei det mer smør av samme mjølkemengda. Det blei ikke fullt så ille å sende skummamjolk i retur. Dessuten blei kvaliteten bedre, alt i 1882 skriver meierimester Berner at separatorsmøret hadde «udmærket sig ved sin finhed». For ysteriene kom det ingen tilsvarende teknisk bedring, noe som virket med til å gjøre tilstanden vanskeligere for disse. Vi ser hvorledes ysteri etter ysteri i Vestfold innstiller drifta.

Det siste var ei utvikling som tok fart etter 1905. Meieriene skar ned på produksjonskostnadene ved hjelp av rasjonalisering. Tallet på meieri og ysteri gikk ned fra 845 i 1905 til 742 i 1910, og i 1920 fanst det bare 552. Med dette var det viktigste unnagjort, ei ny bølge kom det først etter siste krig. Bedre kommunikasjoner var vilkåret for denne rasjonaliseringa, det gikk å sende mjølka over lengre distanser. På denne måten blei produksjonen konsentrert om større enheter, som kunne nytte ut apparatet bedre.

Endelig må vi ta med de mjølkekondenseringsfabrikkene som kom fra 1870-åra. Alt i 1882 heter det om fabrikkene på Hamar at den «modtager en mængde mælk». Disse fabrikkene var særlig viktige i innlandsstrøka, der transporten til byen ville falle dyr. Det ga en trygg avsetnad heile året.

Et viktig moment ved kondenseringsfabrikkene var at en stor part av produksjonen gikk for eksport. På denne måten blei den innlandske marknaden lettere for de andre mjølkeproduktene fra andre distrikter. Eksporten tok til 1875, med

127 tonn. 1886 nådde den over 1000 tonn, to år etter var dette fordoblet, og 1892 kom den over 3000 tonn. I 1897—1901 lå eksporten på 6—7000 tonn, og toppen blei nådd i 1913—14 med nesten 20 000 tonn.

Men alt i 1880-åra var det igang eksport av både smør og ost fra Norge, på samme tid som vi innførte disse varene. I 1886 gikk det ut 520 tonn smør og 107 tonn ost. Oste-eksporten blei ikke særlig viktig, før 1914 gikk den største mengda ut i 1910, det var bare 206 tonn. Heilt annleis var det med smøret, i 1897 nådde eksporten over 1500 tonn. Dette hendte et år vi innførte vel 700 tonn smør.

Det var bygdemeieriene på Vestlandet som hadde størst vansker med avsetnaden fra slutten av 1880-åra. De hadde ingen stor by som marknad, med unntak av bygdene ved Bergen. De måtte legge vinn på smørproduksjon, men det var vanskelig å bli kvitt smøret. Derfor vendte de seg vestetter, til England. Kristiania var en annen marknad, men transporten falt nesten like dyr. England var den store smørkonsumenten i Europa, og grunnlaget for den danske jordbruksekspansjonen. Ved samarbeid mellom meieriene i Møre og Romsdal, norske forretningsmenn, og engelske firma kom det igang eksport, særlig til Newcastle og Hull. Staten tilsatte en landbrukskonsulent i England, som sendte marknadsmeldinger, dessuten kom det meldinger fra engelske firma. Dampskipsruter på Newcastle og Hull fikk statsstønad.

Møre og Romsdal hadde omlag halvparten av eksporten i 1890-åra, og resten kom for det meste fra andre deler av Vestlandet. Fram til 1914 lå eksporten på omlag det samme, med toppen på 1669 tonn i 1911. Den engelske marknaden var ikke trygg. Det var mange ulike produsenter her i landet, mange små bygdemeierier som sendte noen dunker hver uke. Kvaliteten blei ujamn, vi kunne ikke tevla med det danske smøret. Og samstundes blei det tevling i vår prisklasse med russisk og finsk smør.

På det høyeste tok denne smøreksporten bare omlag 4 % av den samla norske mjølkeproduksjonen. Det høres ikke mye ut, men det var like mye som meieriene tok mot omkring 1880.

Og lokalt hadde dette særst mye å si. Landet var ikke én marknad for jordbruksvarer på slutten av 1800-tallet, så gode hadde ikke kommunikasjonene blitt. For Vestlandet førte eksporten til at produksjons-toppen blei tatt bort, slik at det ikke blei prisfall heime.

Men eksporten blei drevet på forretningsmessig basis. Det svarte seg bedre for møringene å sende smøret til England enn til Kristiania. Verdenskrigen gjorde slutt på dette. I 1920-åra blei det vilkår for norsk eksport i stor stil, når vi ser på tilhøva heime. Men da var det slutt på de gode marknadene utalands. Den eksporten som kom, blei drevet med tap for å få bort den norske overproduksjonen.

En af Nutidens Opgaver er at laa Folk . . . til kun at dyrke hvad der lønner sig bedst og forresten kjøbe, hvad de mangler . . . Men for største-delen af vort Land er Græs i større eller mindre Grad naturligere, nyttigere og mere lønsomt end Korn.

Dosent J. Fh. Landmark 1902.

Førproduksjon og handelsjordbruk

Med omlegging til husdyrbruk blei det et problem å få fór nok. Med meieri og god avsetnad til byene var det viktig å få nok vinterfór, slik at mjølkemengda kunne holde seg oppe om vinteren. Vi har sett at dette førte til stillstand eller nedgang i storfetallet fram til hundreårskiftet. Men auken i mjølkemengda viser til at fórtilgangene må ha blitt bedre. I særlig grad gjelder dette om de første 25 ára etter 1900.

Det var slutt på framgangen i brennerinæringa etter midten av 1800-tallet. Likevel gikk potetarealet opp, fra omlag 320 000 dekar i 1865, til mellom 360 000 og 390 000 dekar i 1875—90, og med 409 000 i 1907. Her blei det stående fram til verdenskrigen. Dette var en auke på nesten $\frac{3}{10}$ over 40 år.

Noe av dette kunne nok komme av en større marknad for matpoteter, på grunn av flyttinga. Men velstandsauken og fallet i kornprisene førte til mindre potetkonsum på hver bymann. Dessuten var det innførsel av poteter, som presset prisene ned om våren. I 1901—05 var det omlag 15 000 tonn årlig, mot ei gjennomsnittsavling på 567 000 tonn, av dette gikk bare 36 000 tonn til brenneriene og potetmjølfabrikkene. Grunnen til auken i potetavlen lå i at mer og mer poteter blei nytta som fór.

Vi har alt nemnt at en stor part av kornet gikk til fór, særlig fram mot 1900. For det første blei en del slått som grønnfór, vi hører t. d. om dette fra Nordland 1865. Den egentlige korn-

avlinga spilte en mye større rolle. Det er vanskelig å finne ut hvor mye som gikk til folkemat. Men går vi ut fra at det var tilfelle med alt sammen i 1855, finner vi at i 1865 hadde det ikke kommet noen forandring. Men i 1875 gikk trulig $\frac{1}{5}$ av kornet til fôr, dette auka sterkt fram til 1890, importkornet tok over for fullt. Det ser ut til at da gikk over halvparten av det norske kornet til fôr, noe som steig til over $\frac{3}{4}$ i 1900. Det vil si at bøndene dyrka fôrkorn på et areal som var over tre ganger så stort som heile potetarealet.

Men disse måtene var ikke de eneste for produksjon av fôr på åkerland. Fagfolka var særs ihuga for å få opp avlen av rotvekster. Alt i 1895 kunne Lindeqvist skrive at dette var «i stadigt fremadskridende». Den største framgangen kom i 1890-åra, nettopp da tallet på storfe gikk tilbake. Arealet gikk opp til det doble mellom 1890 og 1907, og var da $\frac{1}{4}$ million dekar (sammen med grønnfôr). Det aller meste av denne auken kom likevel etter 1900, dette året var avlen på 60 000 tonn, men den lå på omlag 250 000 tonn i 1905—07, og steig så til vel 300 000 tonn i 1914.

Men viktigst av alt var at bøndene tok til med kunsteng, fulldyrka eng. Gammel åker blei lagt igjen til eng, og gikk i omløp med poteter, korn og rotvekster. Mens den nydyrka jorda hadde ført til auke i kornarealet fram til 1855, så synte nydyrkinga nå først og fremst utslag i auke av kunstengarealet. De begynte med dette i 1850-åra i Sør-Oppland og Solør, og 1865 hører vi om liknende framgang i Målselvdalen og ellers i Nordland. Statistikken er ikke å lite på, særlig matrikuleringsoppgavene fra 1860-åra. Da var det 3.1 million dekar dyrka eng, i 1907 var det 4.3 million. På samme tid gikk åkerarealet opp med bare 0.4 mill. dekar, fra 2.2 million. Dette gir en pekepinn om utviklinga.

Men denne framgangen var konsentrert om de beste jordbruksbygdene, der det fanst vilkår for omlegging til intensiv mjølkeproduksjon. Over store strøk av landet, i fjellbygder og fjordbygder, der det var vansker med transport og avsetnad, eller der fiske og skogbruk var hovednæringer, der blei den naturlige enga framleis den største fôrtilgangen. I 1860-åra gir

de opp 3.8 million mål, noe som gikk tilbake til 3.6 million i 1907. Men heilt fram til siste krig spilte denne enga ei hovedrolle i store distrikter.

Særlig gjaldt dette for bygder der åkerlandet var lite, da var det bedre å nytte det intensivt til korn og poteter. Nydyrking var kostbart, mange steder nesten uråd å få til, og dessuten var det spørsmål om inntekter fra andre næringsgreiner i tida da det høvde å drive med nydyrking.

Det kunne også være et problem å skaffe godt frø til kunstenga. Mye av frøet blei innført, vi har sett at Norges Vel og landhusholdningsselskapene arbeidde med dette tidlig på 1800-tallet. I 1851 kunne landbruksskolestyrer Svensen komme med ei lang liste over utalandske frøblandinger. I 1880 var det vanlig med innført frø på Jæren, to år senere heter det: «indføres store mengder fra udlandet». Alt i 1870-åra tok de til med innførsel av kløverfrø fra Amerika, i «ikke ubetydelige mengder». Men viktig var innførsla fra Danmark. Særlig tok denne et oppsving etter at Markfrøkontoret i København kom istand, og tilsatte A. Michelet i Kristiania som norsk hovedagent.

Det var ikke bare en fordel å kjøpe utalandsk frø, jamvel om det kunne gi større avlinger. For det første var det ikke billig. Men viktigere var det at de ikke alltid høvde med norsk klima og norsk jordbotn. Særlig var det mange slag som gikk ut om vinteren. Derfor tok bøndene i somme distrikt til å prøve seg fram med norske frøslag. Totenkløveren var den viktigste, den var sterk mot frost og ga etter måten store avlinger. Opphavet lå i Fluberg, derfra kom den til Vardal og Toten, og blei så overført til Hedmark.

Omkring hundreårskiftet blei det organisert arbeid med den norske frøavl. Til dels var dette aktuelt på grunn av auken i kunstengarealet. Men dessuten lå det nasjonale motiv under, på samme måte som i arbeidet for norsk storfe. Felleskjøpet i Oslo tok til med stamsædavl før 1905, i samband med salget av såvarer. Men fart i arbeidet blei det først da Bastian Larsen tok opp spørsmålet. 1906 satte Norges Vel ned et planteavlsutvalg, og ansatte en frømester (seinere frøavlskonsulent). Dette

arbeidet blir drevet ennå, og flere og flere av de økonomiske samvirketiltaka har kommet med, både for grasfrø, korn og poteter.

Kunstenga var tyngre, og det blei derfor mer uvisst med høytørken. Dette var en annen vanske med omlegginga, det blei risikabelt å tørke på vollen. Vestpå hadde de lenge nytta hesjer til høyet, alt i 1752 forteller Erich Pontoppidan:

«Siden hænges det op at tørres paa hesgiær, det er et slags bevægelig gjerde, bestaaende af lutter stænger, deels paa langs, deels paa tvers, med kløvede birke-qviste sammenbundne, hvormellem høet tørres hastigere og taaler bedre regn, end hvis det laae paa jorden.»

Dette var bare nytta i Bergens stift, «da man andensteds ikke har saa megen regn, følgelig ikke trænger dem». Men i Nord-Gudbrandsdal og andre steder nytta de faste hesjer, hovedoppgava var ellers å hindre at matjorda fauk bort fra åkeren.

Vestlands-hesjene var tungvinte og krevde mye trevirke. Et framsteg var det at de tok til å nytte trådhesjer der ved midten av hundreåret. Ved 1880 var disse «almindelige paa nærsagt ethvert brug i Bergens omegn, og det hører til sjeldenhederne, at man tørker nogen større mængde hø paa anden maade». I 1870-åra tok bøndene på Østlandet til med dette, og særlig fikk de innpass i de våte somrene omkring 1880.

Disse trådhesjene nytta tjæret tau, noe som var uvarig og heller kostbart. Men like etter 1880 kom det en nyhet, ved at galvanisert jerntraad blei ført inn. Dette var mye billigere, og denne hesjetraaden kom utrolig snøgt i vanlig bruk over heile landet. Det viste seg som så ofte før, at bøndene tok etter noe nytt når det svarte seg. Med dette fikk vi det karakteristiske synet av norske bygder i høyonna.

Ved hjelp av mekaniseringa hadde høyproduksjonen blitt mye billigere, dette gjorde opp for auken i lønnene. Dessuten gjorde hesjinga at den tette kunstenga kunne bli berga i hus med god kvalitet. Høyavlen blei konsentrert om kunstenga, og den naturlige enga som lå inntil innmarka. Her kunne den nye teknikken gi hjelp. Men dette gjaldt ikke for utslåtter, for fjellslått, og sanking av attåtfór. Auken i lønnene gjorde at dette blei heller dyrt fór.

Med en gang auken i lønnene kom, ser vi resultater av dette på slike felt. 1857 var Kirkenær i Grue og Glorvika i Åsnes de første gardene i Solør som ikke sendte buskapen til seters, og flere ville følge etter. Ut mot hundreårskiftet hendte det samme i bygd etter bygd over Østlandet, der de hadde dårlige skogsetrer blei det slutt med seterdrifta. I skogbygdene på Agder blei det mer og mer slutt med utslåtten mellom 1875 og 1910. Høyet blei dyrt, og i skogbygdene var det bedre utnyttning av arbeidskrafta i skogbruket. Særlig blei det slutt med sankinga av attåtfór, alt i 1865 hører vi fra Lesja at noen av gardene der slutter med mosekjøringa.

Fórproduksjonen blei konsentrert om innmarka, utmarka fikk mye mindre betydning for jordbruket. Gardsområdet trakk seg sammen. I mange bygder, først og fremst skogbygdene, kunne dette føre til attergang i fórmengde. Dette lå tydelig til grunn for at storfetallet i de indre Agder-bygdene gikk tilbake med så mye som $\frac{1}{5}$ mellom 1875 og 1907. Derfor blei det fall i mjølkemengda òg, med $\frac{1}{20}$.

Når bøndene slutta med seterferdene, kunne det bli et problem å skaffe nok sommerfór, nok beite. I Solør måtte de derfor legge ut dyrka mark til beite, og ellers fóre med vikkedavre ved sida.

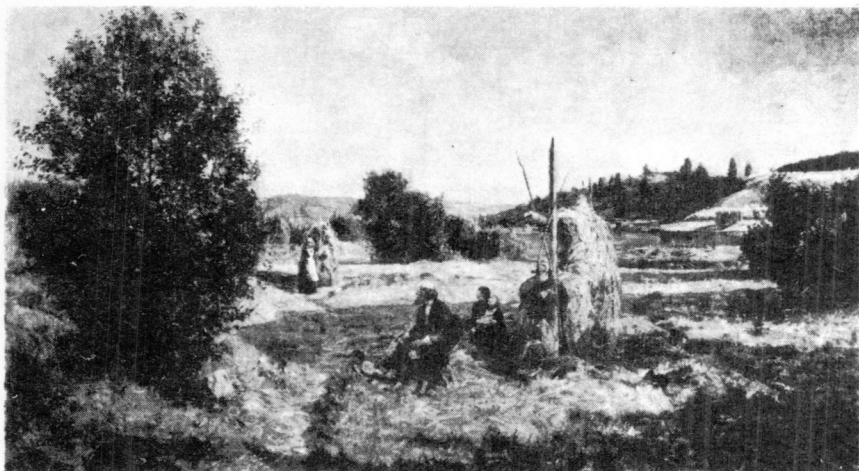
På denne måten blei det særs viktig å skaffe nok gjødsel. Først og fremst gjaldt det om å nytte ut de naturlige gjødseltilgangene. Det blei gjort på gamle og velkjente måter. Torvstrø blei nytta mer og mer til å samle opp lanna. Men i alle fall fra 1840-åra tok bøndene til med å bygge gjødselkjellere, som fra først av var særs enkle. Særlig fra 1870-åra kom det flere og flere og bedre og bedre gjødselkjellere. Men som alt anna, så hendte dette først og fremst i de distrikt som hadde økonomiske vilkår for ekspansjon. Lannkummene kom i bruk på Jæren fra 1850-åra av. I 1890-åra hadde disse blitt så store at de tok heile vinterproduksjonen. Før 1914 kom vasslåsen i bruk, og først i 1920-åra var disse heilt moderne kummene vanlige på Jæren, men framleis noe av et særsyn på Østlandet. Dette siste var viktig, for gjødselvatnet var den mest verdifulle delen, med særlig stort innhold av kvelstoff.

Ved sida av husdyrgjødsla sanko bøndene på Vestlandet inn tang og tare, på gammel måte. Dette var også i tilknytting til gardsdrifta, men alt tidlig på 1800-tallet gikk bøndene til innkjøp av gjødsel. De kunne kjøpe gjødsel i byene, men de vanskelige kommunikasjonene satte trange grenser for lønnsomheten ved dette. I 1830-åra frakta de gjødsel fra Kristiansand til Kvarstein i Vennesla, ei mil med båt. Men til garden Eigeland, ei mil lenger opp, svarte dette seg ikke, der var det vanskelig veg. Men bygdene nærmest byene kunne dra full nytte av dette, i 1858 skreiv en Bærums-bonde om Kristiania, «hvis gjødselkjældere er og bliver de sikreste og billigste guano-gruber, hvorfra den omboende landmand kan kjøpe sin gjødsel». Dette var noe av grunnlaget for framgangen i disse bygdene.

Men med gode veger, og særlig med jernbane, blei grensa for lønnsom transport flytta lenger ut. På samme tid førte bedre marknadstilhøve til at bøndene kunne gi mer for gjødsla. Omkring 1880 kjøpte jærbøndene byggjødsel (pudrett) heilt fra Bergen. Med jernbanen gikk det hundrevis av gjødselvogner år for år fra Kristiania opp til Romerike. Det var 3750 tonn i 1870, men auka så kraftig til omlag 15 000 tonn i 1880-åra. 1890-åra viser på ny stor framgang, mengda gikk opp til 37 000 tonn i 1895, 44 000 tonn i 1900 og 54 000 tonn i 1905.

I 1850-åra blei det satt igang fabrikasjon av somme slag handelsgjødsel. Alt i 1841 satte landhusholdningsselskapet i Romsdal igang en liten guanofabrikk, som skulle nytte ut fiskeavfallet. Av slikt fanst det mest i Lofoten, saka blei tatt opp på landbruksmøtet 1851, og av Norges Vel 1853. 1856 blei «Det norske Fiskeguanosekskab» stiftet, med fabrikk i Svolvær og lager i Trondheim og Oslo. Omkring 1880 kom det 2—3 fabriker i Finnmark, som nytta ut avfallet etter kvalfangsten der (m. a. sto Svend Foyn for en). Fiskeguanoen var «en fortrinlig vare», men mesteparten blei utført til Tyskland. Den var for dyr her i landet.

I 1885 var det plan om en fabrikk på Jæren som skulle treske tang, som det fanst nok av. Dette hadde ikke framgang, men derimot blei det gode resultat av å nytte ut beina til gjødsel. Vi har sett at det var igang beinmøller her i landet fra 1820-

Gerhard Munthe: Høyonn. Vik i Stange 1884.

åra, og nye blei startet så seint som i 1850-åra. Dette gjaldt bare vanlig maling av beina, i ulik finhetsgrad. De slo lann over mjølet, og dekket så til med jord for gjæring.

Et stort framsteg var det da produksjonen av «svovelsyred beenmeel» kom igang. Alt i 1854 fikk somme bønder på Østlandet slikt mjøl fra København. Men i 1859 kom det fabrikker for denne produksjonen på Lysaker ved Oslo og Leren ved Trondheim, flere fulgte seinere. Dette beinmjølet slo særs godt gjennom, først og fremst i de bygdene på Østlandet som hadde god avsetnad. Det blei særlig nytta på potetlandet, ennå omkring 1900 var dette vanlig på Hedmark.

Vi ser resultatet av framgangen i at eksporten av bein tok slutt, alt tidlig i 1860-åra. Den innlandske tilgangen var for liten til å dekke etterspørningen, derfor kom det jamvel plan om å hente bein fra Brasil. Lysaker-fabrikken produserte omlag 280 tonn årlig i 1861—65. 1868 sendte den 115 tonn til Vestfold, til Akershus gikk det 470 tonn i 1880.

I 1882 var beinmjølet storparten av den kunstgjødsla som blei nytta her i landet. Men da hadde det alt foregått innførsel fra utlandet i mange år. Guanoen fra Peru var et særs konsen-

trert gjødselemne, og la grunnlaget for en viktig del av den internasjonale handelen. I England og ellers i Vest-Europa var den sterkt etterspurt. Norges Vel tok opp tanken, og i 1856 fikk selskapet innført 50 tonn. De laga rettleiing om bruken og fikk istand forsøksfelt. Året etter kom det 370 tonn, og så tok private firma over innførsla. Men guanoprisen steig sterkt i 1860-åra, slik at importen falt av.

Den første kaligjødsla kom til landet 1857, det var bare 3 tonn. 1869 kom innførsla over 100 tonn, og i 1875 over 300 tonn. I 1880-åra kom den billige kainitten, som var lite konsentrert. I 1904 hadde innførsla kommet opp i 4 700 tonn, og nå kom den sterke ekspansjonen, med over 10 000 tonn i 1907, over 20 000 tonn i 1912, med toppen i 1914 på 23 500 tonn.

Beinmjølet var den viktigste fosfatgjødsla, men fra 1880-åra kom tomasfosfatet, som biprodukt ved stålproduksjonen. I 1904 lå innførsla på 20 900 tonn, og 32 500 tonn blei innført 1907. Toppen før krigen kom i 1912, med 48 800 tonn.

Det var først med Norges-salpeteren at vi fikk løyst problemet med å få billig kvelstoffgjødsel. Før den tid var det tale om enten svovelsur ammoniakk eller chilesalpeter, men stort sett blei det tale om å nytte ut lanna. Det kom 2 000 tonn i 1906, noe som gikk opp til 4 500 tonn i 1910 og 12 150 tonn i 1912.

Etter vårt syn blir dette ikkje store mengdene. Men for samtida var det et stort omskifte. Dessuten må vi ta med det som bøndene kjøpte av byggjødsel og innalandsk handelsgjødsel. Bruken av innkjøpt gjødsel var konsentrert om de distrikt som hadde best vilkår for ekspansjon. Såleis hører vi at i 1881 kjøpte ei sokn på Jæren kunstgjødsel for 10 000 kroner, like mye som t. d. 8 tonn smør. Men der transporten var vanskelig falt kunstgjødsla dyr. Ennå i 1913 kosta en sekk tomasfosfat dobbelt så mye i Valle som i Kristiansand. Og på den andre sida fikk disse bygdene lågere fortjeneste på salget. Landbruksskolestyrer Hirsch pekte på dette 1882:

«I nærheden af større byer, hvor man havde lette kommunikationer og let afsætning, kunde maaske jordbruget drives saa intenst, at benyttelse af kunstig gjødsel paakrævedes, men i almindelighed var dette ikke tilfældet.»

I det store og heile var fagfolka skeptisk innstilt til kunstgjødsla. De meinte at bonden heller burde ta skikkelig vare på husdyrgjødsla. M. a. ga landbruksdirektør Smitt og amtsagronom Ødegaard uttrykk for et slikt syn. Den siste gikk mot at bøndene på Hadeland kjøpte kunstgjødsel i 1880-åra. Bøndene i bygdene med best vilkår gjorde dette likevel, alt i 1860-åra var beinmjølet blitt vanlig. Men den store framstøyten kom i slutten av 1890-åra, med sterk auke fram mot 1914. På denne måten kunne fórproduksjonen bli konsentrert om innmarka, og de naturlige gjødselføringene satte ikke lenger faste grenser for hvor langt de kunne gå.

Det blei mer vinterfór, og dette kom hovedsaklig fra innmarka. Slik blei det nødvendig med større og bedre uthus. Reiskapa krevde større plass. Med mjølkeproduksjon om vinteren svarte det seg å bygge bedre fjøs. Og gjødselføringene førte til krav om gjødselføringene. Derfor ser vi at det blir bygd nye og tidhøvelige uthus i alle de beste jordbruksbygdene. Garden skiftet karakter med dette, for på den andre sida var det ikke lenger bruk for smie, badstue, kvern o. a. Norges Vel og landhusholdningsselskapene diskuterte prinsipper for moderne uthus, og kom med modeller. Men stort sett greidde bøndene dette på egen hand.

Det var ikke alle steder at auken i fórproduksjonen gikk snøgt nok. I strøk med god avsetnad kunne det svare seg å kjøpe innført kraftfór, som ga basis for høge mjølkeytinger. Dette kunne falle billigere enn t. d. dyrking av rotvekster, som krevde mye gjødsel og arbeidskraft. I 1870-åra hadde dette blitt vanlig i de beste bygdene, avisene kom med prisnoteringer for disse slaga: Linkakemjøl, rapskakemjøl, mais, amerikansk avskallet bomullsfrøkakemjøl, rugavfall, byggavfall og maltspirer. I 1870-åra var forbruket av oljekaker og oljekakemjøl over 900 tonn årlig, linkaker var det vanligste. Dette var dyrt fór, de satte verdien til 140 000 kr. årlig, d. v. s. vel 2 000 tonn havre. Alt tidlig i 1860-åra var det ikke uvanlig å nytte kraftfór i de beste bygdene, t. d. undra Lindeqvist seg over

at det blei så store mjølkeytinger i Målselv, uten bruk av kraftfór (1865).

Innførsla av linkaker, oljekaker og oljemjøl kjenner vi fra 1841, 1860 kom det 52 tonn, 1879 over 100 tonn, i 1885—90 lå importen mellom 500 og 900 tonn årlig. Gjennombrøttet kom i 1890-åra, i 1891 var det 2 400 tonn, i 1900 over 8 000 tonn, og over 20 000 tonn i 1905. Innførsla av frø av hamp, lin og raps var 105 tonn i 1835, 1 500 tonn i 1859, og 5 300 tonn i 1868. Dette steig ikke videre før i 1897—99, med innførsle på omlag 8 500 tonn. Toppen blei nådd i 1913 med 14 700 tonn. — Innførsla av mais tok til 1847, og nådde 3 700 tonn i 1856, de gode åra. I 1870-åra og seinere falt importen av, og midt i 1890-åra nådde den ikke høgere enn 2 700 tonn. Men fra 1897 blei det en brå auke, alt i 1899 kom det 35 000 tonn, og før 1914 svinga tallet mellom 18 000 og 49 000 tonn.

I særlig grad var slike konsentrerte fóremne grunnlag for produksjon av fleisk og egg. Men også ved overgang til fóravl for poteter og korn blei det vilkår for dette. Tallet på vinterfødde griser gikk sterkt opp mellom 1875 og 1900, fra 121 000 til 165 000. Av denne auken kom $\frac{2}{3}$ i 1890-åra. Tallet nådde ikke videre før i 1933. Jamført med storfebestanden var grisene bare verd 6 % i 1875, men 15 % i 1900.

Tallet på høns gikk sterkt opp i 1880-åra, og lå på over 800 000 i 1890. Men så gjorde det et stort hopp oppetter, tallet gikk opp til det doble på 10 år! Det var først i 1920-åra at det blei auke utover dette.

Grunnlaget for framgangen i fjørfeavlen var utviklinga av kommunikasjonene, kombinert med større kjøpekraft i byene og gunstig prisutvikling på den internasjonale marknaden. På dette feltet svarte det seg i høg grad med omlegging, så lenge som det fanst innførsle. Men alt før 1905 var det overproduksjon i mange landsdeler, og her lå grunnen til at avlen ikke gikk videre fram.

Utviklinga av kommunikasjonene kan vi peke på for svineavlen òg. Dessuten steig prisene ute, og nordmennene kunne nå tevla med de utalandske tilførslene. Prisen på fleisk og liv-

dyr gikk opp, fra 1875 til 1900 gikk middelprisen på voksne griser opp til det doble. I 1885—90 hadde innførsla ligget på 6 000—10 000 tonn årlig. Men trass i auken i forbruket innlands, falt innførsla av til vel 4 000 tonn årlig i 1902—05. Det meste av dette kom i årstider med liten norsk produksjon, slik at det var overproduksjon her heime om høsten.

Såleis ser vi at i landbruksopplysning, omlegging til fòravl, meieribruk, produksjon av smør, flesk og egg, var 1890-åra ei gjennombrotstid. Det samme gjelder for bruk av kraftfòr og kunstgjødse. På det faglige feltet blei det stort sett om å gjøre å utvikle vidare det som hadde blitt gjennomfòrt.

Det viktigste omskiftet var i sjølvne driftsmåten. Før hadde det vært slik at bonden produserte det han kunne, eller det han meinte svarte seg. Overskottet blei solgt. Men i dette bygde han stort sett på det naturgrunnlaget som fanst på garden, på hva han sjøl kunne drive fram. Dette satte grenser oppover for hvor høgt han kunne drive produksjonen.

Men nå gikk bonden mer og mer over til å bygge produksjonen på innkjøpte driftsmidler. Såvarer, kunstgjødsel og kraftfór blei kjøpt til gards. Innkjøpte maskiner og reiskap sparte arbeidskraft og ga større utbytte og bedre kvalitet. Før var kjøpevarene først og fremst det som skulle bli nytta i husholdningen. Nå gikk mer og mer til sjølv gardsdrifta. Jordbruket tok til å bli en industri.

*Tidene
for landbruket
1860–1914*

*Paa de fleste steder i vort land vil
jordbruget være en vel lønnende be-
drift.*

En jærbu 1882.

*Vi kan nu faa solgt alt hvad vi pro-
ducerer og til gode priser.*

Axel Krogvig 1900.

*I kombinerede jordbrugs- og skov-
brugsdistricter . . . staar det i almin-
delighed virkelig meget daarligt til
med jordbruget.*

En østlending 1882.

*Man har i Aartier hugget mere, end
der produceres, og altid paa en mere
og mere ruinerende Maade.*

Amtsskogmester Skavhaugen 1907.

Det har vært vanlig å framstille åra mellom 1860 og 1900 som en sammenhengende kriseperiode for det norske landbruket. Grunnen til dette har blitt funnet i tevlinga fra utlandet, som dreiv prisene ned på den norske marknaden. Tilstanden blei verre fordi tolla på jordbruksvarer var tatt bort. Denne krise var årsak til utvandringa. Såleis skreiv Jon Sundby 1930:

«Også i ottiårene og utover var der jo en svær verdenskrise i jordbruket, og også da søkte de fleste europeiske land med mere eller mindre hell å beskytte sig mot krisen. Tollbeskyttelse var den gang omtrent det eneste anvendte middel. Vi gjorde intet. Men den svekkelse av vårt jordbruk og den tømning av våre bygder som herav blev følgen gjennom årtier — ved utvandring til Amerika og ved innvandring til byene tok det næsten en menneskealder å overkomme.»

Her er faktorene satt i noen annen sammenheng enn vi har gjort det. Men vi kan rekne opp flere med liknende syn, som J. O. Asshamar, Olav Klokk o. a. Folk som gikk mot dette synet var m. a. Wilhelm Keilhau og Håkon Five, ut fra noe ulike premisser. Folk som pekte på nedgangen kunne vise til attergang i kornavlen og i tallet på storfe, sau og geit. Og det mangler ikke på samtidige utsagn om dårlige tider. Vi skal dra fram noen døme.

I 1869 skreiv landbruksskolestyrer Landmark om «den nærværende for landmanden mindre gunstige tid». 1866 hadde landhusholdningsselskapet i Rogaland møte om emnet, grunnene til «... jordbrukernes nuværende — som det antages — forholdsvis trykkende stilling». I 1866 skreiv en østlending at bøndene der på de siste 10—12 år «... i almindelighed er gaaet tilbage i velstand». Fra Ringebu hører vi 1867:

«Fra næsten alle kanter af vort land høres jo om trange kaar blandt almuesmanden, og de samme klager lyde med høje og engstelige røster ogsaa her. Renter og andre udgifter overstiger saa rent folkets kræfter, at noget rent forskrækkelig maa være paa færde... Execusjoner og hammerslag hører nu til dagens orden, og det værste af alt er, at vi ikke øjner udsigt til noget bedre. Ja det ser ret meget dunkelt ud for os, men for Gud er ingen ting umuligt.»

I Lunner klager bøndene året før over «alskens tryk og store udgifter og forgjældelse». Samtidig hører vi fra Nordre Land:

«Tidens husholderiske tryk begynder efterhaanden mere og mere at øve sin indflydelse ogsaa her i Land. Opbudsboernes forløbere, execusjoner og tvangshammersalg, som før have været sjeldne, begynde snart at høre til dagens orden. Flere baade større og mindre gaardbrugere ere saa forgjældede, at de vanskelig kan klare sig, og det er at befrygte, at vi snart faar see flere opbudsboer i vor midte.»

Vi kan følge klagen i andre halvpart av 60-åra rundt kysten. Fra Holt ved Arendal heter det 1867:

«Paa disse kanter synes gaardbrugerklassen at staa paa randen af en tilbagegang i sin formuesstilling, og dette kan, under de indtraadte forholde, vistnok heller ikke være anderledes; ... det for mange af gaardbrugerne vil, uagtet al stræben og sparsomhed, falde meget vanskelig at kunne klare sig.»

Fra Åseral i Mandalen hører vi noe liknende 1865:

«I Aaserald er omtrent 180 gaardbrugere. Af disse betalte omtrent 10 sine skatter til ordentlig tid. Hos de andre maa der skee udpantning, og hos næsten alle disse skeer tvangsauktion. Lignende har forholdet længe været, men dog værre nu end før.»

Det skulle være noe bedre på Vestlandet i disse åra, men en sunnfjording protesterte mot dette 1866, og skreiv «Noget om Almuens Kaar i Søndfjord»:

«... neppe en af hundrede gaardbrugere, som i sidste tid er gaaet frem i økonomisk velvære, og ikke 1 af 50 som ikke er gaaet tilbage, medens størstedelen gaa raskere eller langsommere sin undergang imøde. Herom vidner m. m. foruden de fleste gaardsregnskaber, de usædvanlig mange udpantinger som finde sted, og hvorom ældre lensmænd, som fra gamle beretninger have betragtet tilstanden gennem lange tider, have sagt, at der selv under krigens mest trykkende tider ikke var over $\frac{1}{3}$ af udpantinger mod nu. Flere gaardbrugere ere allerede gaaet baade fra hus og gaard, medens atter andre maa støttes af fattigkassen ...».

I 1885 hører vi klager om «den trykkede tilstand» for bøndene. 1889 skriver Fjordenes Blad om «disse knappe tider». 1895 omtaler en innsender i Landmansvennen (Bergen) «... de senere aars vanskelige konjunkturer». Året etter skildrer O. Arvesen tilstanden for bøndene i flere innlegg på Stortinget, «de ved virkelig ikke længere hvorledes de kan sutenere». Landbruksskolestyrer Bastian Larsen skriver 1906 om «de daarlige tider i 80-aarene og begyndelsen af 90-aarene». J. O. Aas-hamar meinte i 1916 at det gikk nedover med bøndene i tida mellom 1900 og 1916 òg, og gjelda blei større og større.

Her kan vi først dra fram noen statistiske opplysninger om den almene tilstanden for bøndene i denne perioden. Disse er ikke heilt å lite på, men kan likevel gi holdepunkt ved jamføring. For å ta spørsmålet om gjelda først, så ser vi at denne steig fra 474 mill. kr. i 1890 til 791 mill. kr. i 1914. Men dette gikk sammen med en auke i kapitalen, slik at gjeldsprosenten lå på omtrent det samme, 39—40 %. Nettoformuen auka fra 796 til 1297 mill. kr. Dette var i ei tid da tallet på egentlige jordbruk sto stille, og prisnivået i 1914 lå ikke mer enn omlag $\frac{1}{10}$ høgere enn i 1890. Dette skulle tyde på at bøndene hadde gått fram i velstand jamnt over gjennom denne perioden. Vi har sett de store omskifte som skjedde, så dette skulle ikke lyde utrolig.

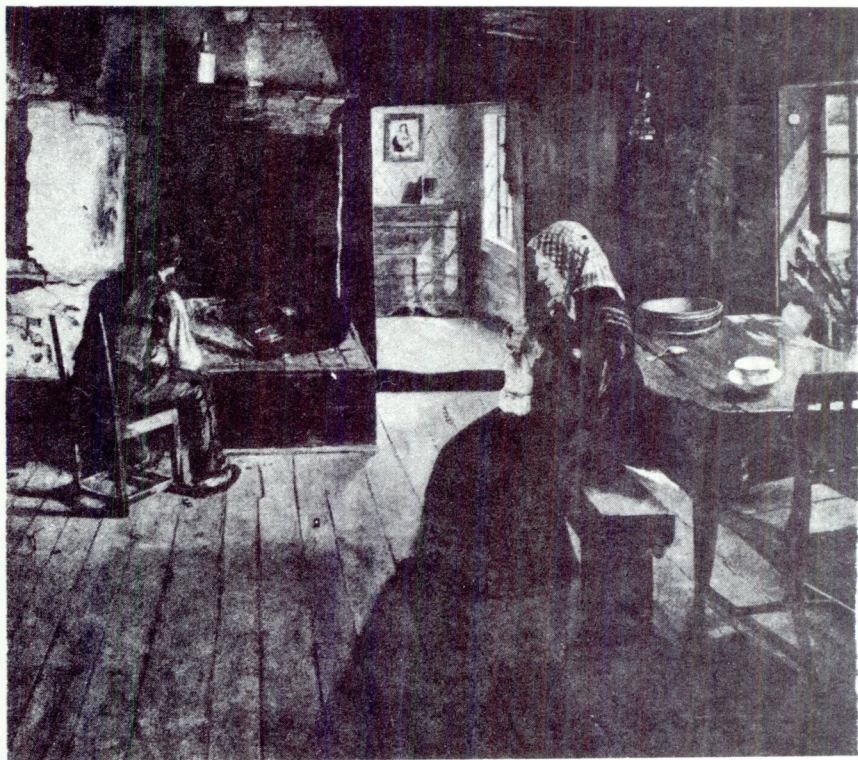
Tallet for samla gjeld og formue jamna ut de lokale skilnadene som fanst, slik at vi fikk en tanke om den almene utviklinga. Det samme gjelder for gardprisene, der vi har middeltall for skyldmarka ved salg over heile landet. Her må vi først ta omsyn til at utvandringa hadde ført til mindre etter-

spørsmål etter jord, det var mindre press til å føre prisene enda lenger over hva som vil være et kapitalisert nettoutbytte. Derfor skulle vi heller vente fallende priser fra midten av 60-åra, dersom andre faktorer var konstante. Mer enn før måtte lønnsomheten i landbruket være avgjørende for bevegelsene i jordprisene.

I 1861—64 var middelprisen noe over 1 210 kr. I åra etterpå var det en fallende tendens, botnen blei nådd i 1871 med 1 052 kr. Dette syner samsvar med de sterke klagene fra åra etter 1864, men fallet var trass i alt ikke mer enn 14 %. Noe sterkere blir det når vi tar omsyn til at prisnivået var stigende ellers. Fra 1873 var det fall i prisnivået fram til 1897. Jordprisen steig brått til 1 583 kr. i 1877, det var $\frac{3}{10}$ over toppen fra 1862. Her holdt prisene seg fram til 1889, de svinga mellom 1 520 og 1 620 kr. for skyldmarka. Det skulle ikke gi noe godt grunnlag for å tale om trange tider. Fra 1890 til 1904 lå prisene noe høyere igjen, for det meste på 1 700—1 800 kr. Så kom den sterkeste auken, de nådde over 1 900 kr. i 1905, lå på vel 2 000 kr. i 1906—07, kom over 2 500 kr. i 1912, og nådde nesten 2 800 kr. i 1914.

Jamvel om vi tar omsyn til at tomtosalg influerer på disse prisene oppover, så viser dette tydelig nok at bøndene var villige til å gi høyere og høyere priser for jorda. Det eneste fallet kom i 1865—71, og det var ikke stort. Ellers var det sterk auke i 1872—77, en mindre ved 1890, og et kraftig sprang oppover fra 1904 til 1914. Jamfører vi dette med gjeldsoppgavene så peker det tydelig på at tidene stort sett blei bedre for bøndene, med slutten av 60-åra som unntak, og tiåret før 1914 som den største framgangen.

De statistiske opplysningene tyder på at den lange linja i utviklinga var positiv, det blei bedre vilkår for landbruket og aukende velstand for bøndene. Vi kan først peke på at skogbruket må ta en stor part av æra for dette. Det blei hogd mer og mer i skogene. Den innalandske marknaden blei større, som følge av industrialiseringa og framgangen i bynæringene. Men først og fremst var det den internasjonale etterspørselen som avgjorde tidene i skogbruket.

Gustav Wentzel: «Føderaadfolk».

I 1860 var det slutt på sagbruksprivilegiene, og det grodde opp mange nye sagbruk. Innføring av dampmaskiner gjorde at disse var uavhengige av lokalisering av vannfall, noe som lå til grunn for framgangen i Fredrikstad-distriktet. På samme måte førte utbygging av jernbanene til at det kom mange nye sagbruk kringom i landet. Et godt døme på dette har vi i Iveland, som ikke hadde sagbruk da Setesdalsbanen kom i 1896. Men 12 år etter fanst det omlag 40 små sagbruk i bygda, som skar for eksport. Slike små bondesager ga jamnt arbeid heile året, og ga bøndene fortjeneste ved videreforedling av tømmeret. Det samme ser vi i enda større grad ved utviklinga av stavindustrien i Vest-Agder fra 1870-åra og utover. Mot

slutten av hundreåret kom transportable lokomobiler i bruk, som førte sagene beint inn i skogen, der det ellers kunne være vanskelig med fløting av tømmeret.

Trelasteksporten hadde gått opp fra 1858 til 1.6 mill. m³ i 1860. Dette auka videre, slik at i 1864—70 lå eksporten mellom 2.02 og 2.15 mill. I 1871—73 kom det en topp, med utførsel på nesten 2.3 mill. m³, som falt av til 1.6 mill. i 1875. Fram til 1906 svinga eksporten så mellom 1.7 mill. og 2.1 mill., det var bare 1878—79 som hadde lågere tall. Fra 1906 kom det så et jamnt fall, fra 2.03 mill. m³ ned til 0.95 mill. m³ i 1914.

Ut fra dette kunne vi kanskje slutte at skogbruket nådde toppen i 1871—73, holdt seg fram til 1906, og falt så ned til under det halve. Men slik var det ikke, grunnen lå i at rundlast og skåret last ikke lenger var de eneste skogsprodukter vi eksporterte. Sagbruk og høvleri hadde fått tevling fra tremassefabrikk og papirfabrikk om tømmeret, noe som bare var en fordel for bøndene. Tremassefabrikkene spilte først en større rolle, de fikk et gjennombrutt i 1870-åra. Eksporten fór i været fra 6 tonn i 1866 til 1 643 tonn i 1871, og 12 201 tonn i 1876. Den utførte mengda auka uten avbrott heilt til 1891, da den var 207 000 tonn. I 1895—1902 kom en ny framstøyt, med auke fra 210 000 tonn til 361 000 tonn. Et nytt hopp i 1905—08 gikk fra 343 000 tonn til 477 000 tonn. Toppen blei nådd i 1912—13 med omlag 510 000 tonn.

Fabrikasjonen av cellulose og papir tok til omlag på samme tid som tremasseproduksjonen, men her kom den store framgangen først i 1890-åra. Da kom m. a. Hafslund og Borregaard i sving. Det blei utført bare 1 tonn papir i 1867, og først i 1878 nådde eksporten over 1000 tonn, og over 10 000 kom den i 1891. Deretter gikk det snøgt, og uten noen som helst tilbakegang heilt til 1915, da utførsla var 207 000 tonn. Den kom over 25 000 tonn i 1895, 50 000 i 1903, og 100 000 i 1908.

Eksporten av cellulose nådde også en topp i 1915, med 222 000 tonn, i 1886 var den bare 3 000 tonn. Her gikk det snøggere i 1890-åra, vi utførte over 100 000 tonn alt i 1903. Såleis ser vi at stillstand i eksporten for vanlig trelast gikk sammen med ei utvikling i treforedlingsindustrien. Denne tevla ut sagbruk og

høvlerier i tømmerkjøpet, slik at de falt av relativt fra slutten av 1870-åra og absolutt fra 1906.

Med dette er det alt sagt at prisutviklinga stort sett må ha vært gunstig for bøndene, for skogeierne. Vi hører om «skovproducternes stigen i priis», og «priserne meget høie» fra Vestfold og Aust-Agder i 1861—65. Denne auken i prisene lå til grunn for den store avvirkinga, med sterk auke fra 1850-åra. Alle de nye sagbruka tevla om tømmeret, på bakgrunn av stor etterspørsel ute. Det kom ikke noe videre tilbakeslag seinere i 1860-åra, men det var slutt på prisauken. Denne kom igjen for fullt i 1870—73. Da var det glimrende priser, og rekordavvirking. Seinere så bøndene tilbake på disse åra som ei gyllen tid, og det er klart at her må vi se forklaringa på noe av auken i jordprisene fra 1871.

Det kom et tilbakeslag etter 1873, det var ei internasjonal handelskrise, som jordbruket måtte føle, og det slo ut i prisfall og mindre avvirking. Dette varte bare i et par år, så var det jamnt gode tider på ny. De så ikke fullt så gode ut, for det var et alment prisfall i denne perioden. Men i 1882 kunne en innsender i Norsk Landmandsblad klage over at bøndene på Østlandet nøyde seg med å sitte passivt og kassere inn for tjenera ved skogsdrifta.

Utover i 1880-åra blei det sterkere tevling om tømmeret, og dette dreiv prisene opp. Det gikk jamnt oppover gjennom heile perioden fram til 1914, såleis skriver skogforvalter Kiær om dette i 1906. Han meinte da at prisene ville holde seg oppe, «da de træforbrugende fabriker dels udvides, dels faar nye konkurrenter». Og dette slo til, prisene gikk opp med en halvpart i det minste i tiåret før 1914.

Den største auken kom i slutten av 90-åra, alt i 1897 hører vi: «I høst er her i Elverum en mere end almindelig tømmertrafik, selv 70-aarenes gyldne tid kan neppe hamle op med iaar.» Fra 1896 til 1901 gikk prisen opp med 9—10 kr. tylvta. Stortingsmann Haug meinte at «hele driften kunde dækkes af merindtægten».

De høge prisene førte til at det svarte seg å drive ut skog som lå avsides, og snautt hadde sett øks før. Th. Kiær pekte

på forskjellen i hogsta fra omkring 1870 til 1905 i Hedmark:

«Da havde man uhyre vidder med gammel, glissen og overmoden skog, hvor øksen vel her og der fjernede det allergroveste tømmer, men hvor dog øksen aldrig blev ført med den raskhed som nu i de senere tider.»

Dette peker på et annet moment. Framgangen i treforedlingsindustrien førte til at de mindre dimensjonene også fikk verdi, prisene på disse gikk sterkest opp. For smålast levert i Byglandsfjorden gikk prisen opp til det doble fra 1902 til 1912, mens den større lasta bare oppviste halv så stor prisauke. Nå kunne det svare seg å drive ut smålast over lengre strekninger, mye av auken i tømmermengda kom fra denne.

Det er heilt klart at fra 1860 til 1914 blei tidene for skogbruket stadig bedre og bedre. De atterslag som kom kan ikke forandre billedet av denne lange utviklingslinja. Det vil si at for de bøndene som hadde skog blei det større og større inntekter.

Dette hadde innverknad på jordbruket i skogbygdene. Interesse og arbeid blei konsentrert om skogen i enda større grad enn før. Jordbruket kom i andre rekke til alle årstider da det var noe å gjøre i skogen og skogsdrifta. Den lause arbeidskrafta gikk til skogbruket, de gode tidene her gir endel av forklaringa på auken i lønnene. Skogbøndene la ned de sider av jordbruket som ikke svarte seg eller ga mindre utbytte enn skogen. Det blei lite med varige investeringer i jordbruket.

Men dette var en stor fordel for de bøndene som ikke hadde tilgang fra skogen. De fikk ha marknaden mer for seg sjøl. Skulle skogbøndene ha gått inn for jordbruket slik som fagfolka ville ha det, da ville det ha blitt dårligere avsetnavilkår for de reine jordbruksbygdene. Jærbøndene ville ikke ha fått så gode priser for de varene som de sendte til Østlandsbyene.

Hva så med jordbruksbygdene? Vi kan holde oss til de moment som vi kom fra til i det forrige. Omlegginga fra kornbruk til husdyrbruk, og fra bygg til havre var ingen katastrofe. Når vi tar omsyn til at prisnivået falt i 1873—97 var det ikke så mye prisen på bygg gikk ned. Og dette fallet kom som en

fordel for de aller fleste bøndene, de som måtte kjøpe brødkorn. Derimot holdt havreprisen seg oppe, slik at med rein havredyrking skulle realinntekta bli større for kornbøndene.

Men det viktigste momentet ligger i at omlegginga til husdyrbruk og mjølkeproduksjon var en overgang til noe bedre. Bøndene blei ikke *tvunget* bort fra kornet, men *lokket* bort. Prisene på mjølkeprodukt utvikla seg gunstig, alt i 1866 hører vi fra Buskerud at «fædriftsprodukternes pris har været fordelagtig for producenten». Mot slutten av hundreåret blei det gode vilkår for produksjon av flesk og egg.

De som så svart på utviklinga pekte på fallende kornpriser, tilbakegang i kornavlen, og nedgang i tallet på storfe, sau og geit. Bak dette lå det stort sett ikke dårligere vilkår. Geiteholdet hadde aldri hatt noen videre betydning. Tallet på sauer gikk tilbake m. a. fordi bøndene fant at det svarte seg å kjøpe tekstiler. Storfetallet gikk tilbake, men mjølkemengda gikk opp. Havreprisen falt ikke. Og tar vi omsyn til auken i tømmeravvirkinga, og at det var færre mennesker sysselsatt i landbruket, da er det heilt klart at den produserte mengda for hver bonde auka sterkt. Og prisutviklinga var stort sett gunstig, jamført med prisene på andre varer.

Men hva var da grunnen til klagen over dårlige tider? Først kan vi peke på at inntektsnivået jamnt over ikke lå så høgt ved midten av 1800-tallet. Særlig var dette tilfelle på små familiebruk, for ikke å tale om husmenn og tjenestefolk. Det blir også sagt i klagen fra Åseral 1865 at «lignende har forholdet lenge været». Nettopp på denne tid fikk bøndene jamføring med bedre vilkår, i byene og i Amerika. Derfor skreiv sunnfjordingen 1866:

«... næsten enhver gaardbruger, som har faaet stelt det saa, at han kan faa lidt levekaar, forlader med glæde jordbruget, hvorpaa han ellers til liden nytte har trælt.»

Tilstanden hadde vært slik lenge, det var ikke noe nytt for 1860-åra og tida etter. Men nå kunne bøndene ha utsikt til noe bedre. Jamvel om vilkåra for jordbruket blei bedre, så gikk det ikke så bra at inntekta for småbonden kunne bli så høg som det han kunne vente seg i Amerika.

Videre var det sjølsagt slik at utviklinga ikke gikk heilt jamnt oppover. Det kom tilbakeslag, som ga grunnlag for klage. Årsakene kunne være internasjonale kriser som virket inn på skogbruk og fiske, eller innalandske kriser som førte med seg mindre etterspørsel etter jordbruksvarer. Men dessuten hadde vi det gamle korset for bøndene, uåra. I slutten av 1860-åra kom det ei rad med uår. For småbønder i fjellbygder, skogbygder og fjordbygder var dette nok til å gi sterke tilbakeslag, særlig når de satt med gjeld. Her ligger den viktigste grunnen til klagen i disse åra. Men sammenhengen med kornavlen var heilt den motsatte av den kritikerne av tollpolitikk og husdyrbruk dro fram. Nettopp i 1866—70 var kornprisene svært høge, dette falt sammen med uåra, og kjentes hardt for de bøndene som måtte kjøpe korn. Som følge av dette gikk de fleste bondetingmennene inn for å ta bort korntolla i 1869.

Etter måten små atterslag kunne føre til at større bønder, og folk i de beste bygdene, også kunne komme med klager. De gode tidene førte til en bedre levemåte, folk vente seg til større utlegg. Da kjentes det hardt å skjære ned, jamvel om de framleis levde mye bedre enn i 1850-åra. Dette ser vi kommer fram i klagen fra Østlandet 1866, årsak til de dårlige tidene var en «overdreven luxuriøs levemaade, stas og fjas er især i enkelte bygdelag stegen til det vemmelige». Amtmannen i Buskerud meinte 1865 at «nutidens forøgede og for vidt drevne fordringer med hensyn til livets behov» var årsak til klagen fra bøndene, og det samme nemner amtmannen i Akershus.

Men slikt var ikke akkurat dårlige vilkår for landbruket. Noe av det samme gjelder for de bøndene som satt med for stor gjeld. Mye av denne kunne være reine forbrukslån, i tillit til at tidene ville bli bedre og bedre. Eller det blei forbrukslån når det kom dårlige år, «forat kunne leve paa samme vis som i gode aar, stiftes nu gjæld».

Noe av gjeldskrisa på Østlandet i 1860-åra kom av at gardprisene hadde blitt drevet for høgt opp, med store lån. Fallet etter 1864 blei vanskelig å bære, men hadde som årsak at folk realiserte at prisene lå for høgt i forhold til avkastninga.

Men dessuten må vi ta med utvandringa, som satte inn for fullt netopp i disse åra. Etterspørselen etter jord falt av. Men dette var bare en fordel for bøndene jamnt over, jamvel om det gikk ut over folk som hadde kjøpt i de dyreste åra.

Gjelda auka etter 1870 og fram til 1914. Men dette kom ikke av jordspekulasjon og for høge gardpriser. Vi ser at nettoformuen gikk opp. Det var investeringslån, omlegginga i jordbruket krevde kapital. Nye driftsbygninger, nye maskiner, heile omlegginga til husdyrbruk og handelsjordbruk var mer enn bøndene kunne føre gjennom på kort tid ved hjelp av egen oppsparing. Men denne gjeldsauken var bare uttrykk for at tidene blei bedre. Vi ser at det meste av gjelda falt på de beste bygdene, der de hadde best avsetnad, og lite kom på bygder som lå tilbake. I 1890 hadde Hypotekbanken stående ute 131 mill. kr. i pantelån på bygdene, av dette falt $\frac{1}{3}$ på Østfold, Akershus og Hedmark. Men alle kystfylkene fra

Hordaland til Finnmark hadde bare 13 % av denne utlåsmengda.

Fallet i prisnivået 1873—97 kunne ha ført til store vansker for bøndene som satt med gjeld. Men prisene på landbruksvarer falt ikke, de sto stille eller steig sterkt. Fra 1897 gikk prisnivået opp på ny fram til 1914. Men trelastprisene steig mye mer, og det var sterk auke i prisen for jordbruksvarene. Fra 1897 til 1914 gikk torgprisene i Oslo opp med $\frac{2}{3}$ for oksekjøtt, $\frac{1}{2}$ for poteter, fleisk og sauekjøtt, og $\frac{1}{4}$ for smør. Den siste måtte lide under tevinga fra margarinen. Men dette blei mer enn oppveid ved at fler og fler bønder kunne komme med på konsummjølkmarknaden. Den innveide mjølka ved meieriene gikk opp med en halvpart mellom 1900 og 1910, men salget av konsummjølk auka til det doble.

Den viktigste negative faktoren for bøndene var at driftskostnadene hadde blitt mye større ved auken i lønnene. Men dette førte først og fremst til lokale atterslag. Mekaniseringa veide opp mye mer enn auken i lønnene, der naturtilhøva lå vel til rette, og avsetnaden var god. Videre hadde ikke auken i lønnene noe negativt med seg for familiejordbruket. Men det gikk ut over de bygdene som hadde drevet et vidstrakt høstingsbruk, med stor bruk av arbeidskraft. I fjellbygdene blei det derfor vanskelig eller umulig å holde oppe den sterke utnyttinga av utmarka. Her blei det tilbakeslag, og det samme gjaldt for de andre bygder med lite eller tungbrukt innmark. Men stort sett kunne ikke dette veie opp de mange positive faktorene.

Utbygginga av kommunikasjonene førte med seg negative virkninger for to slags distrikter. For det første var det kornbygdene i innlandet, som mistet den privilegerte posisjonen på den innalandske kornmarknaden. Fra 1870-åra kom det klage på klage fra Hedmark over nedgangen i levemåten. På den andre sida gjaldt det samme for bygdene rundt byene, som nå måtte tevla med større og større distrikt i levering av husdyrprodukt, poteter o. a. Men for begge slags bygder førte det bare til at de fikk samme vilkår som storparten av landet. Og den sterkt ekspansive marknaden gjorde at atterslaget ikke

blei særlig stort. For storparten av de norske bygdene var den bedre transporten midlet som førte dem til høyere velstand.

Endelig kan vi komme fram til ideelle grunner for å rope ut om nedgang for landbruket. Folk som så på jordbruket som noe mer enn en måte å tjene til levebrødet, de likte ikke at produksjonen falt av i noen som helst grein av jordbruket. Det var et mindre Norge. Etter 1900 kom sjølbergingsmomentet inn på ny, under innflytelse av den tyske agrarpolitikken. Da var det særlig tilbakegangen i kornavlens som sto som et negativt moment.

Men det er lett nok å finne samtidige som meinte at det gikk framover i landbruket, jamvel om det vel alltid har vært vanskelig å få bønder til å vedgå at det var gode tider for landbruket. Amtmannen i Nedenes skreiv om åra 1861—65 at «velstanden formenes i det hele taget at have gjort ikke ubetydelige fremskridt». Om femåret etter meiner amtmannen i Buskerud at «amtsdistriktet i det hele snarere har gjort fremgang end tilbakegang i økonomisk velvære». Dette var i de dårlige åra, men i Buskerud fanst det både kornbygder og skogbygder som hadde gode tider. Det var klager i 70-åra over de dårlige tidene, i Morgenbladet var det et langt ordskifte: «Hvori ligger aarsagen til landmandens klage over, at jordbruget ikke lønner sig?» Amtsassistent Ødegaard kommenterte dette i et foredrag:

«... jeg, saalenge jeg har færdes iblandt gaardbrugere, *aldrig har hørt de egentlige gaardbrugere* føre direkte klage over, at jordbruget *ikke lønner sig*. Denne klage har jeg hørt af præster og andre, der foruden sin egentlige sysel har havt jordbrug at stelle med, men ikke af den, som lever udelukkende eller hovedsagelig af jordbrug.»

Han pekte på at folk hadde en tendens til bare å se på de negative faktorene, t. d. at lønnene gikk opp, men ikke på alt det positive. Men ellers kom det en annen ting fram i dette ordskiftet, som kan ligge til grunn for mye, eller det meste, av klagene. Det blei skrevet at jordbruket ikke lønte seg *nok*. Etter hvert som de andre næringene gikk fram, og velstanden gikk opp i byene, så falt det naturlig å klage over at jordbruket ikke fulgte med. Det var klager over en *relativ ned-*

gang, i forhold til andre næringer. Å forstå dette skulle ikke falle så vanskelig for oss.

Men utover i 1890-åra måtte jamvel hedmarkingene gå med på at det gikk framover. Samtidig med at tingmennene klaget over hvor dårlig det sto til der, kunne Axel Krogvig, redaktør av landbruksbladet «Frøi» på Hamar skrive:

«Disse lysere tider har givet os mere tillid til fremtiden og giver haab om, at vore distrikter heroppe vil kunne naa op til sin gamle betydning innen landet.»

Til grunn for klagene fra de breie bygdene på Opplanda hadde det også ligget en relativ nedgang, disse bygdene hadde ikke hatt samme auken i velstand som resten av landet. De hadde nemlig stått så høgt fra før. Men for heile landet var det en velstandsauke, jamnt over levde bøndene mye bedre enn før. På Stortinget 1896 klaga Bøhn fra Akershus over de dårlige tidene i jordbruket. Han fikk svar fra H. Anderser (Skien):

«Naar saa han udover landsbygderne paa de kanter hvor han er kjendt, ekvipager som de, der nu bruges? Naar saa han saadanne tilstelninger paa landet, som nu finder sted? Naar saa han paa bondegaardene pianoer, som døtrene sad og klunkede paa, og naar saa han den slags klædedragt, som nu bruges? Men naar vi taler om levesættet, saa tænker vi ikke bare paa maden. Der er andre ting, som henhører til levesættet, og jeg vil spørge den ærede representant, om han ikke vil være enig i, at levesættet har forandret sig ganske betydelig fra en tid tilbage, som den jeg nævnte (25—30 år), og til nu?»

Noe liknende hevda dosent Landmark i et ordskifte med direktør Hirsch på landbruksmøtet 1902. Han pekte dessuten på at bøndene nå hadde råd til å bruke mer av det de produserte. Dette kunne nok særlig være tilfelle med bønder på Vestlandet o. a. steder, nå kunne de bruke mer smør og kjøtt enn før. Dessuten må vi ta med at de kunne ete rugbrød, istedetfor flatbrød og graut av havre og bygg. Landmark sa:

«... den kjensgjerning, som er os alle bekjendt, at hvor vi færdes omkring i landet, ser vi fremskridt i jordbruget. Hvor vi end færdes og kommer hen, ser vi, at befolkningen lever bedre, end for 25 aar siden; at den bruger

mere af de produkter, den har frembragt, kort sagt, hele tilstanden er betydelig bedre, end for 25 aar siden. Men hvorledes kunde den være bedre, dersom det ikke var et udslag af, at driften var forbedret.»

Hirsch kom med ei breiside mot utviklinga i den siste fjerdeparten av hundreåret. Men han gikk med på at bøndene hadde gått fram i velstand: «Det kan godt hende at gaardbrugerne har større inntægter nu desuagtet. Jeg er tilbøielig til at tro det.» De hadde fått dette til ved å skjære ned på utgiftene. Det var Hirsch imot, bøndene skulle produsere mye med store utlegg, slik at jordbruket fikk en større posisjon i nasjonaløkonomien, slik at produksjonen steig. (Men han tok ikke med hvorledes det da ville gå med prisene.)

Med slike målsettinger har vi kommet utafør spørsmålet om det var tilbakegang og krise for landbruket og bøndene. Hirsch måtte gå med på at velstanden auka. I dette kapitlet har vi forsøkt å vise at dette hendte, og grunnen til at det gikk slik. Slutten av 1800-tallet var en framgangsperiode som la grunnen for det landbruket vi har hatt heilt til de siste åra.

*Sammenslutning er nu det norske
Landbrugs første Opgave.*

Statsråd W. Konow 1902.

*I denne udprægede Selvstændigheds-
følelse, parret med Mistro og Misun-
delse, ser jeg den største Hindring for
Samvirkets Fremme i vort Land.*

Sekretær I. Bjerknæs 1903.

Organisering og samvirke

Det var stort sett folk utafor bondesamfunnet som sto bak de eldste organisasjonene som arbeidde for landbruket. Men flere steder var sokneselskapene et unntak, fordi her var i alle fall bøndene med i laget. De gamle sokneselskapene sovnet for det meste av i 1830-åra. Men fra 1850-åra kom det ei rad med nye lokale lag, som konsentrerte seg om jordbruket. Her var det så godt som bare bønder med, og det var bøndene sjøl som gjorde opptaket. Begge deler går fram av namna på disse laga, de kalte seg «jordbrugsforening», «landbrugsforening», «landboforening», «landmandsforening». De kunne ha et stort medlemstall, i Volda blei så godt som alle bøndene med 1865. Laga kunne være tilsluttet landhusholdningsselskapene, men i realiteten var de frie lag.

I 1878 kjenner vi til 108 jordbrukslag kringom i landet. De var konsentrert om de beste jordbruksbygdene, det fanst bare 3 fra Nord-Trøndelag og nordover, men 36 i Vestfold, Østfold og Buskerud. Da hadde det blitt et tilbakeslag for dem, høgdepunktet var i midten av 60-åra, særlig var det tett med lag i Vestfold. I 1886 kjenner vi til 132 lag, og i landet utenom Vestfold fanst det 173 lag i 1892. Men i 1890-åra kom den store frammarsjen, av 13 lag vi har skipingsåret for i Akershus 1905, kom 11 i 1890-åra.

Jordbrukslaga var lite stabile, gamle lag sovnet inn og nye kom til, alt ettersom det var interesse og oppgaver. Emne-

feltet kunne også variere sterkt fra lag til lag. Men stort sett hadde de reint faglige oppgaver. De hadde foredrag og ordskifte om faglige emner, de kunne skipe til fesjå o. s. b. Men dessuten kunne de drive økonomisk virksomhet. Den sterke framgangen i 1880-åra og seinere hadde tydelig sammenheng med omlegginga i jordbruket på den tid.

Faglige formål kunne gi grunnlag for særlige lag. Sammen med interesse for avlsarbeidet fra 1860-åra og utover kom det i stand «okseholdsforeninger» og «fæavlsforeninger». Flere bønder gikk sammen om å holde avlsokse. I 1890-åra kom det i stand kontrollforeninger, der målet var å auke kvalitet og mengde i mjølkeproduksjonen, ved hjelp av å finne fram til de beste dyra og den mest rasjonelle fóringa. Fra 1902 ga staten bidrag til foreningene. Det var bare i de bygdene der mjølkesalget hadde stor betydning at det var grobotn for slike foreninger. I Hedmark var det 9 i 1901 og 27 i 1904. I de første åra etter 1900 kom det 5 i Telemark. Særlig sterk var framvoksteren på Jæren. I 1939 hadde arbeidet kommet så langt at omlag $\frac{1}{8}$ av mjølkekyrne var under kontroll.

Disse foreningene hadde også ei økonomisk side ved arbeidet. Landmandsforeningene kunne samtidig være okseholdslag og dessuten kunne de drive økonomisk samvirke i trangeste meining av ordet. I 1860-åra sto laga i Vestfold for fellesinnkjøp av dremsrøyr og beinmjøl. Dette innkjøpssamvirket blei drevet av flere lokale lag fram til 1890-åra. Mange av disse var tilsluttet landhusholdningsselskapene, og fra slutten av 1880-åra gikk disse inn for fellesinnkjøp av kunstgjødsel og kraftfór til underavdelingene og enkelte bønder. På denne måten blei administrasjonen enklere, og de fikk fordelen av å kjøpe i stort. Utover i 1890-åra vokste innkjøpa i omfang, og særlig var dette tilfelle på Østlandet. Som følge av dette gikk flere av selskapene på Østlandet sammen i 1896 om å starte Landhusholdningsselskabernes Fællesindkjøb. Snart kom alle amtene i denne landsdelen med. På få år fulgte så felleskjøp i de andre landsdelene. Alt i 1913 hadde disse omlag $\frac{2}{3}$ av den omsatte kunstgjødselmengda. Kraftfór var det nest viktigste, og ellers kjøpte de inn såvarer, hesjetråd o. a. De bygde på lokale inn-

kjøpslag, som ofte kunne være de gamle landbruksforeningene.

Grunnen til denne utviklinga var først et krav om kvalitetskontroll. Det hadde kommet mange slags kraftfôr og kunstgjødsel, der det var så ymse med kvaliteten. Enda mer kunne dette gjelde for såvarer. Men dessuten var målet å skaffe bøndene en del av mellommannsfortjenesta, og i det minste virke prisregulerende. Dette lykkes i stor monn, slik at bøndene sluttet mannjamnt opp i de gode jordbruksbygdene. Felleskjøpet i Kristiania aleine hadde over 24 000 medlemmer i 1913.

Men samvirke i foredling og salg var eldre enn innkjøpsamvirket. I 1843 blei Strand Brænderi grunnlagt, med 20 bønder som interessenter. Siden fulgte flere brennerier etter i de beste potetbygdene i innlandet. Grunnet for dette var de nye avgiftene, som gjorde at det ikke svarte seg å drive brenning i det små lenger. Det måtte flere til for å skaffe kapital til de store apparatene som skulle til ved den mest økonomiske drifta.

Avgiftspolitikken var likeeins noe av grunnen til at det blei vanskelig å få avsetnad for norsk maltbygg. 1859 gikk derfor Bærums og Askers Landboforening til aksjeinnbyding. Bøndene i distriktet skulle gå sammen om å starte et bryggeri, som kunne ta mot bygg fra innskyterne. Enkeltvis kunne bøndene ikke greie seg mot «ølbryggerienes samlede enighed». Men dette tiltaket førte ikke fram, kapitalen blei ikke stor nok.

De første ysteriene i Nord-Østerdal var samvirketiltak, og seinere har de aller fleste meieriene vært grunnlagt av bønder i samlag. Av de omlag 700 meieriene og ysteriene som fanst i 1914, bygde 620 på samvirke. Disse hadde omlag $\frac{3}{4}$ av den innveide mjølkemengda. I 1930-åra gikk så godt som alle meieriene over på samvirkebasis. Kvantitativt sett har meieriene hatt mest å si heilt fra 1880-åra. I 1914 hadde de en omsetning på 25 mill. kr., mens fellesinnkjøpene var på snaue 19 mill. kr. Ved siden av meieriene kom det istand smørforeninger i 1880-åra. Etter hvert som det kom fler meierier, gikk disse foreninger inn. I 1913 var det bare 37 tilbake, de fleste i Nord-Norge.

Det gikk vanskeligere å gjennomføre salgssamvirket i de andre greinene av landbruket. Eggsalgforeninger kom det

istand fra midten av 1890-åra, særlig på Jæren og i Nord-Trøndelag. Det var planer om fellesslakteri i Møre og Romsdal i 1890-åra, men det første kom på Hamar 1904, fulgt av Fellesslakteriet i Oslo 1910. Alt året etter hadde det siste over 5000 medlemmer. Før 1914 kom det ellers istand samvirkesalg av jordbruksvarer i Kristiania, Stavanger, Ålesund og Kristiansund. I skogbruket kom det tømmeralgforeninger, som enten sto aleine eller var sluttet sammen i større skogeierforeninger etter vassdraget. Det var 84 lag i 1914, som bare hadde et salg på vel 3 mill. kr.

Målet for salgssamvirket var først og fremst å skaffe medlemmene bedre priser, ved at de fikk noe av mellommannsfortjenesta. Kvalitetsgarantien kunne også spille en rolle. Samvirket var en suksess for meieribrukets vedkommende, her var det koblet sammen med foredling. Det var vanskeligere å bygge opp det reine salgssamvirket, m. a. fordi at fortjenestemarginen i mellomleddene ikke var så stor. Dessuten var det mange steder lett å selge direkte til forbruker. Men mange andre spesielle faktorer kunne spille inn, som aktiv motstand fra mellomhandlerne, slik at tiltaka gikk overende i starten. Videre kunne det være mangel på kapital, kvalifiserte folk o. s. b.

Det økonomiske samvirket vakte positiv interesse hos mange som interesserte seg for jordbruket. Det var i tråd med mistilliten til «handelsånd», og i samsvar med nye sosiale idéer. Særlig gjaldt dette åra like etter 1900, da forbrukersamvirket blei bygd opp. Landhusholdningsselskapene gikk inn for tanken. I 1910 satte Norges Vel ned et samvirkeutvalg, og tilsatte en samvirkekonsulent. Dette aktive arbeidet for utbygging av økonomisk samvirke har siden vært drevet kontinuerlig. Det kunne bygge på godvilje i mange kretser, og kunne samle alle jordbrukere. «For smaabruk og egne hjem» skreiv 1913:

«Vi mener nemlig, at det kun er ved det gjennomførte samvirke og i troskap mot det demokratiske samvirkes love og regler, at vi har midlet, hvorved social nød kan avhjælpes og samfundsskjævheten utjevnes.»

Gjennom det økonomiske samvirket prøvde bøndene å skape

tryggere vilkår for landbruket. Men slike økonomiske mål kunne også bli nådd gjennom sammenslutning på andre plan. I 1896 blei Norges Landmandsforbund stiftet, med tilslutning fra bønder i Follo-bygdene som kjerne. Det var tilsluttet 84 lokale lag, men bare 253 direkte medlemmer. De første var for det meste gamle landbruksforeninger. Det store gjennombrøttet kom like før krigen, i 1910 var det 10 000 medlemmer, ved utgangen av 1914 var det 50 000. Med dette var det ikke langt fra at metningspunktet var nådd, i 1939 var det 58 000 direkte medlemmer og 1300 lag med 80 000 medlemmer.

Landmandsforbundet hadde mange mål, som ligger utafør emnet for denne boka. Sosiale, kulturelle og nasjonale saker hadde høy prioritet, noe som enda mer kom til syne i den politiske sida av organisasjonen, Bondepartiet, som blei grunnlagt 1920. Landmandsforbundet hadde ei reint faglig side, men hovedformålet var å øve politisk press på de gamle partiene for å få gjennomført statstiltak til fremme av landbruket. Spørsmål som lettere kreditt og billigere transport, var mellom måla. Men først og fremst var tollpolitikken et hovedspørsmål. Toll på jordbruksvarene skulle bli gjennomført, og argumentet var at industrien nøt godt av vernetoll. Kornet var unntatt, korntoll kunne ikke samle bøndene. Men i den første perioden var det likevel på Østlandet at Landmandsforbundet hadde størst tilslutning. 1896 blei det organisert resolusjoner til Stortinget om toll på jordbruksvarer. Det kom fra 25 landbrukslag o. l. i Akershus, 11 i Rogaland, men bare 2 på Agder. I Akershus gikk 7 herredstyresamrøystes inn for toll. Tilslutninga kom først og fremst der det økonomiske samvirket hadde kommet lengst, der omlegginga i jordbruket hadde fått vind i segla. Fram til midten av 1920-åra blei det etterhvert gjennomført ei rekke tollpålegg.

Bakgrunnen for denne organiseringa ligger først og fremst i at utviklinga hadde ført til at bøndene i de ulike landsdelene hadde fått like interesser, etter hvert som kommunikasjonene blei bedre, og de produserte for de samme marknadene så noenlunde de samme varene. Det økonomiske samvirket spilte også ei rolle. Dessuten var det klart hvorledes fagforeningene

hadde ført til bedre kår for arbeiderne, og hvorledes disse kunne sette inn kreftene organisert. Som utløysende faktorer må vi ta med den nedgangen, i alle fall relativt, som hadde kommet for de bygdene som hadde stått best før. Derfor ser vi at Follo og Hedmark kom først med i arbeidet. Det hadde blitt nærmere kontakt med byene, noe som ga grunnlag for at bøndene jamnt over kunne meine at de ikke fikk samme framgang som folk i andre næringer. En relativ nedgang kunne ligge under, men ikke en absolutt. Men som argument blei påstander om dårlige tider nytta i fullt monn. Såleis sa amtmann Michelet (Høyre) på Stortinget 1896:

«Men nøden for jordbruget blev større og større, og den blev saa stor tilsidst, at nu har jordbrugerne, tvungne af den pure nødvendighed, maattet slutte sig sammen.»

Det var langt fra alle jordbrukerne som gikk inn i Landmandsforbundet. I 1913 blei det første store opptaket gjort med å starte småbrukerlag, samme året blei Norsk Smaabrukerforbund grunnlagt, med omlag 30 lokale lag. I 1938 hadde organisasjonen nådd opp i 10 000 medlemmer. Målsettinga lå her mer på det strengt faglige planet, med opplæring og rettledning, og arbeid for småbruksundervisninga. Men dessuten kunne denne organisasjonen også arbeide som ei politisk pressgruppe, t. d. når det gjaldt jordspørsmålet og stønadsordningene i jordbruket.

Fra først av tok laget bare sikte på folk med støttebruk, arbeidere i jordbruk og skogbruk og andre yrke, som hadde et lite bruk ved sida. Men i 1920-åra prøvde de å få med småbøndene, de minste bruk som kunne fø sin mann. Et uttrykk for dette var namneskiftet til Norsk Bonde- og Småbrukerlag. Medlemstallet viser at dette ikke gikk, trass i at potensielt sett skulle det være bedre vilkår for denne organisasjonen enn for Bondelaget. Den sterkeste tilslutninga kom fra småbrukerne i de breie jordbruksbygdene, i bygder med størst avstand mellom små og store bruk. Derimot greidde ikke småbrukerrørsla å få fast fot på Agder og Vestlandet. Sosiale faktorer lå under grunnlegginga, Landmandsforbundet hadde

for mye preg av storbondeorganisasjon. Ut fra dette var det også politiske skillelinjer, kjernen i organisasjonen var fra først av Castbergs arbeiderdemokrater på Opplanda. Derfor kunne Verdens Gang skrive om «Castbergs pulverisering av bøndernes store fagforening».

Men både faglig og i samvirket var det likevel god kontakt mellom bønder og småbrukere. Småbrukerlaget la stor vekt på samvirket, idégrunnlaget for rørsla kom fra Danmark, med sine Husmandsforeninger som bygde på samvirket. I de økonomiske organisasjonene var alle med, småbrukerlaga gikk t. d. inn som innkjøpslag i felleskjøpa. Reint faglig sto småbrukersaka midt i det arbeidet som de ideelle organisasjonene rundt Norges Vel tok opp. Det gjaldt om å drive opp produksjonen i alle greiner, å skape et sterkt jordbruk, med så mange som mulig i jordbruket. Derfor var det samarbeid mellom småbrukerlaga, Norges Vel og organisasjonene for smånæringene. Attpåtil gikk Norges Vel inn for ordning av jordspørsmålet, slik at små bruk kunne bli større. Målet var her å få mest mulig effektiv produksjon. Etter hvert som småbrukerlaget la om grunnlaget til å gjelde hovedbruk, blei det også mer samsvar i næringsinteressene mellom organisasjonene.

Før 1920 hadde det norske landbruket blitt gjennomorganisert, både ideelt, faglig-teknisk, faglig-politisk og økonomisk. Dette var en forutsetning for at bøndene klarte seg så godt som de gjorde gjennom det stormværet som fulgte.

Rettelser til opptrykket av
NORSK LANDBRUKSHISTORIE

I opptrykket av Norsk Landbrukshistorie er kapitlet om «POTETER OG BRENNEVIN», side 82 og 83 ufullstendig. Kapitlet trykkes derfor i sin helhet i dette tillegget, som da erstatter sidene 82 og 83. I dette tillegget er den opprinnelige pagineringen beholdt.

*Kartoflerne er den nyttigste Vext paa
Bondens Mark.*

Jacob Aall 1811.

Poteter og brennevin

Det var så godt som ingen heilt nye element som kom til i det norske landbruket mellom 1550 og 1850. Landbrukshistoria for denne tidbolken blir stort sett å framstille styrkeforholdet mellom de eldre elementene. Vi kan tale om framgang eller tilbakegang for eldre driftsmåter, teknikk, kornsorter og husdyrslag, fiske og skogbruk. Det som blei innført av nytt har for det meste bare verdi som kuriosa. Men det finst et unntak, og det er potetavlen. På forholdsvis kort tid fikk denne utenlandske veksten et stort rom i det norske jordbruket, og i norsk kosthold. I dag kan vi ikke tenke oss norsk mat eller norsk åker uten poteter. Dette gjennombrøttet skjedde på under 100 år, og det er kort tid i en slik sammenheng.

Potetdyrking er nevnt på Tromøy ved Arendal i 1757, men omlag på samme tid hadde de begynt andre steder på Agder, på Østlandet, på Vestlandet og i Trøndelag. Den første som nevner poteter («Jord-Æble») er Bergens-bispen Erich Pontoppidan. Han avsluttet det naturhistoriske verket sitt våren 1751, slik at potetene var dyrka på Vestlandet alt i 1740-åra. Vi hører helst om at prester og andre embetsmenn tok til å sette poteter i hagen på embetsgardene rundt omkring i landet. Ved dette «exemplets magt» fikk bøndene øye på nytten av potetavlen, og tok til å sette poteter sjøl. Prestene agiterte for potetdyrking gjennom samtale og fra prekestolen. Gjennom de patriotiske selskapene satte embetsmennene opp premier for potetavl og delte ut settepoteter.

Dessuten blei det skrevet om potetene, og her var det også

prestene som gikk i brodden. Den første var Herman Ruge i Slidre, som 1762 skreiv om potetene i artikkelen «Forslag om Plandteringer for at lette Hungers Nød». To år etter ga Peder Hertzberg i Kinsarvik ut et lite skrift, «Underretning for Bønder i Norge om den nyttige Jordfrugt Potatos at plante og bruge», og dette skriftet kom i flere opplag. 1779 kom H. C. Glahn, som hadde vært prest i Ullensvang, med en avhandling om «Poteter-nes Opbevaring om Vinteren i Norge».

Vi veit at boka til Hertzberg blei nytta av bøndene på Vestlandet som ei slags lærebok i potetdyrking. Men det er tvilsomt om de andre skriftene blei lest utafor embetsmannskretsene. I det heile må vi ikke overdrive den rolla som prestene spilte. Det blei ikke skrevet noe vidare om hva bøndene gjorde, men likevel kjenner vi flere tilfelle av at bønder førte inn poteter til sine bygder. Prestene tjente til å gjøre bøndene oppmerksom på den nye veksten, men det var bøndene sjøl som gjorde potetene til en viktig faktor i det norske jordbruket.

Embetsmennene hadde poteter i hagen, men det tok ikke lang tid før bøndene flyttet ut på åkeren med potetlappene. Og med dette kom det tekniske gjennombrøttet for potetavlen. Alt tidlig i 1760-åra satte Sunnmørs-bøndene heile åkrer med poteter. På Tjos ved Kristiansand venta de en avl på omlag 600 tønner 1788. Grunlaget for dette måtte være at potetene hadde fått et stort rom i kostholdet. Det hadde ikke ennå skjedd i Trøndelag, 1768 hører vi at bøndene der heller eter neper og roer enn poteter. Men på Sunnmøre bakte de flatbrød av poteter og mjøl.

Det er vanskelig å få skikkelig greie på hvorledes utviklinga i potetavlen var for heile landet og i de ulike landsdelene. Statistikken er spredd og lite å stole på når det gjelder absolutte tall. Da er det bedre å se på forholdet mellom oppgitt utsæd av korn og poteter. Den eldste statistiske oppgava er fra Landvik ved Grimstad 1791. I denne bygda var det 1219 innbyggere, med smått og stort, bønder og husmenn. De sådde 593 tønner korn (mest bygg), og satte 44 tønner poteter. I forhold til kornet sto potetene bare på 7 %, og etter avlinga måtte over 3 mennesker dele 1 tønne poteter.

I 1809 får vi greie på potetavlen over heile landet, og da var «potetprosenten» kommet opp i 16, de sådde 6 ganger så mange tønner korn som poteter. Men på de 25 år som fulgte kom det store omskiftet, potetene stod på 87 % etter utsædsmengda. I 1845, ti år etter, satte bøndene litt mer poteter enn de sådde korn (102 %). Bruker vi absolutte tall får vi nesten 10-dobling av utsæden mellom 1809 og 1835. Dette er nok til å syne at det store gjennombrøttet kom i disse åra, det var da potetene slo gjennom for fullt.

Men alt i 1809 var det mange bygder og heile amt som hadde drevet potetavlen tålig langt. I forhold til kornavlen var det Aust-Agder som lå på topp, med 66 % utsæd, en stor framgang fra tallet for Landvik 18 år før. De amt som lå på begge sider hadde dernæst den største avlen: Telemark, Vest-Agder og Vestfold (38 %). Bygdene lengst sør var det som hadde nådd lengst. Vestlandet og Trøndelag var i en mellomstilling, med fra 29 % i Hordaland til 10 % i Møre og Romsdal. Og etter måten var det minst potetdyrking i Nord-Norge og over Opplanda, mellom 8 % i Østfold og 2 % i Akershus.

Det er flere faktorer som kan forklare denne skilnaden. Poteten hadde lengst tradisjon i sør, som vi har sett. De klimatiske tilhøva lå mindre godt til rette for avl i Nord-Norge, men var gode i sør. Åkerbruket på Agder og Vestlandet høvde godt for potetdyrking, de små reitene i god hevd, og med god tilgang på gjødsel var som skapt for potetbruket. Dessuten spilte kornavlen fra før liten rolle her, det var liten avl pr. innbygger og større tilgang på arbeidskraft. Med potetavl til eget forbruk ville potetene få mer å si her enn over flatbygdene på Østlandet.

Men de breie bygdene hadde også absolutt en mindre potetavl enn bygdene på Agder. Under krigen var kornprisene høge, med lite åkerareal blei bonden sjølberga med mat ved å legge mer vekt på potetene. Det blei spørsmål om alternative inntekter, «fordi den i forhold til kornet giver en langt rigere afgrøde betaler potatosen langt bedre sit areal end kornet». I kornbygdene var det store åkerareal til hver gard, med full sysselsetting av arbeidskrafta. Produksjonen var innretta for salg, transporten til underskottsbygdene falt dyrere

for poteter enn for korn. I kornbygdene svarte det seg derfor mindre godt å drive potetdyrking.

Men etter 1809 kom flatbygdene med for alvor. Den store framgangen for avlen her var det som fikk potetene til å nærme seg kornet i utsådd før 1835. I fjellbygdene og eller i skogbygder og febygder var det stillstand. De avla så mye at de hadde til husbruk. I 1820 hører vi om skilnaden i potetdyrking mellom fjellbygder og flatbygder:

«Da potatos i fjeldbygderne give meget ringere fold og ere langt ringere i godhed end de, som voxe i de dybere dale, saa ser man dem ogsaa hist indskrænke potatossæden til et saa lidet areal, som nogenlunde muligt, naar man derimod her ikke tager i betænkning, at udvide den mere og mere.»

Det er uråd å fastslå når den største framgangen kom mellom 1809 og 1835. Men det ser ut til at bøndene jamnt over, med unntak av kornbygdene, dreiv avlen sterkt opp i de siste krigsåra. Jacob Aall taler om poteten «i krigens aar, da den blev til en velsignelse for smaa agerbrug». Dette var rimelig, som følge av den sterke auken i kornprisene. Ved auka potetdyrking kunne de redusere korninnkjøpet, det var vanskeligere å auke kornavlen.

De høge kornprisene mellom 1814 og 1819 drog i samme lei som vanskene under krigen. Potetene blei innarbeidet i forbruket, det var ikke bare mat som bøndene tok til i uår. Denne faktoren kan hjelpe til med å forklare den store nedgangen i kornimporten.

Bøndene dyrka så mye poteter at de hadde til eget bruk. Men der nådde avlen ei grense. Siden potetdyrkinga var vanlig over heile landet så blei det ingen avsetning for et eventuelt overskott til andre bygder. Dessuten var transportkostnadene relativt høge for potetene ved frakt over land. På denne måten var det en tendens for potetavlen til å stoppe opp ved ei viss mengde, det svarte seg ikke å produsere for salg. Her har vi en ny tendens til sjølbergingsjordbruk i tida etter 1807, ei grein av produksjonen som hadde det egne forbruket til mål, og som førte med seg mindre innkjøp av korn og andre matvarer. Potetene var billigere mat, sjølbergingstendensen var her også en tendens til dårligere levemåte.

Men for de bygdene som lå nær inntil byene kunne det bli tale om produksjon for salg. Over kortere avstander kunne transporten svare seg. Men særlig blei dette aktuelt for bygder ved sjøen, der kunne det bli større avl. Transportkostnaden sjøvegen fra Innherad til Trondheim var omlag 1/5 av prisen levert forbruker i 1820. Disse bygdene hadde derfor en særs stor potetdyrking. Det samme var tilfelle med bygder i Vestfold og Østfold «formedelst den beqvemme adgang til Christianiafjorden». De kunne da levere poteter til Kristiania og til de andre byene på begge sider av fjorden. For mange av Vestlandsbygdene var det lett transport til Bergen, dit de førte potetene med jekter.

Salget til byene kunne likevel ikke komme istand før potetene hadde blitt daglig mat for folk der. Det kunne ikke bli større produksjon for salg før dette kravet var oppfylt. En gang i 1780-åra førte en mann fra Os 2 tønner poteter til Bergen, men kunne ikke finne kjøper. Men 20 år seinere hadde handelen kommet i gang for fullt. Bøndene i Etne solgte poteter i det store til Bergen 1805. Da heter det om presten i bygda, Jørgen Brochmann:

«Han driver kartoffelavlen i det store, og avler aarlig flere hundrede tdr., som lige fra ageren af indlades i jægten, som paa elven i tilstrækkelig dyb ligger midt oppe i ageren, og med føielig vind er den inden 8—10 timer i Bergen.»

Presten i Kvinnherad skriver omkring 1820: «Det er utroligt, hvilken mængde der aarlig sælges i Bergen, især fra Kvinnherred». På denne tid var Bergen framleis den største byen i landet, og fra alle kystbygdene i Hordaland gikk det båtlaster med poteter til byen. Det heter om Sunnhordland:

«I Storøens, Tysnæs, Kvindherreds, Fjeldbergs og Skaanevigs præstegjælde er potatos avlingen mest udbredt, og fra disse, saavel som fra Ous og Findaas præstegjælde afsættes aarligen mange tusinde tønder af denne avl til Bergen.»

Bygdene ved Trondheimsfjorden solgte poteter til Trondheim, og kunne derfor drive opp avlinga. Omkring 1820 var det særs stor produksjon på de gardene som lå best til for sjøtransport,

Chr. Skredsvig: Potetopptaking. 1894.

fra Innherad hører vi at «man har exempel paa, at der er avlet over 1000 tønner paa en gaard».

Disse store avlingene reiste nye problem. Det gjaldt å få ei trygg oppbevaring om vinteren, slik at potetene ikke blei frostskadde. Vinterføret var nødvendig for landtransporten, og dessuten ville konsentrert salg etter opptakinga føre med seg overfylte marknader i byene og sterke prisfall. Derfor var frosten en fare for utbyttet av potetdyrkinga:

«Saa gunstigt klimaet end kan være for potatos-avlen, saa ugunstigt kan det være for denne sæds opbevarelse om vinteren, der, formedelst sin afvæxlende fugtighed og kulde, ofte anrætter en stor ødelæggelse.»

Bøndene løyste dette problemet ved å bygge jordkjellere til potetene. Alt i 1770-åra hadde de tatt til med dette i Ullensvang. I 1787 bygde Daniel Isaachsen på Tjos ved Kristiansand

en steinkjeller som kunne ta 600 tønner poteter. Fra Innherad heter det i 1820 at «landmanden her nu overalt er forsynet med jordkjældere». Troms var et utkantområde for åkerbruk og potetdyrking, og potetene blei ikke vanlige her før under og etter krigen. Men i 1817 skriver sokneprest Normann om Tranøy:

«Mangel paa kjældere har hidtil lagt hindringer i veien for denne avl; men det vil formodentlig ikke gaa mange aar hen, førend alle, ligesom i de sidste aar allerede mange, forskaffe sig dette slags fornødne og nyttige forraadskamre.»

Såleis kan vi gå ut fra at i det minste hadde potetkjellerne kommet i vanlig bruk like etter 1814, og trolig var det tilfelle før krigen i de beste potetdistrikta. Disse kjellerne var det viktigste tekniske framskrittet som potetavlen førte med seg.

Men alt like etter 1814 var det tendenser til overproduksjon av poteter i de bygdene som kunne gå inn for salg. Vi må huske på at i 1815 var folketallet i byene bare 87 000, og 10 år seinere hadde det ikke nådd lenger enn 114 000. Det var ikke så mye å gå på, når enkelte gardar avla over 1000 tønner. Fra 1820 og utover hører vi klager over prisfall som følge av den store produksjonen. Det hendte i Trondheim 1820, etter den rike høsten dette året, da det var «avlet en overmaade stor mængde». I 1830-åra var det på ny klage over låge potetpriser i Trøndelag. Fra Vestlandet får vi denne skildringa i 1820:

«Men som handelsvare er potatos ikke længer af den samme betydenhed som i krigsaarene, i hvilken periode just denne avl har saa meget tiltaget. Det er nu ikke længer saa let og naturligvis ei heller saa fordeelagtigt, at afsætte den.»

Overproduksjonen var ikke den eneste faktoren som dreiv prisen nedover. Kornprisene gikk kraftig ned etter 1818, og dette førte med seg større forbruk av korn. Potetprisene måtte følge med nedover, for at avsetninga skulle bli holdt oppe. Den store auken i korninnførsla i 1820-åra kan tyde på at det faktisk blei mindre potetforbruk.

Men dessuten var overskottsbygdene ikke aleine om å forsyne byene. Like etter 1814 begynte det å komme tilførsler fra

utlandet. Jamvel om det ikke var så store mengder, så var det nok til at prisen falt sterkt. Særlig var Irland potetlandet, med billig arbeidskraft, og herfra kom det poteter til Norge. Det gjorde situasjonen vanskelig for den innalandske produksjonen, slik det blir framstilt 1820:

«Det er, i det mindste i Trondhjem, ofte tilfældet, at der indføres skibsladninger med potatos fra Scotland og Irland, hvilket da aldeles fordærver prisen og afsætningen paa de indenlandske.»

For å møte denne truselen blei det innført potet-toll i 1818, som blei auka både i 1824 og 1830. Men ikke nok med det, en mann fra Nord-Trøndelag ville ha absolutt *forbud* mot potet-import fra 1820. Og året etter kom løytnant Mosling fra Sør-Trøndelag med et liknende framlegg på Stortinget.

På flere kanter hadde potetavlen nådd det optimale. I de fleste bygdene gikk det ikke å dyrke mer enn til husbruk. Der transporten til byene falt lettest hadde overproduksjon og import ført til at lønnsomhetsgrensa var nådd. Det kunne ikke svare seg å drive avlen høgere opp, dersom den skulle være basert på salg til folkemat. Utviklinga kunne bare følge med den langsomme auken i tallet på folk i byene.

Dette skulle tyde på at den største auken i produksjonen kom mellom 1809 og midten av 1820-åra. Men vi så at utviklinga gikk vidare fram til 1845, med relativ auke i forhold til kornavlen, og sikkert med en absolutt auke òg. Forklaringa på dette ligger i at flatbygdene på Østlandet og i Nord-Trøndelag kom med i produksjonen for fullt. Grunnlaget for denne auken var at bruken av poteter som råstoff for brennevin slo gjennom, samtidig med at brennevinsproduksjonen hadde en eksplosiv utvikling.

Kornbygdene på Opplanda hadde produsert brennevin av korn heilt fra tidlig på 1600-tallet. De dreiv med dette ut gjennom 1700-tallet, trass i at det var forbud mot å brenne på bygdene, og trass i streng inspeksjon og store bøter. Fra Hedmark solgte bøndene brennevin til de samme bygdene som kjøpte kornet deres. Transporten gjorde at de kunne tevle med det innførte danske kornbrennevinet.

Det tok tid før de kom igang med å nytte poteter som råstoff. Men alt i 1804 hadde lensmann Anders Lysgaard på Svenes i Biri tatt til med dette, og han rekna med at produksjonskostnaden blei bare 2/3 av hva den blei med korn som råstoff.

Men det var de høge kornprisene under og etter krigen som dreiv gjennom overgangen til å nytte poteter som det viktigste råstoffet. I Nord-Trøndelag var det bare poteter som produksjonsgrunnlag i 1820, og på denne tid hadde Toten og Hedmark kommet etter, foruten at det var mange brennerier ved Oslofjorden og somme på Vestlandet. Brenneriene i byene bygde mest på det billige utenlandske kornet i 1820-åra. Men etter 1830 steig kornprisene litt, og det var prisfall på poteter. Derfor blei potetene også her det viktigste råstoffet.

Brennevinsproduksjonen auka sterkt utover mot 1840, og dette ga vilkår for en kraftig auke i potetdyrkinga. For innlandsbygdene var dette den eneste måten som kunne gi lønsomhet til større potetavl. Alt i 1810 kunne Jacob Hoel (Nes på Hedmark) ha 450 tønner til salgs. Godseier Rumohr bygde brenneri på garden Rikeim i Sogn, og i 1823 satte han 120 tønner poteter. Både ved Moss og Drammen kom det i gang store brennerier, som gikk over til å nytte poteter etter 1830. I 1835 heter det:

«Især har denne avl tiltaget i Rygge og Raade sogne, der deels ved deres beliggenhed i nærheden av Moss, deels formedelst den beqvemme adgang til Christiania-fjorden, finde fordeelagtig afsætning af dette product til brændeviins-brænderierne i nysnævnte bye, saavel som i Drammen.»

Bygdene på austsida av Osiofjorden blei et sentrum for potetdyrkinga, der satte de «forholdsviis større quantum end i nogen anden egn af landet». De større gardene ved Moss hadde en utsæd på 100 til 200 tønner, og storgardene kunne sette over 500 tønner.

Det var brenneridistrikta som gjorde utslaget i voksteren for potetdyrkinga etter 1820, ellers i landet var det stagnasjon. Etter tellinga i 1835 kom det 0.29 t. potetutsæd på hvert menneske i landet. Men Hedmark futedømme hadde 0.46 og Østfold 0.37. I Moss og Tune futedømme blei det satt ut over 1/2 t. poteter for hvert menneske.

Fraktkostnadene er den viktigste forklaring på auken i bren-

ninga i innlandsbygdene. Det gikk ikke å føre poteter over lengre avstander. Men frakta på brennevinet blei uendelig mye mindre. Potetbrennevinet blei ført fra Hedmark til de gamle marknadene over skogbygdene på Østlandet. Særlig blei det god avsetning her etter at tidene blei lysere for skogbruket i slutten av 1830-åra. Men dessuten blei det solgt brennevin fra Toten og Hedmark til bygdene lenger sør, og til Kristiania og Drammen.

Men det var ikke bare spørsmål om relative fraktkostnader. Potetmarknaden var mettet, når det gjaldt vanlig bruk av mat. Ved foredling til brennevin blei det åpna for en heilt ny marknad, jamvel om det i noen monn skjedde til fortrengsel for kornbrennevinet fra Opplandsbygdene. Derfor ser vi at potetene går fram, på bekostning av kornavlen. Drifta blei basert på salg av mjøl og potetbrennevin. De samtidige var klar over den store fordelene som brennevinet hadde når det gjaldt avsetninga. En som forsvarte brenninga pekte på dette i 1820. Ei viss mengde poteter fikk større verdi i form av brennevin i innlandet:

«... faaer en større værdie, i det mindste en høiere priis, end den før havde, idet at tillige udførselen og salget er bleven meget beqvemmere og lettere. Hvormange tønder potatos maatte ikke udføres, for i salg og værdie at komme lige med en tønde brændeviin!»

Potetbrennevinet hadde like god kvalitet som kornbrennevinet. Og det siste kunne i det minste stå på høgde med det danske brennevinet. Det var også en grunn til at salget av brennevin fra Hedmark gikk så godt før 1814 til bygdene over Østlandet. Christen Pram skriver om dette i 1804:

«... productet bliver over sammenligning bedre end det der kjøbes af det afskyelige flensborgske, ... beviis nok for at man her forstaaer operationen ligesaa godt som flensborgerne ...».

Dessuten blei ikke denne tevlinga aktuell etter 1814, da de gikk over til potetbrennevin. I 1816 kom det forbud mot all innførsel av kornbrennevin og genever. Målet med dette var å lette den innalandske avlen av korn og poteter. Samtidig kom det ei lov som ga lett adgang til brenning på bygdene.

Som følge av de faktorene vi har dradd fram blei det en kraftig auke i tallet på brennerier og i årlig produksjon av brennevin. I 1845 hadde tallet gått ned, men enda fanst det 641 brennerier i virksomhet. Og det blei da produsert minst 15 mill. liter, det aller meste med poteter som råstoff. Det var heile 12 liter pr. innbygger.

Brenninga foregikk i de distrikt som hadde de beste vilkår for potetdyrking på større enhet, med god geografisk samling, med lette transportvilkår, og med konsentrasjon av befolkningen. Det var så godt som ingen brenning i Nord-Norge, på Agder og på Vestlandet. Hovedstrøka var flatbygdene på Opplanda, byene og bygdene ved Oslofjorden og Trøndelag. Denne konsentrerte produksjonen hadde til følge at i disse bygdene spilte potetdyrkinga en stor rolle. Her blei det en velstandsauke i forhold til mange andre bygder. Jordprisene stod stille eller falt i åra etter 1830, men i de ytre Østfold-bygdene steig prisene.

Men fram mot 1840 var det tegn til at ekspansjonen var slutt på dette feltet òg. I 1840 kom det klage fra Sør-Trøndelag over «den ringe priis, hvori baade potetes og brændeviin, som hovedsagelig deraf tilvirkes, have staaet.» Samtidig hører vi fra Kristiansund at brennevinsprisen «... er mindre end den vides at have været paa stedet».

Ved 1840 hadde brennevinsproduksjonen nådd den samme grensa som potetdyrkinga for salg til mat hadde nådd 20 år tidligere. Marknaden var overfylt, det blei overproduksjon og prisfall. Så lenge det ikke var eksport kunne det ikke svare seg å drive produksjonen videre opp.

Men det var vilkår for ytterligere auke i potetavlen dersom poteter blei nytta som fôr. Vi kunne tenke at dette ville løyse problemet med skorten på vinterfôr, i alle fall langt på veg. Hvorledes var dette i tiåra før 1840?

Fra Nordfjord hører vi i 1770-åra at bøndene hadde tatt i bruk potetriset som fôr, både for storfe og griser. Dette har jo ikke videre næringsverdi, men det ser ut til at de la stor vekt på potetriset, i alle fall i den første perioden. Christen Pram forteller fra bygdene ved Molde 1804:

«Det er almindeligt, at man her nogen tid førend kartoflerne have naaet deres fulde vext, men deres top er udvoxet og blomstringen er forbi, afskjærer den hele top og tørrer dem paa kornhæsjen til hør, et foder som skal være meget nærende for kvæget. Man anseer denne græssets benyttelse for en af hovedfordelene ved kartoffelavl.»

Dette kunne hjelpe på vinterfóringa i noen monn, men det ga ikke vilkår for utvida potetavl. Men derimot kan slikt gjelde for bruk av sjølve potetene til grisefór, som vi hører om fra Nordfjord før 1780:

«... bruges at gjøde sviin med, hvorved det dog erfares, at flæsket gjerne bliver for blødt, naar svinene gjødes med poteter alene, men, blive de kogte, udtværede og blandede med en halv deel meel, bliver flæsket ligesaa fast og godt, som af korn eller meel aleene.»

Etter hvert blei potetene hovedgrunlaget for svineavlen og fleskeproduksjonen, før 1840 heter det at «sviin opfødtes næsten udelukkende med potetes». Men svineholdet var ikke stort, i 1835 var forholdet mellom vinterfødde svin og storfe som 1 til 8. Avsetninga var dårlig, det viktigste var produksjon til husbruk. Med det lille folketallet i byene var det ikke vilkår for at potetavlen skulle få større framgang gjennom auke i svineholdet.

Dette ville være annerledes dersom potetene blei nytta som fórr til storfeet. Noe blei brukt på denne måten, men det var for det meste avfallspoteter, «avgav affaldet af denne rodfrugt et ikke ubetydeligt bidrag til kreaturfoder». Storfeet fikk de avfallspotetene som ikke gikk til grisefór.

Men det var bare i uår at noen større del av vinterfóret til storfe kom fra potetavlen. Dessuten ga de poteter i fórnkipa om våren. «I tilfælde af foertrang tjene potatos ogsaa til foder for creaturerne», heter det i Nord-Trøndelag 1820. I 1843 ga Norges Vel ut ei «Anviisning til at benytte Potatos til Fodring paa den fordelagtigste Maade». Men målet var bare at potetene skulle være ei hjelp i dårlige år: «Under fodertrange aar er det en vigtig sag for landmanden at kjende de næringsmidler, der kunde tjene hans kreature til underholdning istedet for høet.»

Grunnen til dette skulle være nokså lett å se. Poteter blei

for dyrt som fór i de aller fleste bygdene. I vårknipa og i uår var høyprisene så høge at det kunne svare seg å fóre opp potetene. Men ellers var avsetninga for husdyrprodukt så vanskelig at det var ulønnsomt å nytte potetene på denne måten. Såleis kunne ikke potetdyrkinga gå fram med basis i fórproduksjonen til storfeet.

Likevel fanst det et viktig unntak her. På 1700-tallet nytta bøndene avfallet etter brennevinsproduksjonen, *dranken*, som vinterfór til storfeet. Det kunne ikke bli nyttiggjort på annen måte, og i brenneristrøka var *dranken* et billig og godt attåtfór til storfeet. Futen Daniel Weidemann fra Toten grunnga brennevinslova 1816 med «... den anseelige føde for creature, som omtrent 125 000 tønder korn, afbenyttet ved brænderierne, afgive». Dette «ville fremme agerdyrkningen».

Med overgangen til poteter som råstoff gikk såleis en del av næringsverdien av disse til storfeet. Bøndene nytta *dranken* heime, de henta han heim fra de brenneriene som de åtte i lag. På de større brenneriene blei det satt i gang oppfóring av slakteokser. Folk i samtida var fullt ut oppmerksom på dette konsentrerte fóret, og meinte til og med at heile næringsverdien i potetene var i behold i *dranken*. Som døme på dette kan vi ta med ei lovprising fra 1820:

«I bygder, hvor foringen er knap og sjelden tilstrækkelig, er *dranken* fast aldeles nødvendig til qvægavlens tarv, og udretter endogsaa mere, end om man vilde fodre creaturene med korn og potatos; især med hensyn til at sæden selv vilde være altfor kostbar og paa den maade neppe lønne sig. *Dranken*, betragtet som et bundfald, eller en afkastning, der ellers ingen værdie vilde have, er alligevel som fodringsmiddel fast af lige værdie med selve sæden I trange foderaar er *dranken* af betydelig vigtighed til at fremføde den almindelige besætning I gode foderaar udretter *dranken*, at et større opdræt af alleslags kreature kan vinterfødes, en reen og for jordbrugeren betydelig gevinst, som har den afgjorteste indflydelse baade paa hvad han kan afsee til salg, paa hans buedræt og paa hans gjødsel, og derved igjen paa hans heele jordbrug.»

Vi har sett at det blei slutt på den sterke ekspansjonen i potetavlen fra omkring 1840. Men det var ikke bare økonomiske årsaker som lå under denne stillstanden, som snart snudde seg til tilbakegang. På Stortinget fikk avholds- og måteholdspoli-

tikken sterkere makt, tilhengerne av denne gikk mot brennevinsproduksjonen og pekte på de negative følgene på det sosiale området. Fra 1845 kom det sterke hindringer. Avgifter og forbud gjorde slutt på den brenninga som fanst kringom på gardene i brenneribygdene. Det måtte en konsentrasjon til, produksjonen blei samla i få og store enheter. I noen grad kom dette også av nye krav til kvaliteten, som gjorde det nødvendig å installere nytt maskineri (piston-prinsippet). Avgiftene førte til at prisen gikk opp, noe som ga et langt mindre forbruk. Avsetninga blei dårlig, og produksjonen gikk ned. Det var bare i noen av byene ved Oslofjorden, og i kjernestrøket for potetavlen over Opplanda og i Nord-Trøndelag at brennevinsproduksjonen kom til å spile noen rolle for jordbruket etter 1840-åra.

Vanskene for brenneriene gikk hardt ut over potetavlen i mange bygder. Men enda viktigere var det at *potet-tørråten* kom til landet. Alt 1836 hadde de kjent til denne sjukdommen i flere år på Agder. I åra etterpå spreidde tørråten seg over mesteparten av landet. I 1846 kom det første store råte-året, det var bare Nord-Norge nord for Bindalen som gikk fri.

Potet-tørråten gikk først og fremst ut over produksjonen til mat. Det blei stor risiko ved å legge an på salg av matpoteter. De kunne bli nytta i brenneriene, men sosialpolitikken hadde satt brems på utviklinga her. Det svarte seg ikke å produsere til fó, sjøl om skadde poteter gikk til storfeet. Tvert imot, det blei nå mindre fó til grisene enn før, potetavlen blei utrygg. I 1849 hører vi at «... en af potetessygdommens beklageligste følger har været, at den har knækket svineavlen». Dette var nok litt sterkt tatt i, men svineholdet gikk tilbake. I 1845 var forholdet mellom vinterfødde griser og storfe som 1 til 9½.

Potetdyrkinga fikk ingen varig knekk, det kunne gå år mellom sterke åtak av tørråten. Men alle de faktorene som vi har dradd fram førte til at avlen ikke gikk fram i de første åra. Forholdet mellom utsæd av korn og poteter i 1855 var omlag det samme som i 1845. Toppen blei trulig nådd omkring 1840. Fra 1860-åra tok potetdyrkinga til å gå framover på ny, i sammenheng med auken i folketallet utafor jordbruket. Disse

samfunnsgruppene gikk sterkt fram i åra mellom 1840 og 1860, men potetdyrkinga stod stille likevel. Det var såleis en relativ tilbakegang. Et kjernepunkt her var det at potetene var for dyre til fór. Dette snudde i slutten av hundreåret, og i denne økonomiske faktoren må vi se en hovedårsak til framgangen etter 1860.